

DE STEM VAN DE MEESTER

Nederlandse literatuur en cultuur
in de Middeleeuwen xxv

Onder redactie van prof.dr. F.P. van Oostrom
(Universiteit Utrecht)
en dr. W. van Anrooij
(Universiteit Leiden)

Remco Sleiderink

De stem van de meester

De hertogen van Brabant en hun rol
in het literaire leven (1106-1430)

Dit boek is het resultaat van onderzoek dat grotendeels werd uitgevoerd binnen het project Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen (Universiteit Leiden en gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek). Het onderzoek kon worden afgerond dankzij een assistentenmandaat aan de KU Brussel.

De publicatie werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van het Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemtfonds van de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening.

© 2003 Remco Sleiderink

Omslagontwerp Marieke Oele

Omslagillustratie openingsminiatur in het enige handschrift van de Brabantse *Puissance d'amour* (Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2621, fol. 1r). De medaillons aan de binnenkant van het omslag zijn afkomstig van een genealogisch drieluik van keizer Karel v (Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 14569).

Foto achterplat Kathleen de Terwangne

www.pbo.nl

ISBN 90 446 0329 9

INHOUD

7	Woord vooraf
9	Inleiding
15	1 Het literaire leven in de twaalfde eeuw
37	2 Hendrik I en Hendrik II (1190-1248)
57	3 Hendrik III en zijn weduwe (1248-1267)
75	4 Jan I (1267-1294)
99	5 Jan II en Jan III (1294-1355)
123	6 Johanna en Wenceslas (1356-1406)
141	7 Anton van Bourgondië en zijn zonen (1406-1430)
157	8 De stem van de meester: literair mecenaat in de Middeleeuwen
171	Noten
203	Bibliografie
233	Résumé
240	Curriculum vitae
241	Register

WOORD VOORAF

Liefde, literatuur en geschiedenis: ze blijven verrassen. Toen ik ruim twaalf jaar geleden Kathleen de Terwangne alsnog leerde kennen – we woonden al bijna een halfjaar in hetzelfde Utrechtse studentenhuis, zonder meer dan enkele woorden te hebben gewisseld – besefte ik niet half op welk keerpunt ik me bevond. Niet alleen mijn persoonlijke leven ging letterlijk en figuurlijk een nieuwe richting uit, ook mijn wetenschappelijke belangstelling werd er sterk door gekleurd. Door de verhuizing naar Brussel, de ontdekking van de Franse taal en mijn studieverblijf aan de KU Brussel ontwikkelde ik een passie voor een nieuw onderzoeksobject: de hertogen van Brabant en hun inbreng in het literaire leven.

Nu dit boek er ligt, zijn er veel mensen die een woord van dank verdienen. Frank Willaert, P. Avonds en W.P. Gerritsen hebben destijds als scriptiebegeleiders mijn onderzoek mee op poten gezet en Frits van Oostrom – wiens *Woord van eer* al tijdens mijn studie een bron van inspiratie vormde – zorgde ervoor dat ik mijn speurtocht vanaf 1993 kon verderzetten bij het NLCM. Wim van Anrooij, Herman Brinkman, Ludo Jongen, Erik Kwakkel, Janet van der Meulen, Johan Oosterman, Robert Stein en Geert Warnar: het zijn maar enkelen van de velen die Leiden tot zo'n stimulerende werkplek maakten.

Maar in het zuiden voel ik me thuis. Ik ben blij dat ik sinds 1999 als assistent en wetenschappelijk medewerker aan de KU Brussel werk. Het heeft mij – zowel binnen als buiten de universiteit – in contact gebracht met tal van fijne collega's en studenten. Ik zou iedereen wel willen vermelden, maar sta voor hetzelfde dilemma als Jan van Heelu:

Daer bi soudic van hem allen,
Dien daer es eere ghefallen,
Gheerne die namen toe bringhen,
Maer het soude te zeere verlinghen.

Met plezier maak ik een uitzondering voor Godfried Croenen, Willy Van Hoecke, Ann Kelders, Anne Reynders, Lieve De Wachter, Astrid Houthuys, Jan Van Schaftingen en Veerle Uyttersprot. Bedankt voor alle steun, hulp en inspiratie! Ook Erwin Mantingh wil ik hier van harte bedanken. De gesprekken met hem – in Utrecht en Brussel – vormden jarenlang onmisbare brandstof bij het schrijven van dit boek.

En dan Jef Janssens... Hoe kan ik onder woorden brengen wat hij in al die jaren voor mij heeft betekend? De aanmoedigingen, het vertrouwen en het meeleven: het zijn allemaal blijken van zijn ongelooflijk warme persoonlijkheid. Ik voel het als een enorme eer met hem te mogen samenwerken en af en toe – in alle bescheidenheid – in zijn voetsporen te kunnen treden.

‘Marilou aussi dans la boek?’ Mijn oudste dochter vroeg het toen ze amper twee jaar oud was en haar talen nog verhaspelde. En ook Nora heeft dikwijls getoond hoe betrokken ze zich voelde bij het boek dat langzaam maar zeker vorm kreeg. Toch heeft mijn queeste het gezinsleven nooit al te zeer beheerst. Dat is vooral de verdienste van mijn liefste in voor- en tegenspoed. Kathleen, merci.

Brussel, 28 april 2003

INLEIDING

Een ware schrijver, zo doet Jan van Boendale het in zijn *Lekenspiegel* voorkomen, zou zelfs blijven schrijven als hij diep zou worden weggestoken in een bos en nooit meer van iemand enige dank te verwachten had.¹ De stelligheid waarmee hij het beweert, kan niet verbloemen dat de Antwerpse auteur er als geen ander van doordrongen was dat teksten pas beginnen te leven bij de gratie van een publiek. Literatuur krijgt pas haar betekenis als ze een functie gaat vervullen in het literaire leven, een leven dat niet alleen wordt bepaald door dichters en schrijvers, maar evenzeer door diegenen die er als publiek bij betrokken zijn.²

Wie de literatuur uit de Middeleeuwen bestudeert, wordt al snel getroffen door het elitaire karakter ervan. In kronieken, ridderromans en liefdesliederen is het een komen en gaan van koningen, hertogen, graven, ridders en jonkvrouwen allerhande. Gewone mannen en vrouwen komen niet ter sprake, met uitzondering van een enkele *dorper* die voor de contrastwerking wordt opgevoerd. Maar niet alleen de inhoud is elitair, ook het publiek van dergelijke teksten lijken we te moeten zoeken in de hoogste regionen van de toenmalige maatschappij. Nogal wat teksten zijn immers opgedragen aan belangrijke vorsten of vorstinnen. Welke invloed dit adellijke publiek uitoefende op de ontwikkeling van de middeleeuwse literatuur is onderwerp van deze studie.

In de neerlandistiek is de voorbije jaren al vrij veel aandacht geschonken aan de invloed van het adellijk mecenaat. Zo is uit een grondige studie naar Jacob van Maerlant († circa 1300) naar voren gekomen dat het werk van deze Vlaamse dichter sterk werd bepaald door het Hollands-Zeeuwse hofmilieu waarvoor hij schreef. Voor zijn uitvoerige wereldkroniek *Spiegel historiael* baseerde Maerlant zich bijvoorbeeld op een zeer geleerd, encyclopedisch overzicht van de wereldgeschiedenis, maar hij bewerkte die Latijnse brontekst tot een verhaal dat nauw aansloot bij de leefwereld van graaf Floris v van Holland en Zeeland, de mecenas achter het grootse project.³ Behalve op Jacob van Maerlant is men ook uitvoerig ingegaan op de gevarieerde literatuur aan het Hollandse hof van omstreeks 1400.⁴ Aan de grote hoven in de zuidelijke Nederlanden is daarentegen veel minder aandacht besteed. Nochtans lijkt vooral het hof van de hertogen van Brabant een interessante casus voor verder mecenaatsonderzoek.⁵

Maar liefst drie hertogen van Brabant – Hendrik III († 1261), Jan I († 1294) en Wenceslas († 1383) – hebben zelf hoofse liederen geschreven. Het toont hun sterke drang deel te nemen aan het literaire leven. En inderdaad, er zijn in het verleden al heel wat literaire teksten met het Brabantse hof in verband gebracht, al is op het eerste gezicht niet meteen duidelijk hoe zwaarwegend de aanwijzingen zijn.⁶

Het hertogdom Brabant is daarnaast een interessant onderzoeksobject omdat het in verschillende opzichten een overgangsgebied vormde. Politiek gezien was Brabant een onderdeel van het omvangrijke Duitse Rijk, maar de hertogen onderhielden ook nauwe contacten met onder meer Engeland, Frankrijk en het daartoe behorende graafschap Vlaanderen. Bovendien lag Brabant op de grens tussen het Germaanse en Romaanse taalgebied. Veruit de meeste Brabantse onderdanen waren Nederlandstalig, maar in het uiterste zuiden – rondom Nijvel – werd Frans gesproken. Aan het hof werden kennelijk beide talen gebruikt: Hendrik III en Wenceslas schreven hun lyriek in het Frans, Jan I in een Nederlands-Duitse mengtaal. Mede op grond daarvan heeft men aangenomen dat aan het Brabantse hof tot 1261 vooral Frans werd gesproken, vervolgens Nederlands en vanaf 1356 toch weer Frans. Een studie die ik eerder verrichtte, op basis van bewaard gebleven hofrekeningen, wees echter uit dat in de tweede helft van de veertiende eeuw aan het hof niet enkel Franse dichters werden verwelkomd, maar ook Duitse en Nederlandse.⁷ In het vervolg van dit boek zal daarom ook veel aandacht worden geschonken aan de posities van de verschillende talen aan het hof. Naast talrijke Nederlandse en Franse, zullen ook enkele Duitse en Latijnse teksten de revue passeren.

Als chronologisch beginpunt is gekozen voor 13 mei 1106. Op die dag werd Godfried met de Baard – graaf van Leuven en Brussel – verheven tot hertog van Neder-Lotharingen. Met deze titel, die eerder reeds was gedragen door de vermaarde kruisvaarder Godfried van Bouillon († 1100), kon Godfried met de Baard formeel het gezag claimen over het uitgestrekte gebied tussen Schelde, Moezel en Rijn, al zou de praktijk al snel uitwijzen dat dit gezag niet kon worden afgedwongen. Belangrijker is dat Godfried tevens werd beleend met de mark Antwerpen. Samen met de graafschappen Leuven en Brussel was zo de kern gevormd van een territorium dat men steeds vaker zou gaan aanduiden als het hertogdom Brabant.⁸ Dit territorium kwam in grote lijnen overeen met het grondgebied van de huidige Belgische provincies Waals- en Vlaams-Brabant, Antwerpen en de Nederlandse provincie Noord-Brabant. Daarnaast verzamelden de hertogen in de loop der tijd vrij veel bezittingen in het gebied tussen Maas en Rijn, waaronder het hertogdom Limburg – genaamd naar een burcht aan de Vesder – dat Jan I annexeerde na zijn fortuinlijke overwinning in de slag

bij Woeringen in 1288.⁹ Als zelfstandig vorstendom verdween Brabant in 1430. Nadat op 4 augustus hertog Filips van Saint-Pol plotseling was overleden, werd de macht in Brabant overgenomen door de Bourgondische hertog Filips de Goede. Het Brabantse hof was vanaf dat moment verleden tijd.

Een chronologische benadering van het literaire leven aan het Brabantse hof van de prille twaalfde eeuw – toen de verschriftelijking van de maatschappij nog grotendeels op gang moest komen – tot aan 1430 heeft als groot voordeel dat zodoende zicht wordt verkregen op de veranderingen die het literair mecenaat in de loop der tijd doormaakte. In het achtste en laatste hoofdstuk zullen die ontwikkelingen nader worden besproken en zal ook worden bekeken in hoeverre de bestudering van drie eeuwen Brabantse hofliteratuur heeft geleid tot een nieuw of gewijzigd beeld van het literair mecenaat in de Middeleeuwen.

Vooraf moeten nog enkele opmerkingen worden gemaakt over de gebruikte terminologie en methode.¹⁰ Met ‘mecenaat’ wordt in dit boek bedoeld op het in materiële zin mogelijk maken van een literair project. De term ‘mecenas’ is hier niet synoniem met ‘opdrachtgever’ omdat die laatste term enkel zal worden gebruikt voor iemand die (tevens) het initiatief neemt voor het schrijven van een tekst. Wie in de mecenaatsrelatie het initiatief nam – auteur, mecenas of zelfs een derde persoon – zal van geval tot geval moeten worden bekeken.

Lastiger is om scherp af te bakenen wat onder ‘hof’ wordt verstaan. Over dat begrip is – vooral door historici – al veel geschreven maar in deze studie wordt de term heel pragmatisch gebruikt als aanduiding voor de hertog en diens directe omgeving.¹¹ Een strikte geografische aanduiding is het zeker niet, want de hertogen vertoonden over de gehele periode een grote mobiliteit, al hadden ze wel een duidelijke voorkeur voor de residenties in Leuven en Brussel.¹² Het gaat eerder om een groep mensen waarvan de samenstelling steeds kon wisselen. Tot deze groep behoorde onder anderen het personeel met wie de hertog zich omringde en dat met hem meereisde. Sommige van deze personeelsleden kunnen ook in literair opzicht een rol van betekenis hebben gespeeld, met name de secretarissen, kapelaans en herauten.¹³ Daarnaast behoorden tot het hof ook de edellieden en ministerialen die de vorst van raad voorzagen en hem hielpen bij het uitoefenen van de macht. Sommigen van hen verbleven incidenteel aan het hof, anderen voor langere tijd. De samenstelling van deze groep kan worden nagegaan op basis van de getuigenlijsten waarmee hertogelijke oorkonden doorgaans werden afgesloten.¹⁴

Tot het hof behoren uiteraard ook de kinderen en de partner van de hertog. Vooral de hertogin verdient speciale aandacht. Tal van teksten

Afb. 1. De hertog en hertogin van Brabant discussiëren met de auteur van de *Puissance d'amour* over de liefde. © Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 2621, f. 1r.

zijn immers opgedragen aan adellijke dames en de rol van vrouwen bij de literaire ontwikkelingen moet aanzienlijk zijn geweest.¹⁵ Een bijzondere situatie deed zich voor als een hertogin-moeder (de weduwe van de vorige hertog) verantwoordelijkheid ging dragen voor het landsbestuur en de opvoeding van de jonge troonopvolger. Tussen 1383 en 1406 was er zelfs helemaal geen hertog van Brabant. Nadat haar man was overleden en geen directe troonopvolger beschikbaar was, nam hertogin Johanna zelf het bestuur van het hertogdom in handen. Als hier in het algemeen wordt gesproken over ‘de hertog’ mag de lezer daar steeds (m/v) achter denken.

Een van de lastigste problemen van mecenatsonderzoek is ongetwijfeld om uit te maken welke teksten voor nadere bestudering in aanmerking komen. Relatief gemakkelijk is het wanneer de tekst is voorzien van een uitvoerige dedicatie waarin de tekst aan de mecenas wordt opgedragen en uitleg wordt gegeven over de ontstaanssituatie. Zo bestaat er een nauwelijks bestudeerde Franstalige liefdesleer – de *Puissance d’amour* (‘de kracht van de liefde’) – die aan een hertog en hertogin van Brabant is opgedragen en waarin de anonieme auteur duidelijk maakt dat hij het werk op hun verzoek heeft samengesteld. Dikwijls ontbreekt zo’n dedicatie evenwel. Veel teksten zijn enkel overgeleverd in latere handschriften en daarin zijn de prologen en epilogen vaak weggelaten of aangepast aan het gewijzigde functioneringsmilieu. Soms is van de tekst enkel een schamel fragmentje bewaard gebleven, dat vooral leert hoe beperkt ons zicht op de middeleeuwse literatuur wel is. Trouwens, ook wanneer een tekst wel volledig is overgeleverd, ontbreekt daarin vaak cruciale informatie. Een auteur hoefde niet expliciet aan te geven voor wie en waarom hij zijn teksten schreef. Het primaire publiek wist dat immers maar al te goed.¹⁶

Wanneer een dedicatie of andere expliciete informatie over de ontstaanscontext ontbreekt, zijn we aangewezen op andere indicaties om een eventuele situering in het hofmilieu te kunnen overwegen. Vooral inhoudelijke accenten zijn dan van belang. Soms is het werk zozeer toegesneden op de hertog of diens omgeving dat een situering aan het hof bijna vanzelfsprekend is. In andere gevallen moeten we ons behelpen met een minutieuze interpretatie van kleine tekstpassages die kunnen worden opgevat als knipoogjes van de auteur naar zijn publiek. Zo kan een schrijver van een ridderroman zijn mecenas vleien door diens wapen te verbinden met een van de helden in het verhaal. In zo’n geval wordt de mecenas in feite uitgenodigd zich met het personage in kwestie te identificeren.

Of een situering in het hofmilieu overtuigend is, zal ook afhangen van eventuele aanvullende aanwijzingen. Soms is het mogelijk uit historische documenten, zoals hofrekeningen, biografische gegevens over

een auteur te verzamelen die wijzen op een nauwe band met het hof. Verder kan worden gekeken naar de taalkenmerken van een tekst. In dit boek wordt doorgaans geabstraheerd van diachrone en geografische variaties binnen een taal – Nederlands, Frans of Duits – maar in sommige gevallen is het nuttig de dialectkenmerken wel in de beschouwing te betrekken.¹⁷ Zo wordt de situering van een Nederlandse tekst aan het Brabantse hof waarschijnlijker als de betreffende tekst ook Brabantse dialectkenmerken vertoont. Omgekeerd is het natuurlijk niet zo dat alle adellijk getinte teksten met Brabantse taalkenmerken automatisch aan het Brabantse hof mogen worden gesitueerd. Voor de twaalfde eeuw zou zo'n redenering misschien nog enige zin hebben omdat, afgezien van de kloosters, de verschriftelijking toen enkel aan de grotere hoven was doorgedrongen. Voor de latere periode zullen we echter steeds op zoek moeten gaan naar aanvullende, inhoudelijke argumenten. Een situering op basis van de taal ligt bovendien moeilijk omdat auteurs niet gebonden waren aan hun geboorteplaats. Dat wordt alleen al duidelijk uit het voorbeeld van Jacob van Maerlant, een Vlaming die primair voor een Hollands-Zeeuwse publiekskring schreef. Ook aan het Brabantse hof kunnen dichters van vreemde origine werkzaam zijn geweest.¹⁸

Pas nadat een tekst overtuigend in het Brabantse hofmilieu is gesitueerd, kan worden overgaan tot de *core business* van het mecenaatsonderzoek. Welke rol speelde de hertog in het literaire leven en hoe had dat zijn weerslag op de teksten die onder zijn mecenaat totstandkwamen? Hoe weerklinkt in middeleeuwse literatuur de stem van de meester?

HET LITERAIRE LEVEN IN DE TWAALFDE EEUW

Het Engelse Windsor Castle vormde op 29 januari 1121 het decor voor een feestelijke gebeurtenis. Koning Hendrik I van Engeland – een vijftigjarige weduwnaar – trad in het huwelijk met de achttienjarige Aleide (of Adeliza), dochter van de Brabantse hertog Godfried I met de Baard.¹ Het beeldschone meisje uit Brabant werd voor de gelegenheid getooid met de meest kostbare juwelen en een luisterrijke kroon werd op haar hoofd geplaatst. Als nieuwe koningin van Engeland werd ze in welluidend Latijn toegesproken:

Anglorum regina, tuos, Adelina, decores,
 Ipsa referre parans, Musa stupore riget.
 Quid diadema tibi pulcherrima? quid tibi gemmae?
 Pallet gemma tibi, nec diadema nitet.
 Deme tibi cultus, cultum Natura ministrat.
 Nec meliorari forma beata potest.
 Ornamenta cave, nec quicquam luminis inde
 Accipis; illa micant lumine clara tuo.
 Non puduit modicas de magnis dicere laudes,
 Nec pudeat dominam te, precor, esse meam.²

(Aleide, koningin der Engelsen, als de muze zich aan uw schoonheid spiegelt, verstijft ze van verbazing. Waarom draagt u zo'n mooie kroon? Waarom die juwelen? Een juweel verbleekt bij u en de kroon schittert niet. Wie u vereert, vereert de Natuur. Een zalig uiterlijk is niet te verbeteren. Uw sieraden zijn schaduwen. Ze verlenen u niet de minste luister, maar ontlene aan u hun schittering. Het heeft de kleinen nooit misstaan de groten te bezingen, noch zou het u misstaan – zoals ik u smeeek – mijn meesteres te zijn.)

Dit lofdicht is illustratief voor de hoogontwikkelde literaire cultuur aan het Anglo-Normandische hof van koning Hendrik I, jongste zoon van de befaamde Willem de Veroveraar. Speciaal voor het adellijke publiek werden tal van teksten vervaardigd: naast gelegenheidspoëzie ook populair-wetenschappelijke traktaten, biografieën, heiligenlevens en kronieken.³ Het merendeel van die teksten was, zoals gebruikelijk, in het Latijn gesteld. Toch werden er ook al werken geschreven in het

Frans, de taal van de hofadel die voor een groot deel uit Normandië afkomstig was. In de eerste helft van de twaalfde eeuw vormde het Engelse hof de bakermat van de Franstalige literatuur.⁴

Aleide zal aanvankelijk met verbazing hebben gereageerd op de rijke Engelse hofcultuur. In Brabant was er – net als vrijwel overal elders op het continent – aan het begin van de twaalfde eeuw immers nog geen sprake van een geschreven letterkunde voor een adellijk publiek. Aleide had in haar jeugd vast wel eens verhalen horen vertellen of liederen horen zingen, maar geen Brabander dacht erover zulke orale literatuur aan het perkament toe te vertrouwen. Uitsluitend in de religieuze centra was geschreven literatuur aanwezig: Latijnse teksten die voor een geestelijk publiek waren vervaardigd.

Ondanks haar culturele achterstand wist Aleide zich verrassend snel aan te passen aan haar nieuwe omgeving. In het literaire hofleven nam ze al snel een sleutelpositie in. De dichter Philippe de Thaon schreef speciaal voor de jonge koningin een *Bestiaire*, een leerrijk biologieboek op basis van de Latijnse *Physiologus*:

Pur l'onur d'une geme
 Ki mult est bele feme
 E est curteise e sage,
 De bones murs e large:
 Aaliz est numee,
 Reïne est corunee,
 Reïne est d'Engleterre.⁵

(Ter ere van een edelsteen: een zeer mooie vrouw die hoofs, intelligent, deugdzaam en vrijgevig is. Zij heet Aleide en is tot koningin van Engeland gekroond.)

Een andere dichter – een zekere Benedeit die vermoedelijk monnik was in de abdij van Westminster – maakte speciaal voor de koningin een afschrift van de Franstalige bewerking van de *Navigatio Sancti Brendani Abbatis* ('de zeereis van de heilige abt Brandaan') die hij enkele jaren daarvoor had geschreven.⁶ En toen koning Hendrik I in 1135 overleed, gaf Aleide aan een zekere David opdracht een uitvoerig lofdicht te schrijven over het leven van haar man. Het werk is niet overgeleverd – we weten zelfs niet in welke taal het was geschreven – maar uit een latere verwijzing blijkt dat de eerste verzen van het gedicht op muziek waren gezet.⁷

Als koningin van Engeland toonde Aleide interesse voor de Franse literatuur, maar wellicht heeft ze zich ook verdiept in Latijnse teksten. Men zou dat kunnen afleiden uit een brief die Hildebert van Lavardin,

de bisschop van Le Mans, omstreeks 1125 aan haar richtte. Koningin Aleide had zich er bij hem over beklaagd dat ze haar man nog altijd geen troonopvolger had kunnen schenken. In de hoop dat de koningin daar troost uit zou putten, verwees de bisschop in zijn antwoord naar allerlei bijbelverhalen. Maar tegelijkertijd complimenteerde hij Aleide vanwege de toewijding waarmee ze was gaan studeren:

*Audivi totam te sacris occupatam studiis, et viam invenisse quae ducit ad vitam. In semitis paucorum posuisti vestigia tua.*⁸

(Ik heb gehoord dat u zich volledig hebt gestort op de heilige studie en dat u de weg hebt gevonden die naar het leven leidt. U hebt een pad betreden dat maar weinigen hebben begaan.)

De spirituele belangstelling die in deze brief naar voren komt, wordt ook zichtbaar in de contacten die Aleide onderhield met de abdij van Affligem, gelegen in Brabant, op de grens met Vlaanderen. Een van de kloosterlingen, een zekere Godfried, was in 1121 met Aleide meege-reisd naar Engeland om daar dienst te doen als haar secretaris. Twee jaar later werd hij door de koning bevorderd tot bisschop van Bath. Een andere Affligemse monnik, abt Franco, maakte met zijn preken een zeer geslaagde tournee door Engeland. Uiterst eervol werd hij aan het koninklijk hof ontvangen. Hoogstpersoonlijk schijnen de koning en koningin daarna een tegenbezoek te hebben gebracht aan de abdij van Affligem waar men toen bezig was een imposante Romaanse kerk te bouwen naar Anglo-Normandisch voorbeeld. De werkzaamheden in Affligem werden door de koning met een vorstelijke schenking ondersteund. Na het overlijden van haar man zou Aleide ook nog eens een flink deel van haar royale weduwegoed ten goede laten komen aan het Brabantse klooster. De banden met Affligem waren zelfs zo sterk dat toen Aleide in 1157 voor een tweede keer weduwe was geworden en ze naar Brabant terugkeerde om daar haar laatste levensdagen te slijten, ze in de benedictijnerabdij kwam wonen. Speciaal voor Aleide werd in de kerk een kapel ingericht zodat de voormalige koningin de liturgie zou kunnen volgen. Toen ze enkele maanden later overleed, werd ze begraven in het linker transept van de nieuwe abdijskerk.⁹

Dat Aleide juist met de benedictijnen van Affligem zulke goede relaties onderhield, is niet zo verwonderlijk. Vanaf de oprichting aan het einde van de elfde eeuw was duidelijk dat Affligem het 'huisklooster' van de Brabantse dynastie moest worden. Door tal van schenkingen en privileges had hertog Godfried I, de vader van Aleide, de groei van de abdij en haar stichtingen gestimuleerd. Mede daardoor maakte Affligem in de eerste helft van de twaalfde eeuw een stormachtige ontwik-

keling door. De abdij groeide in korte tijd uit tot een van de belangrijkste religieuze en intellectuele centra in de Lage Landen.¹⁰ De monniken konden er gebruikmaken van een rijk gevulde bibliotheek. Een boekenlijstje dat een klein gedeelte van de twaalfde-eeuwse kloostercollectie lijkt te vertegenwoordigen, maakt melding van twintig banden. Uit de vele klassieke titels kan worden afgeleid dat de zogenaamde 'Renaissance van de twaalfde eeuw' aan Brabant niet ongemerkt voorbij is gegaan. Er worden werken genoemd van Cicero, Horatius, Juvenalis, Lucanus, Ovidius, Statius en Terentius, veelal voorzien van aanvullende glossen.¹¹ In 1158 werd door de abt trouwens een budget vastgesteld waarmee een verdere uitbouw van de bibliotheek in de toekomst werd gegarandeerd.¹² Vanaf de beginjaren bezat de abdij ook een eigen scriptorium waar al snel de prachtigste handschriften werden vervaardigd: deels voor de eigen bibliotheek, deels ook voor andere kloosters.¹³ En zoals al deze letterkundige activiteit al doet vermoeden, werden er in Affligem ook nieuwe teksten geproduceerd. Franco, de abt die aan het Engelse hof zo hartelijk werd ontvangen, schreef een uitgebreid traktaat over de goddelijke genade, *De gratia Dei*.¹⁴ In het *Chronicon Affligemense* werd de ontstaansgeschiedenis van het klooster beschreven. Een van de kloosterlingen werkte bovendien aan een uitbreiding en voortzetting van de wereldkroniek van Sigebert van Gemblours, het zogenaamde *Auctarium Affligemense*. In verschillende etappes schreef deze anonieme monnik de annalen van 1148 tot 1164. Daarbij had hij veel aandacht voor de gebeurtenissen binnen het klooster, maar ook de belangrijkste ontwikkelingen in Brabant, Vlaanderen en de rest van de wereld bleven niet onvermeld.¹⁵

De letterkundige activiteiten die in de eerste helft van de twaalfde eeuw in Affligem werden ontplooid, zijn indrukwekkend. De vraag kan dan ook worden gesteld of de abdij wellicht invloed heeft gehad op het literaire leven aan het Brabantse hof. Enerzijds is er niets dat daarop wijst. Al genoot de abdij de bescherming van de Brabantse landsheren, de teksten die er werden geschreven lijken toch in eerste instantie te zijn bedoeld voor een monastiek publiek. Anderzijds kan worden vastgesteld dat het literaire hofleven in Engeland grotendeels werd gedragen door de seculiere en reguliere geestelijkheid. Vooral de dynastieke geschiedschrijving was er het werk van geleerde kloosterlingen.¹⁶ In dat licht is het misschien zinvol de Brabantse hertogelijke historiografie wat nader te bekijken.

De hedendaagse historici zijn ervan overtuigd dat de dynastieke historiografie in Brabant pas omstreeks 1270 tot ontwikkeling kwam. De roemruchte hertog Jan I van Brabant zou toen opdracht hebben gegeven voor het schrijven van een uitvoerige genealogie waarin de nadruk werd gelegd op de Karolingische en Merovingische afstamming van

het hertogelijk geslacht. Van het uiteindelijke resultaat zijn verschillende versies bewaard gebleven met veelzeggende titels als *Genealogia illustrissimorum ducum Lotharingie et Brabantie, prosapia scilicet Karoli Magni* ('Genealogie van de illustere hertogen van Lotharingen en Brabant die met zekerheid voortkomen uit Karel de Grote').¹⁷ In de marge van deze omvangrijke dertiende-eeuwse prozageenealogie is in sommige handschriften echter ook een genealogie in verzen overgeleverd, de *Genealogia principum Brabantie* ('Genealogie van de vorsten van Brabant').¹⁸ In het onderzoek heeft men nooit goed raad geweten met deze korte genealogie. Het is een zeer beknopte tekst waarin de rechtstreekse voorouders van de hertogen één voor één worden opgesomd met telkens een korte typering in metrische verzen. Omdat deze verzen in de handschriften steeds zijn overgeleverd tezamen met de prozageenealogie van omstreeks 1270, heeft men altijd klakkeloos aangenomen dat de *Genealogia principum Brabantie* pas laat in de dertiende eeuw tot stand kwam als een dichterlijke aanvulling op de prozatekst.¹⁹

Hoewel de datering van de korte *Genealogia principum Brabantie* in de dertiende eeuw algemeen aanvaard wordt, bestaat er wel degelijk een overtuigende aanwijzing dat de tekst ouder moet zijn. In de meeste handschriften eindigt de geslachtslijst namelijk niet bij hertog Jan 1, maar bij hertog Godfried 1 met de Baard.²⁰ En de enkele keer dat de genealogie toch wordt voortgezet, valt in het gedeelte over Godfried met de Baard een duidelijke breuk te constateren.²¹ Hieruit kan worden afgeleid dat de oudste versie van de *Genealogia principum Brabantie* tegen het midden van de twaalfde eeuw – kort na de dood van Godfried 1 in 1139 – werd geschreven.²² Dat de tekst vermoedelijk in Affligem werd opgesteld, zal hieronder nader worden beargumenteerd. Maar eerst zal de opzet van de *Genealogia principum Brabantie* moeten worden besproken. Als vermoedelijk beginpunt van de latere Brabantse dynastieke historiografie verdient de tekst immers meer aandacht dan ze tot op heden heeft gekregen.

Bekijken we de *Genealogia principum Brabantie* in omgekeerde richting – steeds verder teruggaand in de tijd – dan blijkt allereerst dat hertog Godfried met de Baard wordt voorgesteld als afstamming in mannelijke lijn van Gerberga, dochter van hertog Karel van Neder-Lotharingen. Voor dit gedeelte van de genealogische constructie kon de auteur aansluiten bij een geslachtslijst die aan het einde van de elfde eeuw was opgesteld in de omgeving van Godfried van Bouillon en die in de eeuw daarna een grote verspreiding kende.²³ In die elfde-eeuwse genealogie was ook Godfried van Bouillon voorgesteld als afstamming van Gerberga:

Gerberga ... genuit Henricum seniore de Bursella. Henricus senior genuit Lambertum comitem et Henricum fratrem eius et Mathildem sororem eorum. Hanc Mathildem duxit uxorem comes Eustachius de Bolonia, et genuit ex ea duos filios, Eustachium et Lambertum. Eustachius vero accepit uxorem filiam Godefridi ducis, Idam nomine ... et genuit ex ea tres filios, Eustachium, Godefridum et Balduinum.²⁴

(Gerberga verwekte Hendrik sr. van Brussel. Deze Hendrik sr. verwekte graaf Lambrecht, diens broer Hendrik en hun zus Machteld. Met deze Machteld trouwde graaf Justaas van Boulogne en hij verwekte bij haar twee zonen, Justaas en Lambrecht. Justaas nam als echtgenote een dochter van hertog Godfried (van Ardennen), Ida geheten, en verwekte bij haar drie zonen, Justaas (van Boulogne), Godfried (van Bouillon) en Boudewijn (van Jeruzalem).)

Door *Lambertus comes*, de oudste zoon van *Henricus senior de Bursella*, te vereenzelvigen met de grootvader van Godfried met de Baard, was ook voor de Brabantse vorsten een lijn met Gerberga tot stand gebracht: Gerberga – Hendrik van Brussel – Lambrecht – Hendrik – Godfried met de Baard.²⁵

Afstamming van Gerberga zorgde voor prestige. Deze dochter van hertog Karel van Neder-Lotharingen werd namelijk beschouwd als de doorgeefster van het Karolingische bloed nadat dit beroemde koningsgeslacht in mannelijke lijn was uitgestorven en in Frankrijk was opgevolgd door de Capetingers.²⁶ Afstamming van Gerberga stond gelijk aan afstamming van Karel de Grote. De Brabantse genealogie toont inderdaad, in navolging van de genealogie van Godfried van Bouillon, dat Gerberga in mannelijke lijn afstamde van keizer Karel de Grote. Aangezien Godfried met de Baard op zijn beurt in mannelijke lijn afstamt van Gerberga, mag hij volgens de *Genealogia principum Brabantie* zelfs worden beschouwd als de belangrijkste nazaat van Karel de Grote (*primogenita Karoli Magni*).²⁷

In de Brabantse genealogie komt ook de voorgeschiedenis van Karel de Grote aan de orde, beginnend met een zekere Karloman:

Hic Karlomannus princeps fuit inclitus, ex quo
Prosapie Karoli Magni processit origo.

(Deze Karloman was een beroemde vorst, waaruit het geslacht van Karel de Grote voortspoot.)

Afb. 2. Karloman, de stamvader van de Brabantse dynastie, staat als eerste afgebeeld op een genealogisch drieluik van keizer Karel v. © Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 14569.

De lijn van Karloman naar Karel de Grote was in Brabant overigens al eerder op schrift gesteld. In een elfde-eeuws heiligenleven over Gertrudis van Nijvel (de zogenaamde *Vita sanctae Gertrudis tripartita*) wordt Karloman genoemd als grootvader van Gertrudis. Volgens de *Vita* was Gertrudis' vader – de stichter van de abdij van Nijvel – niemand minder dan Pepijn, hofmeier en hertog van Austrasië (*dux Austrasie et major-domus*). Zijn afstammelingen worden één voor één opgesomd en onder hen ook Karel de Grote. Het heiligenleven waar deze genealogische informatie in verwerkt was, werd geschreven in de abdij van Nijvel, de abdij die voorafgaand aan de opkomst van Affligem nog kon worden beschouwd als het huisklooster van de Brabantse dynastie.²⁸

Dat de hofmeier Pepijn de stichter was geweest van een Brabantse

abdij, kon gemakkelijk leiden tot de conclusie dat Pepijn van oorsprong een Brabander moest zijn geweest. In elk geval was dat de mening van de twaalfde-eeuwse genealoog die de *Genealogia principum Brabantie* opstelde. Pepijn I, Karel Martel, Pepijn III, Karel de Grote en Lodewijk de Vrome: ze worden allen expliciet aangeduid als *Brabantinus* ('Brabander'). In de Brabantse genealogie werd het Karolingische geslacht voor de allereerste keer gepresenteerd als een *Brabants* geslacht.²⁹

Een andere innovatie in de Brabantse genealogie schuilt in de nadruk die wordt gelegd op de hertogstitel van de vroegste Karolingers. Austrasië zou niets anders zijn dan een vroegere benaming voor Lotharingen.³⁰ In de Brabantse genealogie worden de Karolingers dan ook aangeduid als de zoveelste hertog van Austrasië casu quo Lotharingen. 'Deze koning was keizer, zesde hertog van Lotharingen en hij was bovendien een Brabander', luidt bijvoorbeeld de typering van Karel de Grote.³¹

Dat de vroegste voorouders van de Brabantse dynastie in deze genealogie worden voorgesteld als hertogen van Lotharingen is niet zonder betekenis. Godfried met de Baard had zijn Lotharingse hertogstitel pas in 1106 verkregen en in 1128 werd hem die door de Duitse koning Lotharius van Supplinburg alweer afgenomen. In de jaren daarna bleef Godfried zich van de titel bedienen maar minder dan ooit kon hij er daadwerkelijk macht of prestige aan ontlenuen. Toen hij in 1139 overleed en zijn zoon hem opvolgde, viel te vrezen dat de hertogstitel voorgoed verloren was gegaan voor de Brabantse dynastie.³² De *Genealogia principum Brabantie* – die zoals gezegd kort na de dood van Godfried I moet zijn geschreven – kan dan ook worden opgevat als een politiek statement. In de tekst wordt immers aangetoond dat de hertogstitel van Neder-Lotharingen niet alleen in de twaalfde eeuw, maar ook reeds lang daarvoor met de Brabantse dynastie was verbonden. De titel werd al gevoerd door de uit Brabant afkomstige Karolingers en ook door Karel van Lotharingen, de vader van Gerberga.

De *Genealogia principum Brabantie* blijkt uitstekend te passen in de politiek van de Brabantse hertogen. De Duitse koning kon worden geïmponeerd met de ongemeen sterke aanspraken van de Brabanders op de hertogelijke titel van Neder-Lotharingen. De overtuigende afstamming van Karel de Grote zou ook elders in het buitenland indruk moeten maken. Daarenboven kon de tekst heel goed dienen om het binnenlandse gezag van de hertogen van Brabant te verstevigen. Op het eind van zijn leven was Godfried met de Baard verwickeld geraakt in een hevige strijd met de machtige heren van Grimbergen die zich niet aan hem wensten te onderwerpen. De *Genealogia principum Brabantie* toonde nu aan dat de aanspraken van de Brabantse hertogen

meer dan zestien generaties teruggingen en dat hun gezag over Brabant dus niet betwist kon worden.³³

Dat de *Genealogia principum Brabantie* in Affligem tot stand is gekomen, kan niet rechtstreeks uit de tekst worden afgeleid. Er zijn echter redenen genoeg om toch vooral aan deze abdij te denken. In de eerste plaats is hierboven duidelijk geworden dat er in Affligem een hoogontwikkelde schriftcultuur bestond waarin ook de historiografie een belangrijke plaats innam. De constructie van deze genealogie ging de intellectuele capaciteit van de monniken zeker niet te boven. Dat de genealogie in metrische verzen werd geschreven, kan eveneens worden opgevat als een aanwijzing richting Affligem. Zowel in hun oorkonden als in hun literaire werk, maakten de kloosterlingen van Affligem opvallend veel gebruik van rijmproza.³⁴ Abt Franco schreef te Affligem een kunstige Latijnse hymne die werd geprezen om het fraaie metrum – *Luctus ibi nullus resonat, quia nec dolor ullus* ('Daar is geen gejammer te horen, want er is geen enkel verdriet').³⁵ Later in de eeuw vervaardigde Nicolaas Mis, een uit Engeland afkomstige lekenbroeder, in Affligem bovendien nog een prachtig lofdicht op de abdij en haar bewoners.³⁶ Maar de belangrijkste reden om aan te nemen dat de *Genealogia principum Brabantie* in Affligem totstandkwam, schuilt in het feit dat Godfried met de Baard in 1139 in de abdijkerk werd begraven. Affligem kreeg de voorkeur boven alle andere Brabantse kerken en kloosters. De Brabantse dynastie gaf daarmee te kennen dat het Affligem beschouwde als de hertogelijke abdij bij uitstek.³⁷ En aangezien dynastieke historiografie veelal werd geschreven in kloosters die nauw aan het regerende vorstenhuis gelieerd waren – die algemene stelling lijkt zeker voor de twaalfde eeuw op te gaan – mag worden aangenomen dat de *Genealogia principum Brabantie* in Affligem is ontstaan.³⁸

Welke uitwerking het verschijnen van de *Genealogia principum Brabantie* precies heeft gehad, kan achteraf onmogelijk worden vastgesteld. Feit is wel dat de Duitse koning Koenraad III in 1139 het verrassende besluit nam de hertogelijke titel van Neder-Lotharingen definitief aan Godfried II en diens opvolgers toe te kennen. De koning was zelfs zozeer onder de indruk van Godfried II dat hij hem zijn eigen schoonzuster, de Beierse Lutgard van Sulzbach, ten huwelijk gaf.³⁹ In de Brabantse politiek zou zij een belangrijke rol gaan spelen. Toen haar man in 1142 plotseling overleed, kreeg Lutgard als weduwe immers de leiding over het hertogdom. Haar zoon, hertog Godfried III, was op dat moment de wieg nog niet ontgroeid en het zou nog jaren duren alvorens hij daadwerkelijk de regering kon overnemen.

Lutgard van Sulzach zorgde ervoor dat de banden tussen Brabant en het Duitse Rijk sterk werden aangehaald. Al op jonge leeftijd liet ze haar zoontje kennismaken met de cultuur van het keizerlijk hof. God-

fried was amper vijf jaar toen hij naar Aken werd gevoerd om de kroning bij te wonen van een zoon van koning Koenraad III. En vijf jaar later, in 1152, was Godfried getuige van de kroning van Frederik Barbarossa, een plechtigheid die wederom in Aken plaatsvond. Toen Godfried III door zijn huwelijk in 1155 met de Limburgse hertogsdochter Margareta meerderjarig was geworden en de rol van zijn moeder eindelijk was uitgespeeld, werden die goede relaties niet verbroken. Keizer Frederik Barbarossa ondersteunde de hertog bij diens binnenlandse politiek en Godfried vervulde van zijn kant zijn plicht als rijksvorst door de keizer van tijd tot tijd bij te staan met raad en daad. De hertog was aanwezig bij de belangrijkste manifestaties van het keizerlijk gezag. Zo woonde hij in 1165 te Aken de heiligverklaring van Karel de Grote bij en in 1184 was hij, net terug van een kruistocht, als een van de vele gasten aanwezig op het beroemde hoffeest te Mainz.⁴⁰ Dergelijke contacten met het Duitse Rijk hebben onvermijdelijk invloed gehad op het literaire leven aan het Brabantse hof. Alvorens daar op in te gaan, is het evenwel nodig een scherper beeld te creëren van de taalsituatie aan het Brabantse hof.

Dikwijls wordt zonder veel argumentatie aangenomen dat in de twaalfde eeuw aan het Brabantse hof enkel Frans werd gesproken.⁴¹ Nu hoeft inderdaad niet te worden betwijfeld dat het Frans er een rol van betekenis speelde. Niet alleen waren er de dynastieke banden met onder meer het Franstalige Engelse hof, een klein gedeelte van het Brabantse territorium was ook ten zuiden van de taalgrens gelegen, het zogenaamde *Roman pays du Brabant*. Alleen al voor het bestuur van dit agrarische gebied was een gedegen kennis van de Franse taal aan het hof onontbeerlijk. Toch mag de positie van het Frans ook niet worden overschat. Een klein gedeelte van het hertogdom lag weliswaar ten zuiden van de taalgrens, de rest lag er toch boven. De belangrijkste verblijfplaats van de hertogen – in deze jaren is dat Leuven – lag in het Nederlandse taalgebied en de contacten met Nederlands- en Duitstalige gebieden waren sterker ontwikkeld dan die met het Franse taalgebied.

Er zijn verschillende gegevens die het belang van het Frans aan het Brabantse hof relativeren. Zo is het veelzeggend dat de leraar die de weduwe Lutgard van Sulzbach omstreeks 1150 aanstelde ten behoeve van haar minderjarige zoon Godfried, in de Brabantse oorkonden niet alleen voorkomt als *Henricus pedagogus*, maar ook als *Henricus magetog*.⁴² Het gebruik van de Nederlandse term *magetog* ('leraar', 'opvoeder') in documenten die verder geheel in het Latijn zijn geschreven, kan eigenlijk alleen worden verklaard als Hendrik ook in de dagelijkse omgang aan het hof met dat woord werd aangeduid. Dat de man zelf ook Nederlandstalig moet zijn geweest, blijkt bovendien wanneer men

twee vrijwel identieke en gelijktijdige redacties van een oorkonde van Frederik Barbarossa uit juni 1154 naast elkaar legt. Waar in de eerste redactie de getuigenlijst werd afgesloten met *Henricus pedagogus*, is dat in de tweede redactie gewijzigd tot *Henricus de Wilzela*. Hieruit volgt dat de leraar van hertog Godfried III afkomstig was uit het Nederlandstalige dorpje Wilsele, op een steenworp afstand van het Leuvense kasteel.⁴³

Een andere en sterkere aanwijzing dat het Frans ten tijde van hertog Godfried III zeker niet de belangrijkste taal aan het hof was, is te vinden in de Latijnse biografie van Albrecht, de zoon van Godfried. Deze tekst, die nog voor het einde van de twaalfde eeuw werd geschreven, is bovendien van belang omdat daaruit kan worden afgeleid dat het literaire leven aan het Brabantse hof onder Godfried III volop tot ontwikkeling kwam. Om de relevante passages naar waarde te kunnen schatten, is het evenwel nodig eerst wat nader in te gaan op de historische achtergrond. Het levensverhaal van Albrecht is het vertellen trouwens meer dan waard.

Albrecht van Brabant (of Albrecht van Leuven) werd omstreeks 1166 geboren als tweede zoon van Godfried III en diens eerste vrouw Margareta van Limburg. Omdat hij een oudere broer had, moest Albrecht zijn heil zoeken in de kerk. Aan de Luikse kapittelschool kreeg hij een gedegen opleiding en vervolgens maakte hij razendsnel carrière binnen het bisdom Luik. Amper vijftwintig jaar oud, werd Albrecht in 1191 door de Luikse kanunniken voorgedragen om bisschop te worden. Maar de Duitse keizer Hendrik VI, de opvolger van Frederik Barbarossa, weigerde hieraan de benodigde goedkeuring te geven. Sinds enkele jaren waren de relaties tussen het Brabantse vorstenhuis en het keizerlijk hof ernstig verslechterd. Hertog Hendrik I, de broer van Albrecht en sinds 1190 de opvolger van Godfried III, had al enkele malen blijk gegeven van zijn grootse ambities met betrekking tot het gebied ten oosten van Brabant. De hertogelijke *Drang nach Osten* was een doorn in het oog van de keizer, die vreesde voor de stabiliteit in het Duitse Rijk. Vandaar dat hij hoe dan ook wilde voorkomen dat het strategisch gelegen Luik in Brabantse handen zou komen. Toen de keizer besloot een eigen kandidaat te benoemen – Lotharius van Hochstaden – werd die beslissing aangevochten door de rechtmatig verkozen Albrecht van Brabant. De jongeman vertrok naar Rome en overtuigde de paus van zijn gelijk. Een benoeming tot kardinaal volgde en in de kathedraal van het Noord-Franse Reims werd Albrecht alsnog tot bisschop gewijd. Maar ondanks de steun van de paus en de aartsbisschop van Reims zou het Albrecht niet lukken zich daadwerkelijk in Luik te installeren. De keizer was naar Luik getrokken om desnoods gewapenderhand te voorkomen dat Albrecht de plaats van Lotharius van

Afb. 3. Deze ingeslagen schedel werd in 1920 erkend als afkomstig van de heilige Albrecht van Leuven, vermoord bij Reims op 24 november 1192. Foto uit Edouard de Moreau, *Albert de Louvain, prince-évêque de Liège* (Bruxelles, 1946).

Hochstaden zou innemen. In het diepste geheim waren er bovendien plannen gemaakt om definitief met de opstandige bisschop af te rekenen. Toen Albrecht in Reims kennismaakte met drie ridders en enkele schildknapen die beweerden dat ze aan het keizerlijk hof in ongenade waren gevallen, koesterde hij niet de minste argwaan, integendeel. Er werd vriendschap gesloten en Albrecht trok steeds vaker met dit adellijke gezelschap op. Maar op 24 november 1192, tijdens een gezamen-

lijke rit door de velden buiten Reims, zagen de samenzweerders hun kans schoon. Met hun zwaarden hakten ze genadeloos in op het hoofd van Albrecht om vervolgens in aller ijf naar het hof van de Duitse keizer te vluchten. En hoewel de keizer later zijn betrokkenheid bij de lafhartige moord in alle toonaarden zou ontkennen, was hij wel zo aardig de daders te belonen met een mooi stukje grond in Zuid-Italië.⁴⁴

De moord op Albrecht van Brabant deed veel stof opwaaien. De hertogen van Brabant en Limburg – respectievelijk de broer en de oom van Albrecht – voelden zich door de keizer in hun eer aangetast. De verraderlijke aanslag op de bisschop in ballingschap was ook een nieuw dieptepunt in de nog altijd aanslepende investituurstrijd tussen keizer en paus. In verschillende kronieken komen de gebeurtenissen aan de orde. Geen enkele bron is evenwel zo volledig als de zogenaamde *Vita Alberti episcopi Leodiensis* ('Het leven van Albrecht, bisschop van Luik'). In dit Latijnse relaas, dat reeds in 1195 was voltooid, zijn Albrechts laatste levensjaren zeer uitvoerig beschreven door een anonieme geestelijke die in de directe omgeving van de vermoorde bisschop moet hebben geleefd. En hoewel de auteur zijn sympathie voor Albrecht niet onder stoelen of banken steekt, oogt zijn verslag bijzonder betrouwbaar. Ook de literaire stijl doet daar niets aan af. De *Vita Alberti* stemt in hoofdlijnen overeen met hetgeen uit andere bronnen bekend is, maar daarnaast worden nog tal van bijzonderheden meegegeeld. Het resultaat is een verbazingwekkend gedetailleerde biografie van een twaalfde-eeuwse edelman met kerkelijke ambities.⁴⁵

Albrecht kon zich goed redden in het Frans, daaraan hoeft niet te worden getwijfeld. Tijdens zijn opleiding aan de Luikse kapittelschool moet hij, behalve met het Latijn, veelvuldig met het Frans in aanraking zijn gekomen. De leden van zijn gevolg lijken ook voornamelijk Franstalig te zijn geweest. Maar toch beschouwde de Brabander het Frans niet als zijn moedertaal. Dat komt heel duidelijk naar voren wanneer hij in Reims voor het eerst kennismaat met de edellieden die hem later zullen vermoorden:

Videns autem eos Theutonicos esse, dulcedine natalis soli et familiaritate lingue Theutonice dulcius est amplexus.⁴⁶

(Zodra hij merkt dat het Duitsers zijn, voelt hij plotseling weer de bekoring van zijn geboortegrond en de vertrouwdheid van de 'Duitse' taal.)

Bij Albrecht is een gevoelige snaar geraakt. Dat hij zo graag in het gezelschap van deze edellieden verblijft, komt vooral doordat ze dezelfde taal spreken, de *lingua theutonica*. Het is overigens niet helemaal duide-

lijk wat die term hier precies betekent. De auteur van de *Vita Alberti* lijkt er de taal van het Duitse Rijk mee te bedoelen en maakt dus geen onderscheid tussen het Nederlands en het Duits. Voor iemand die zelf waarschijnlijk Franstalig was, is dat natuurlijk niet vreemd. Het Nederlands en het Duits waren varianten van het Germaans die zeker in deze periode maar moeilijk van elkaar waren te onderscheiden. In de streek rond Maas en Nederrijn – waar de moeder van Albrecht vandaan kwam – liepen de talen geleidelijk in elkaar over. Vermoedelijk werden ook aan het Brabantse hof Nederlandse en Duitse dialecten zonder noemenswaardige problemen naast en door elkaar gebruikt. Maar hoe dat ook zij, aan de hand van deze passage in de *Vita Alberti* kan in elk geval worden vastgesteld dat omstreeks 1175 het Frans onmogelijk de exclusieve hoftaal kan zijn geweest. Niet de *lingua gallica*, maar de *lingua theutonica* beschouwde Albrecht als de taal van zijn geboortegrond, de taal van zijn jongensjaren aan het Brabantse hof.⁴⁷

Dat Albrecht vaak met weemoed terugdacht aan zijn Brabantse jeugdijaren, komt ook elders in de *Vita Alberti* naar voren. Zo wordt beschreven hoe blij de bisschop was toen hij in Reims bezoek kreeg van een zekere meester Alexander die in een ver verleden nog samen met al zijn familieleden deel had uitgemaakt van de hofhouding van Albrechts vader. Na zijn verblijf aan het hof van hertog Godfried III was meester Alexander verhuisd naar het hof van keizer Frederik Barbarossa. Het toont nog eens aan dat er tot het midden van de jaren tachtig bijzonder nauwe relaties bestonden tussen het hertogelijk hof en het hof van de Duitse keizer. Toen meester Alexander in het najaar van 1192 in Reims aankwam, bleek overigens dat zijn verblijf aan het keizerlijk hof niet zonder gevolgen was gebleven. Alexander – eertijds een mooie man – was op afschuwelijke wijze verminkt geraakt nadat hij een ongeoorloofde liefdesaffaire had beleefd met een kamermeisje van de keizerin. Als straf voor zijn amoureuze avontuur moest Alexander voortaan zonder neus door het leven, een middeleeuwse lijfstraf die nog altijd voortleeft in het spreekwoord 'wie zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht'.⁴⁸ Wat de bezigheden waren van Alexander in de tijd dat hij nog verbonden was aan het Brabantse hof, is overigens niet bekend. Het is nochtans goed mogelijk dat hij actief was als dichter. Behalve geleerde geestelijken, konden ook literaire kunstenaars worden vereerd met de prestigieuze meesterstitel. Dichterlijk succes zou ook een goede verklaring vormen voor de transfer van meester Alexander naar het keizerlijk hof.⁴⁹

Blijft Alexander voorlopig een onbekende grootheid, voor ons beeld van het literaire leven aan het Brabantse hof bevat de *Vita Alberti* nog andere informatie. We keren daarvoor terug naar het voorjaar van 1192. Albrecht onderneemt de lange tocht naar Rome om de paus er-

van te overtuigen dat hij op rechtmatige wijze is verkozen tot bisschop van Luik. Hij is bang dat de keizer zal proberen hem te onderscheppen en daarom reist hij niet met een groot gevolg, maar met slechts enkele vertrouwelingen. Zelf heeft Albrecht zich vermomd als stal- en keukenknecht. Maar wat valt het hem moeilijk in die rol te blijven! Zo raakt hij bijna in de problemen wanneer hem onderweg door een herbergier wordt opgedragen te helpen bij het poetsen van de laarzen. Een dergelijke vernedering kan een zoon van de hertog van Brabant zich onmogelijk laten welgevalen. Met een smoesje maakt hij zich uit de voeten. Een andere keer komt het gezelschap terecht in een stad waar een grote bruiloft wordt gevierd. En of ze dat nu willen of niet, Albrecht en de zijnen worden meeegesleept naar het feest. Wanneer de gastheer vraagt of een van hen voor de gelegenheid iets nieuws kan zingen of spelen, valt Albrecht wederom uit zijn rol:

Psallare scientem simulatam servum suum socii obtulerunt. Informis habitu et sudore tetro tinctos vultus habens, non illum Albertus respondebat, qui forma spetiosus insigne preferebat sanguinis sui generosi et insignem natalium suorum dignitatem. Ab hospite ergo leto est oblatum ei musicum instrumentum. David enim vestigia secutus, dum adhuc adolescentie sue flores ei aspirarent, hoc genere psallendi sese oblectabat, sciens scriptum: *Letare iuvenis in adolescentia tua.*⁵⁰

(Omdat hij kon zingen werd de zogenaamde knecht door zijn gezellen naar voren geschoven. Albrecht voldeed aan het verzoek, al ging hij slecht gekleed en was zijn gezicht vuil van het zweet. Aan zijn gedaante herkende men nochtans zijn adellijke bloed en zijn verheven afkomst, zodat de gastheer blij was toen hij zich presenteerde bij het muziekinstrument. In de voetsporen van David bracht hij creaties uit zijn jeugd jaren tot klinken. Destijds had hij zichzelf vermaakt met het componeren van liederen, wetend dat er geschreven staat: *Jongeling, geniet van je jeugd.*)

Hier blijkt dat Albrecht in zijn jonge jaren zelfstandig liederen componeerde. Het moet zelfs gaan om liederen van een behoorlijk niveau. De auteur van de *Vita Alberti* schrijft namelijk dat Albrecht met zijn subtiele zang- en snarenspeel het publiek in grotere vervoering bracht dan Orpheus ooit had kunnen doen. Het applaus na afloop was overweldigend en de gastheer – die natuurlijk niet wist wie hij eigenlijk voor zich had – wilde het optreden met klinkende munt belonen. Op dat moment zag Albrecht de ernst van de situatie weer in. Onder het voorwendsel dat zijn heer hem nodig had, keerde hij snel terug naar zijn herberg.⁵¹

Door op het huwelijksfeest de liederen uit zijn jeugd ten gehore te brengen, toonde Albrecht zijn adellijke inborst. En dat is ook wat de auteur van de *Vita Alberti* hier wil overbrengen. Anderzijds lijkt de auteur goed te beseffen dat het uitbundige gedrag van de Brabander misschien toch wat minder gepast was voor iemand die aanspraken maakte op een bisschopsmijter. Hij doet zijn uiterste best het optreden van Albrecht te vergoelijken. In het bijbelboek Prediker staat geschreven dat jonge mensen van hun jeugd moeten genieten en met amper vijftwintig jaar stond Albrecht nog dicht bij deze periode. Volgens de auteur van de *Vita Alberti* waren Albrechts beste jaren nog maar net aanbroken.⁵² Uit deze goedpraterij kan alvast worden afgeleid dat de liederen van Albrecht niet religieus of vroom van inhoud waren. De verontschuldigende woorden lijken eerder te suggereren dat Albrecht op de feestelijke bruiloft voor een laatste keer de liefde had bezongen. Minnellyriek was het adellijke genre bij uitstek.⁵³

De *Vita Alberti* heeft de contouren van de Brabantse hofcultuur op verrassende wijze in beeld gebracht. Het Frans blijkt aan het hof van Godfried III een minder belangrijke positie te hebben ingenomen dan vaak is verondersteld. In de persoon van meester Alexander werd nog eens geïllustreerd hoe nauw de banden waren tussen Brabant en het keizerlijk hof. Maar belangrijker is wellicht dat uit de *Vita Alberti* is gebleken dat Albrecht, de zoon van hertog Godfried III, in zijn jeugd zelf liederen componeerde. Al is daarvan geen letter of noot bewaard gebleven, het geeft wel aan dat het literaire leven aan het Brabantse hof onder hertog Godfried III volop tot ontplooiing was gekomen.

Om het beeld van het literaire leven aan het Brabantse hof verder in te kleuren, is het zinvol de blik nog eens naar het oosten te wenden, naar de streek rond Maas en Nederrijn. Aan het einde van de twaalfde eeuw maakte die regio een opmerkelijke literaire bloei door en het verdient overweging of ook het Brabantse hof daarbij betrokken is geweest. Interessant is vooral de figuur van Hendrik van Veldeke. Van alle dichters die in het gebied rond Maas en Nederrijn actief zijn geweest, geniet hij de meeste faam. Geboren in de omgeving van Hasselt – in het graafschap Loon, net ten oosten van Brabant – lijkt Veldeke zijn carrière te zijn begonnen aan het hof van Loon. In opdracht van gravin Agnes van Loon en op aandringen van de koster van het Maas-trichtse Servaaskapittel, voltooide de dichter omstreeks 1175 een vertaling van het Latijnse heiligenleven van Servaas. Daarnaast schreef hij ruim dertig minnelieder en maakte hij een vertaling van de Franstalige *Roman d'Eneas*. Daarmee zou de dichter uit Loon tot diep in het Duitse taalgebied beroemd worden. Bij het dichten van de *Eneasroman*, en misschien ook bij de *Servaaslegende*, lijkt Veldeke van meet af aan rekening te hebben gehouden met zowel een Nederlands- als een

Duitstalig publiek door nauwelijks rijmwoorden te gebruiken die in een van beide talen een onzuiver rijm zouden veroorzaken. In de epilogo van de *Eneasroman* vertelt Veldeke trouwens dat hij op een zeker moment de nog niet geheel voltooid vertaling had laten lezen aan de gravin van Kleef, een klein graafschap aan de Nederrijn. Maar tot grote spijt van de dichter werd het handschrift in Kleef gestolen en naar Thuringen verzonden, diep in het Duitse Rijk. Pas negen jaar later, toen Veldeke zelf in Thuringen op bezoek was, kreeg hij zijn onvoltooid meesterwerk weer in handen. Op verzoek van Herman, de broer en latere opvolger van landgraaf Lodewijk III van Thuringen, werd de roman omstreeks 1185 alsnog afgerond. Deze achtergrond lijkt te verklaren waarom de *Eneasroman* alleen in het Duitse taalgebied is overgeleverd. Anderzijds moet worden vastgesteld dat ook de lyriek uitsluitend in Duitse handschriften bewaard is gebleven, terwijl hierin het dialect van Veldekes geboortestreek toch zeer geprononceerd aanwezig is. Maar hoe dat ook zij, het succes dat Veldeke in het Duitse taalgebied oogstte was overweldigend. Belangrijke Duitse auteurs uit de volgende generatie – Wolfram von Eschenbach, Gottfried von Strassburg en Rudolf von Ems – roemen Veldeke als de grondlegger van de hoofse literatuur. Ze betreuren dat de meester te vroeg is overleden: *owe daz so fruou erstarp von Veldeke der wise man*.⁵⁴

Het succes van Veldeke is niet de enige aanwijzing dat de volkstalige literatuur in de streek rond Maas en Nederrijn een bloeiperiode beleefde in de decennia rond 1200. Er zijn uit deze regio immers ook vroege fragmenten bewaard gebleven van vertalingen van Franse teksten als de *Floire et Blanchefleur*, de *Tristan* en de *Aiol et Mirabel*. Bovendien moeten in deze overgangszone van het Nederlandse naar het Duitse taalgebied ook enkele Karelromans tot stand zijn gekomen, de *Karl und Galie* en de *Morant und Galie*.⁵⁵ Maar voor welk publiek werd deze literatuur geschreven? In de eerste plaats heeft men uiteraard gedacht aan de hoge adel uit de regio rond Maas en Nederrijn. De *Floyris*, de *Tristan* en de zogenaamde Limburgse *Aiol* kunnen alledrie aan het hof van de graven van Gelre tot stand zijn gekomen, al is dat een hypothese die voornamelijk berust op de taalkenmerken van de overgeleverde fragmenten.⁵⁶ Meer concrete aanwijzingen zijn eigenlijk alleen te vinden in het werk van Veldeke. De lovende woorden aan het adres van de gravinnen van Loon en Kleef lijken aan te tonen dat de lokale adel inderdaad het ontstaan van volkstalige literatuur heeft bevorderd. Toch is enige nuancering hier op zijn plaats. Agnes van Loon, de opdrachtgeefster achter de *Servaaslegende*, was de weduwe van graaf Lodewijk I van Loon († 1171), maar zelf was ze afkomstig uit de Elzas.⁵⁷ En de vrouw die in de epilogo van de *Eneasroman* zo eervol ter sprake wordt gebracht vanwege haar literaire belangstelling

en haar grote vrijgevigheid, was zeker niet een Kleefse gravendochter zoals tot nu toe werd aangenomen. Veldeke noemt haar *gravinne von Cleve* en aangezien er in deze periode geen vrouwelijke opvolging is geweest in het graafschap Kleef moet het hier gaan om een echtgenote of een weduwe van een van de graven van Kleef. Gezien de datering van de *Eneasroman* komt slechts één vrouw in aanmerking: de uit Beieren afkomstige Aleide van Sulzbach, weduwe van de in 1172 overleden graaf Dirk IV van Kleef.⁵⁸ De vrouwelijke mecenasen die Veldeke noemt, blijken dus geen van tweeën te zijn geboren in de streek rond Maas en Nederrijn. Misschien is dat dan ook de verklaring waarom Veldeke in zijn oeuvre zo zuinig is met rijmwoorden die specifiek zijn voor zijn eigen geboortestreek.⁵⁹

En het Brabantse hof? Was het Brabantse hof betrokken bij de literaire ontwikkelingen in de streek rond Maas en Nederrijn? In elk geval is het opmerkelijk dat de gravinnen die door Veldeke worden genoemd, allebei behoorden tot de familiekring van hertog Godfried III van Brabant. Langs de kant van zijn moeder – Lutgard van Sulzbach – was Godfried een volle neef van de Kleefse gravin Aleide van Sulzbach. Langs de kant van zijn vader was hij ook een volle neef van haar echtgenoot, graaf Dirk IV van Kleef. En de stiefvader van de hertog, de graaf van Dachsburg-Moha met wie Lutgard van Sulzbach was hertrouwd, was een volle neef van gravin Agnes van Loon. Nadat in 1172 zijn eerste vrouw was overleden, hertrouwde Godfried III bovendien met Imaine van Loon, een dochter van Agnes. De familiebanden tussen Loon, Kleef en Brabant waren in de tweede helft van de twaalfde eeuw bijzonder hecht en dat kan het literaire verkeer tussen deze hoven hebben bevorderd.⁶⁰ Het is dan ook nauwelijks voorstelbaar dat de literatuur van Hendrik van Veldeke niet aan het Brabantse hof zou zijn doorgedrongen.⁶¹

Mogelijk heeft het Brabantse hof gediend als verbindingsschakel tussen de verschillende taalgebieden. Hierboven is weliswaar gebleken dat de positie van het Frans aan het Brabantse hof minder sterk was dan dikwijls is aangenomen, maar een zekere tweetaligheid is wel aanneemelijk. Men was aan het Brabantse hof ongetwijfeld ontvankelijker voor Franse invloed dan de meeste hoven in de streek tussen Maas en Rijn.⁶² Vooral koningin Aleide is in dat opzicht een uiterst fascinerende figuur. Tijdens haar verblijf aan het Anglo-Normandische hof toonde zij grote belangstelling voor de Franse letteren. Op grond daarvan lijkt het niet onwaarschijnlijk dat zij vanuit Engeland ook enkele handschriften meebracht toen ze in 1157 definitief naar haar vaderland terugkeerde. In de eerste plaats moet daarbij uiteraard worden gedacht aan de teksten die aan haar waren opgedragen, het *Bestiaire* van Philippe de Thaon en Benedeits vertaling van de *Navigatio*.⁶³ Maar wel-

licht behoorde ook de recente *Roman d'Eneas* tot haar geestelijke en materiële bagage. Men neemt immers aan dat die roman midden jaren vijftig ontstond in de omgeving van het Anglo-Normandische hof.⁶⁴ Is Aleide wellicht de intermediair geweest die ervoor zorgde dat Hendrik van Veldeke en diens milieu met de tekst bekend raakten?⁶⁵

Dat het Brabantse hof inderdaad een rol van betekenis speelde bij het introduceren van nieuwe literaire modes en van Franse verhaalstof, kan niet verder met concrete gegevens worden onderbouwd. Er zijn ook geen volkstalige teksten uit de twaalfde eeuw die met zekerheid aan het Brabantse hof kunnen worden gesitueerd. Toch is er nog een tekst die hier enige aandacht verdient, hoe moeilijk die zich ook laat situeren. Het gaat om het fragmentarisch overgeleverde avontuur *Van den bere Wisselau*. De tekst vormt een belangrijke factor in de beeldvorming rond de oudste Nederlandse letterkunde. Waar de vroegste sporen van literair leven verder allemaal naar het uiterste oosten van ons taalgebied wijzen – de streek tussen Maas en Rijn – lijkt *Van den bere Wisselau* meer westelijk te zijn ontstaan. Reden genoeg om de fragmentarische tekst van naderbij te beschouwen.

Van den bere Wisselau leest als een passage uit een spannend jongensboek. Koning Karel is samen met Gernout, Bertram en Gerbrecht te gast op het kasteel van Espriaen, de koning van de reuzen. De stemming zit er goed in, maar toch blijft Karel twijfelen aan de goede bedoelingen van Espriaen. Eerder op de dag is een van Espriaens reuzen gedood door Wisselau, een beer die met Gernout is meegereisd. Gernout heeft weliswaar aangevoerd dat zijn beer uit noodweer handelde – de reus zou zijn begonnen – maar toch vreest koning Karel dat Espriaen wraak zal willen nemen. Hij is bang dat ze het kasteel niet levend zullen verlaten. Gernout daarentegen is nergens bang voor. Buiten medeweten van koning Karel heeft hij zijn beer opdracht gegeven de reuzen eens flink de schrik aan te jagen. En zoiets laat Wisselau zich geen twee keer zeggen. Hij begint zijn optreden in de keuken waar op dat moment de chef-kok van Espriaen bezig is de maaltijd te bereiden. De keukenmeester wordt bij de klauwen gegrepen en in een reusachtige ketel geworpen die boven het vuur hangt te pruttelen. Wisselau laat hem in zijn eigen sop gaar koken. Vervolgens draagt hij de ketel naar de grote zaal van het kasteel. En daar, pal voor de neus van koning Espriaen, begint de beer Wisselau aan zijn eigen feestmaal:

Hi sette neder den ketel
 Ende en eisscede crawel no lepel:
 Sijn poten stac hi int sop.
 Des hielden har scop,
 Karel ende sine genoete.

Vleeschstucken vele grote
 Trac hire uut van den coke
 Dien hi scoude in den sope.
 Ay, hoe soetelike hijt at,
 Doe hi vor den coninc sat!⁶⁶

(Hij zette de ketel neer en vroeg geen vork of lepel, maar stak zijn poten in de saus – iets waarover Karel en zijn mannen zich vrolijk maakten. Hij trok er enorme lappen vlees uit van de kok die hij in de saus had gekookt. Ach, wat was hij heerlijk aan het smullen toen hij daar voor de koning zat!)

Koning Espriaen staat doodsangsten uit. Hij smeekt zijn gasten de beer te bedwingen. En dat brengt Gernout op een idee. In *gargoensche tale*, een taal die niemand anders kan begrijpen, legt hij aan Wisselau uit dat ze een schijngevecht zullen houden waarin de beer uiteindelijk het onderspit moet delven. Ook dit spelletje speelt Wisselau moeiteloos mee. Na een spannend gevecht laat hij zich verslagen op de grond zakken. Espriaen en de andere reuzen zijn met stomheid geslagen: dat zo'n klein mannetje als Gernout zo'n woeste beer de baas kan!

Hoe het avontuur afliep is helaas niet bekend. Lieten Espriaen en zijn reuzen zich inderdaad afbluffen door het optreden van Gernout en Wisselau? En haalde die gekke beer nog andere streken uit? En wat was nu eigenlijk de aanleiding voor koning Karel en zijn mannen om per schip naar het land van de reuzen te reizen? Dit zijn vragen die niet te beantwoorden zijn omdat er amper zeventien verzen van *Van den bere Wisselau* bewaard zijn gebleven. Naar het volledige verhaal kan men slechts gissen zolang er geen andere handschriften opduiken naast het zwaar gehavende fragment uit het begin van de veertiende eeuw.⁶⁷ Ook op literair-historisch gebied blijft veel onduidelijk. Waar en wanneer werd de tekst geschreven? Door wie en voor welk publiek? Alleen al de gebrekkige overlevering maakt het onmogelijk antwoorden te formuleren die het tentatieve overstijgen.

Dat de tekst over de beer Wisselau veel ouder is dan het bewaarde fragment, wordt door niemand betwifteld. Aanwijzingen voor een vroege datering zijn onder meer de onregelmatige versbouw en het voorkomen van enkele assonerende, niet volledig rijmende verzen zoals *coke/sope*. Een datering in de twaalfde eeuw, nog voor Veldeke, lijkt in dat licht niet onwaarschijnlijk.⁶⁸ *Van den bere Wisselau* lijkt bovendien aan te sluiten bij de zogenaamde *Spielmannsepen*, een groep Duitstalige teksten uit de twaalfde eeuw. Niet alleen de relatief simpele versificatie doet denken aan deze epiek die men in het verleden wel in verband heeft willen brengen met rondreizende speellieden. De venijn-

ge humor die in *Van den bere Wisselau* zo sterk naar voren komt, is bijvoorbeeld een belangrijk kenmerk van het genre. Hier en daar treden zelfs inhoudelijke parallellen op. Zo komt in *König Rother* een reus voor met de naam Asprian, terwijl ook sommige motieven in het uitgebreide verhaal doen denken aan *Van den bere Wisselau*. Daarnaast is gewezen op overeenkomsten met de Duitse heldenepiek. In het beroemde *Nibelungenlied* komt een jachtscène voor waarin Siegfried in een baldadige bui een gevangen beer loslaat in de veldkeuken met alle gevolgen van dien. En in de Noorse *Thidrekssaga* – die deels terug moet gaan op een Duitse overlevering – treedt een man op die zich hult in een berenvel en vanaf dat moment Vizleo wordt genoemd. Vermomd als beer levert hij strijd met vijandige reuzen.⁶⁹

Hoe zijn deze overeenkomsten nu te verklaren? De vroegere stelling als zou *Van den bere Wisselau* rechtstreeks ontleen aan teksten als het *Nibelungenlied* en *König Rother*, is terecht onder vuur genomen. Het is inderdaad niet zo waarschijnlijk dat de dichter van *Van den bere Wisselau* zijn tekst 'aus isolierten Elementen aus deutschen Dichtungen zusammengestoppelt hat, die sich dann in seiner Hand zu einem logisch aufgebauten Ganzen verbunden haben'.⁷⁰ Louter afgaand op de inhoudelijke overeenkomsten zou men eerder het omgekeerde veronderstellen, namelijk dat het *Nibelungenlied* en *König Rother* afhankelijk zijn van *Van den bere Wisselau*. Onmogelijk is dat niet, maar vermoedelijk liggen de onderlinge relaties nog ingewikkelder. Vooral de invloed van de mondelinge overlevering blijft een moeilijk in te schatten factor. Teksten als het *Nibelungenlied* en *König Rother* schijnen veel te hebben ontleend aan de mondelinge literatuur en hetzelfde zou men voor *Van den bere Wisselau* kunnen veronderstellen. Bovendien kan niet worden uitgesloten dat deze teksten, nadat ze op schrift waren gesteld, zelf ook in het orale circuit terecht kwamen.⁷¹ Maar welke verklaring men ook verkiest, er is in elk geval sprake van een intrigerende uitwisseling tussen het Nederlandse en het Duitse taalgebied.

Nu heeft men, ter verklaring van de overeenkomsten tussen *Van den bere Wisselau* en de Duitse epiek, ook wel verondersteld dat de Nederlandse tekst een vertaling uit het Duits zou zijn.⁷² Toch is daar taalkundig geen enkele aanwijzing voor. Bij de omzetting van een Duitse tekst in het Nederlands blijven doorgaans sporen van de oorspronkelijke taal zichtbaar.⁷³ In het overgeleverde tekstfragment van *Van den bere Wisselau* zijn dergelijke resten van een oudere taallaag niet aangetroffen. Niet alleen het handschrift, maar ook de oorspronkelijke tekst zou op grond van een dialectologische analyse moeten worden gesitueerd in het gebied tussen de rivieren Dender en Zenne, in het zuidwesten van Brabant, op de grens met Vlaanderen.⁷⁴ Nu kan men zich uiteraard afvragen hoe betrouwbaar de taalkundige lokalisering is van

een tekst die we slechts kennen via een relatief laat fragment. Maar dat *Van den bere Wisselau* oorspronkelijk in Brabant of Vlaanderen tot stand is gekomen is toch wel het minste dat uit de taalkenmerken kan worden afgeleid. En dan komt Brabant, vanwege de nauwe contacten met het Duitse Rijk, het meest in aanmerking.⁷⁵

Ondanks alle onzekerheden lijken we met *Van den bere Wisselau* toch een twaalfde-eeuwse Brabantse tekst op het spoor te zijn gekomen.⁷⁶ De verleiding is groot om van hieruit nog een aantal stappen verder te gaan. Aangezien de contacten met het Duitse taalgebied hoofdzakelijk verliepen via het hertogelijk hof, ligt het enigszins voor de hand te veronderstellen dat *Van den bere Wisselau* was bedoeld voor een publiek aan het Brabantse hof.⁷⁷ Werd de tekst wellicht geschreven in de periode dat de uit Beieren afkomstige weduwe Lutgard van Sulzbach het in Brabant voor het zeggen had? Was de tekst misschien bedoeld voor haar zoon, de jeugdige hertog voor wie Karel de Grote – volgens de *Genealogia principum Brabantie* zijn rechtstreekse voorouder – een positief identificatiemodel kon zijn? En kan de tekst dan niet zijn geschreven door Hendrik van Wilsle, Godfrieds *magetog*?⁷⁸

Laat er geen twijfel over bestaan: voor deze wilde suggesties over de ontstaanscontext van *Van den bere Wisselau* is zelfs het begin van een bewijs niet te leveren. Toch mag inmiddels duidelijk zijn geworden dat het Brabantse hof een grotere rol kan hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de volkstalige literatuur dan tot nu werd aangenomen. Vooral de *Vita Alberti* toont aan dat het hof van Godfried III een bloeiend literair leven kende. Daarbij mag zeker aan Nederlandstalige teksten in een Brabants dialect worden gedacht, maar het is ook niet onwaarschijnlijk dat er in deze jaren tevens Duitstalige teksten of teksten in een meer oostelijk dialect aan het hof werden beluisterd of zelfs geschreven. Welke rol de Franse literatuur bij dat alles heeft gespeeld, blijft grotendeels duister. Hoewel de receptie van moderne Franse teksten – zowel epische als lyrische – zeker tot de mogelijkheden behoort, zijn er weinig concrete aanwijzingen in die richting. Op den duur zou de Franstalige literatuur de Nederlandstalige nochtans volledig overschaduwen. Het is de vraag wanneer die ontwikkeling inzette. Mogelijk gebeurde dat reeds onder hertog Hendrik I, de zoon en opvolger van Godfried III. Hij wordt immers beschouwd als de opdrachtgever achter een hele reeks Franstalige ridderromans over Godfried van Bouillon en diens legendarische voorouder, de zwaanridder. In het volgende hoofdstuk zal die hypothese kritisch tegen het licht worden gehouden.

HENDRIK I EN HENDRIK II (1190-1248)

Het Franstalige epos *Chevalier au Cygne* ('De zwaanridder') moet ergens in de tweede helft van de twaalfde eeuw zijn geschreven, vermoedelijk op basis van mondelinge verhalen. De tekst handelt over een mysterieuze ridder die op een dag zijn entree maakt aan het hof van de Duitse keizer. Niemand weet waar hij vandaan komt, maar omdat hij is gearriveerd in een bootje dat werd voortgetrokken door een zwaan, noemt men hem de zwaanridder. Het blijkt dat hij is gekomen om het erfrecht van de hertogin-weduwe van Bouillon te verdedigen. In een rechtstreeks duel verslaat hij de voornaamste tegenstander van de hertogin en als dank krijgt hij de hand van haar dochter Beatris. Het huwelijk wordt voltrokken, maar de zwaanridder drukt zijn echtgenote op het hart nooit ofte nimmer naar zijn afkomst te vragen. Zeven jaar lang is de zwaanridder een voorbeeldige hertog van Bouillon, maar dan gaat het mis. Beatris kan haar nieuwsgierigheid niet langer bedwingen en doorbreekt het taboe dat haar man heeft ingesteld. Ze vraagt hem alsnog naar zijn herkomst. De zwaanridder voelt zich nu gedwongen het land voor eeuwig te verlaten. En toch eindigt het epos met een positieve blik op de toekomst: Ida, de dochter van Beatris en de zwaanridder, zal haar vader opvolgen, trouwen met een graaf van Boulogne en het leven schenken aan drie bijzondere jongens: graaf Justaas van Boulogne, hertog Godfried van Bouillon en koning Boudewijn van Jeruzalem.¹

De *Chevalier au Cygne* gaf aanleiding tot het ontstaan van enkele andere teksten. In de *Naissance du Chevalier au Cygne* ('Geboorte van de zwaanridder') – waarvan verschillende versies bestaan – wordt de mysterieuze voorgeschiedenis van de zwaanridder uit de doeken gedaan: een sprookjesachtig verhaal over kinderen die in zwanen werden omgetoverd. Een van de kleinzonen van de zwaanridder, Godfried van Bouillon, staat centraal in de *Enfances Godefroi* ('Godfrieds jonge jaren'). Er wordt verteld over de jeugd van Godfried en over zijn eerste kennismaking met Cornumaran, een mohammedaan die bij de eerste kruistocht zijn grootste tegenstander zal worden. Van deze tekst maakte een zekere Renaud later een aangepaste versie, waarbij hij het verhaal bovendien uitbreidde met *Retour de Cornumaran* ('De terugkeer van Cornumaran'), een schets van de voorbereidingen die door de mohammedanen werden getroffen aan de vooravond van de eerste kruis-

Afb. 4. De *Naissance du Chevalier au Cygne* handelt over zeven kinderen waarvan er zes in zwanen zijn veranderd. Ze worden pas weer mens wanneer ze de halskettingen die ze bij de geboorte droegen, weer krijgen omgehangen.
© Parijs, Bibliothèque Nationale, fr. 12558, f. 1r.

tocht. Het was dankzij deze uitbreiding dat het verhaal over de zwaanridder en de jeugd van Godfried van Bouillon moeiteloos kon worden gekoppeld aan een groep reeds bestaande teksten over de eerste kruistocht. In de handschriften worden de *Naissance du Chevalier au Cygne*, de *Chevalier au Cygne*, de *Enfances Godefroi* en *Retour de Cornumarán* dan ook gepresenteerd als één grote samenhangende cyclus, samen met het *Chanson d'Antioche*, *Chétifs* en *Conquête de Jérusalem*. In de eerste decennia van de dertiende eeuw werd de cyclus bovendien nog verrijkt met *Fin d'Elias* ('Het einde van Elias'), waarin alsnog de laatste levensjaren en de dood van Elias de zwaanridder worden beschreven.²

Nergens in de teksten over de zwaanridder en Godfried van Bouillon wordt melding gemaakt van een mecenas. Maar omdat de glorioze geschiedenis van de *lignage del chisne* ('het geslacht van de zwaan') het centrale thema lijkt te zijn van de genoemde werken, kan een eventuele opdrachtgever in eerste instantie worden gezocht onder het nageslacht van de drie kleinzonen van de zwaanridder die in de *Chevalier au Cygne* worden genoemd en die alledrie in werkelijkheid hebben bestaan: graaf Justaas III van Boulogne, hertog Godfried van Bouillon en koning Boudewijn I van Jeruzalem.³ Veel nazaten hebben zij echter niet gehad: in de tweede helft van de twaalfde eeuw dreigde het geslacht zelfs volledig te verdwijnen. Hertog Godfried van Bouillon en koning Boudewijn I van Jeruzalem stierven kinderloos, terwijl graaf Justaas slechts één dochter kreeg die huwde met de Engelse koning Steven van Blois, de opvolger van koning Hendrik I. Het koninklijk paar kreeg weliswaar verschillende kinderen maar daarvan stierven de meesten voortijdig. In 1160 was alleen hun dochter Maria nog in leven. Deze laatste nog levende nazaat van de zwaanridder was op dat moment echter al benoemd tot abdis van het Engelse klooster Romsey en het leek er dus op dat met haar het geslacht volledig zou uitsterven. Een opmerkelijke wending in de geschiedenis werd evenwel geforceerd door Matthias, broer van de latere Vlaamse graaf Filips van de Elzas. De avontuurlijke jongeman ontvoerde Maria uit haar klooster, trouwde haar en nam namens haar bezit van het graafschap Boulogne. De paus verzette zich tegen deze gang van zaken, maar het duurde jaren alvorens hij erin slaagde om Maria naar het klooster te doen terugkeren. Toen het eindelijk zover was had de voormalige abdis reeds het leven geschonken aan twee meisjes: Ida en Machteld van Boulogne. In 1173, toen hun vader Matthias overleed, kwamen deze twee zusjes onder de hoede van Filips van de Elzas. En terwijl de meisjes kennismaakten met het rijke Vlaamse hofleven ging hun oom op zoek naar geschikte huwelijkspartners. Voor Machteld kwam hij uit bij Hendrik, de oudste zoon van hertog Godfried III van Brabant. Het huwelijk werd in 1180 gesloten. Vanaf dat moment was er een koppeling tot

stand gekomen tussen de Brabantse dynastie en de *lignage del chisne*.⁴ Maar alvorens de blik op Machteld en op Brabant te richten, zullen we eerst volgen wat er met Ida, Machtelds oudere zus, gebeurde. Tot op heden heeft men in het onderzoek naar de zwaanridderteksten nauwelijks aandacht gehad voor deze opmerkelijke vrouw.

Als erfgename van het graafschap Boulogne was Ida een begeerde bruid, maar een stabiel huwelijksleven leek niet voor haar weggelegd. In 1186 was ze al twee keer gehuwd en al twee keer weduwe geworden. De nog altijd kinderloze gravin koos toen maar voor een bestaan als *lustige Witwe*. Rond 1190 viel haar oog op Arnoud van Ardres, de oudste zoon van de graaf van Wijnen. Een derde huwelijk leek in de maak, totdat de Franse graaf Reinoud van Dammartin tussenbeide kwam. De ambitieuze edelman liet zich inspireren door de geschiedenis van Ida's moeder – de geschaakte abdis – en hij voerde Ida met zich mee naar een afgelegen kasteel. Al snel gaf Ida zich gewonnen. Nadat ook de andere betrokkenen hun verzet hadden opgegeven, werd het 'huwelijk' in 1191 wettig verklaard. Reinoud werd graaf van het rijke Boulogne en in de jaren die volgden zou hij een opmerkelijke rol gaan spelen op het Europese politieke toneel. In 1214 werd zijn eigenzinnige optreden hem echter fataal. In de slag bij Bouvines werd hij door de Franse koning gevangengenomen en als verrader veroordeeld. In 1227 maakte Reinoud gedesillusioneerd een einde aan zijn gevangenschap door zelfmoord te plegen. Zijn vrouw Ida was elf jaar daarvoor al overleden.⁵

Ida van Boulogne en Reinoud van Dammartin hebben tijdens hun bewogen leven aantoonbaar belangstelling gehad voor Franstalige literatuur. Een verder onbekende dichter Silvestre droeg aan Ida een gedicht op waarin het Onzevader uitgebreid wordt becommentarieerd, maar waarin ook wordt verwezen naar helden als Karel de Grote, Roeland, Artur en Julius Caesar.⁶ En Reinoud liet rond 1205 een Franstalige kroniek schrijven over de strijd die Karel de Grote voerde tegen de mohammedanen:

Ci poez oir la verité d'Espaigne selonc le latin de l'estoire que li cuens Renauz de Boloigne fist par grant estuide cerchier et querre es livres a monseignor Saint Denise.⁷

(Hier kunt u de waarheid horen over Spanje volgens het Latijnse reelaas dat graaf Reinoud van Boulogne met veel speurzin liet opzoeken tussen de boeken van (de abdi van) Saint-Denis.)

De tekst omvat een Franse vertaling van de Latijnse kroniek van Pseudo-Turpin over de strijd van Karel de Grote in Spanje met daar tus-

sengevoegd een verkorte versie van een verslag van Karels 'kruistocht' naar Jeruzalem.⁸

Alleen al vanwege hun aantoonbare literaire interesse verdient het overweging of Reinoud en Ida wellicht betrokken zijn geweest bij de totstandkoming van de teksten over de zwaanridder en Godfried van Bouillon. Inderdaad lijkt dat het geval te zijn. Met name bij de bewerking die de dichter Renaud heeft gemaakt van de *Enfances Godefroi* is hun invloed herkenbaar.⁹ In de stukken die Renaud in het verhaal heeft ingevoegd neemt Boulogne een centrale plaats in. Ze handelen over de (vermeende) geschiedenis van de graven van Boulogne, over hun goede verstandhouding met het Engelse hof en over de strijd die de graven van Boulogne moesten uitvechten met naburige vorsten. Het is veelbetekend dat de dichter de geografie van de streek daarbij zeer gedetailleerd weet weer te geven.¹⁰ Dergelijke passages moeten speciaal voor de graaf en gravin van Boulogne aan het verhaal zijn toegevoegd. Een fraai staaltje van deze werkwijze is ook de manier waarop de dichter een voorspelling die reeds in de eerste versie van de *Enfances Godefroi* was opgenomen, doortrekt naar zijn eigen tijd en zelfs nog wat verder. Renaud laat de heidense tovenares Calabre aan de sultan eerst de afloop van de derde kruistocht (1188-1191) 'voorspellen', om haar vervolgens te laten zeggen dat het in de toekomst opnieuw een nazaat van de zwaanridder zal zijn die het voortouw zal nemen in de strijd tegen de heidenen. De edelman zal voortkomen uit een van de dochters van een kloosterzuster:

Del lignage le chisne, qui tant por est loiaus
 Iert trovée une dame, o nonains generax;
 De lui naitront II gemes moult tres esperitaus.
 De l'une de ces flors istera I vassax
 Qui conquerra par force les candeliers roiaus,
 Qui ardent nuit et jor comme estoile jornax.
 Vers lui ne garira ne chevelus, ne chax;
 Moult fera à no gent et paines et travax;
 Onques li oirs del chisne ne fu nul jor si haus
 Ni de si grant poissance com à cest temporaus.¹¹

(Uit het zo getrouwe geslacht van de zwaan zal een vrouw of zuster-overste voortkomen. Twee uiterst geestelijke parels zullen uit haar geboren worden en uit een van deze bloemen zal een jonge edelman voortkomen die met geweld bezit zal nemen van de koninklijke luchters die dag en nacht branden als een morgenster. Tegen hem zal niemand opgewassen zijn, behaard noch onbehaard. Hij zal ons volk pijn en verdriet bezorgen. Nooit ofte nimmer waren de nazaten van de zwaan zo voornaam of zo machtig als in deze periode.)

De boodschap is duidelijk. Renaud liet met zijn bewerking van de *Enfances Godefroi* zien dat de christelijke wereld haar heil kon verwachten van de zoon die Ida aan Reinoud van Dammartin zou gaan schenken. Hij moest de nieuwe koning van Jeruzalem worden als erfgenaam van Godfried van Bouillon en diens broer Boudewijn. Dat de geschiedenis anders zou verlopen – voorzover bekend heeft Ida alleen een dochter grootgebracht – maakt hierbij geen verschil. Toen de dichter Renaud ergens tussen 1197 en 1201 zijn bewerking van de *Enfances Godefroi* maakte, was immers alles nog mogelijk.¹² Dat de graaf en gravin van Boulogne zeer grootse ambities koesterden met betrekking tot het Heilige Land, blijkt trouwens ook uit andere bronnen. In 1201 namen Reinoud en Ida allebei verwachtingsvol het kruis aan, maar een jaar later weigerden ze deel te nemen aan de vierde kruistocht. Het echtpaar was zwaar ontgoocheld doordat de andere kruisvaarders te kennen hadden gegeven dat ze niet van zins waren aan Reinoud de leiderspositie toe te kennen die hij zichzelf voor deze kruistocht had toegedacht.¹³

Renauds bewerking van de *Enfances Godefroi* – inclusief het door hem geschreven *Retour du Cornumaran* – treft men niet aan in afzonderlijke handschriften. De tekst is telkens overgeleverd tezamen met verhalen over de zwaanridder (*Naissance du Chevalier au Cygne* en *Chevalier au Cygne*) en de verhalen over de eerste kruistocht die reeds door een zekere Graindor de Douai waren samengevoegd (*Chanson d'Antioche*, *Chétifs* en *Conquête de Jérusalem*). *Retour du Cornumaran* neemt in dit geheel een schakelpositie in, hetgeen suggereert dat het de dichter Renaud is geweest die al deze teksten samenvoegde tot één groot geheel.¹⁴ Maar dat betekent tevens dat de cyclusvorming rond de zwaanridder en de eerste kruistocht voor een belangrijk deel aan het hof van Boulogne zijn beslag heeft gekregen. Het oudste overgeleverde cyclische handschrift biedt daarvoor overigens nog enkele aanwijzingen. Zo wijzen de Artesische dialectkenmerken op de directe omgeving van Boulogne en het zal ook geen toeval zijn dat in dit handschrift de verhalen over de zwaanridder, Godfried van Bouillon en de eerste kruistocht, onmiddellijk worden gevolgd door een vroege versie van de vertaling van de Pseudo-Turpin.¹⁵

Reinoud en Ida hebben kennelijk een belangrijke rol gespeeld bij de literaire cyclusvorming rond de zwaanridder en de eerste kruistocht. Maar dat wil nog niet zeggen dat ze ook verantwoordelijk zijn geweest voor het ontstaan van alle afzonderlijke teksten. Voor wie werd de eerste versie van de *Enfances Godefroi* geschreven? En de *Chevalier au Cygne*? En de *Naissance du Chevalier au Cygne*? En wie stimuleerde nog in de eerste decennia van de dertiende eeuw het ontstaan van *Fin d'Elias*? Uiteraard is het niet onmogelijk dat Reinoud en Ida ook hier het voor-

touw namen, maar vermoedelijk zijn er toch meer mensen bij het ontstaan van deze teksten betrokken geweest. Een van die mensen zou Hendrik kunnen zijn, de oudste zoon van hertog Godfried III van Brabant. Door zijn huwelijk met Machteld van Boulogne in 1180, zou hij geïnteresseerd kunnen zijn geraakt in de legendarische geschiedenis van de zwaanridder en Godfried van Bouillon. Was Hendrik inderdaad de grote mecenas van de Franstalige literatuur die men in hem heeft willen zien?

Al op jonge leeftijd moet de latere hertog Hendrik I van Brabant in aanraking zijn gekomen met literatuur: in het Nederlands, in het Duits en wellicht ook in het Frans. Hierboven zagen we reeds dat Albrecht, de jongere broer van Hendrik, zelf liederen componeerde en vermoedelijk werd het Brabantse hof van hertog Godfried III ook bezocht door dichters uit de streek rond Maas en Nederrijn. Toch zal Hendrik hebben opgekeken toen hij na zijn huwelijk met Machteld van Boulogne in 1180 kennismakte met de cultuur aan het Vlaamse hof. Onder de bescherming van Filips van de Elzas had de Franstalige literatuur daar immers een grote vlucht genomen. De beroemde Chrétien de Troyes werkte bijvoorbeeld in opdracht van de graaf aan zijn mysterieuze *Conte du Graal* ('Verhaal van de Graal'), een roman die hij overigens niet heeft kunnen voltooien.¹⁶

Heeft het literaire leven rond de Vlaamse graaf Filips van de Elzas ook zijn weerslag gehad in Brabant? Werd de Franstalige hofliteratuur van Chrétien de Troyes en diens collega's ook aan het Brabantse hof beluisterd? Hendrik van Brabant kreeg in elk geval in de eerste jaren na zijn huwelijk ruimschoots de gelegenheid vertrouwd te raken met het Vlaamse hofleven. De Brabantse hertogszoon onderhield met Filips van de Elzas immers een zeer goede relatie. Hendrik stond de oom van zijn vrouw meermaals terzijde in diens strijd tegen de Franse koning, terwijl de Vlaamse graaf zijn aangetrouwde neef te hulp schoot toen deze – tijdens de afwezigheid van hertog Godfried III – in conflict was geraakt met de machtige graaf van Henegouwen. Pas nadat Hendrik in 1190 zelf hertog was geworden, kwam er een eind aan deze Vlaams-Brabantse alliantie. Filips van de Elzas kwam in 1191 tijdens de derde kruistocht om het leven en het was nota bene de graaf van Henegouwen – de grootste vijand van Hendrik – die in Vlaanderen de macht naar zich toetrok.¹⁷

Het huwelijk met Machteld van Boulogne en de daaruit voortvloeiende contacten met het Vlaamse hof kunnen het Franstalige literaire leven aan het Brabantse hof hebben gestimuleerd. Toch zijn daarvan geen concrete sporen bewaard gebleven. Alvorens in te gaan op Hendriks mogelijke betrokkenheid bij de Franstalige literatuur rond Godfried van Bouillon en de zwaanridder, is het goed vast te stellen dat

hertog Hendrik I van Brabant voorzover bekend in geen enkele Frans-talige tekst wordt genoemd als mecenas. Wie zich een beeld wil vormen van het literaire leven aan zijn hof, moet zich behelpen met enkele minieme aanwijzingen. Wat betekent het bijvoorbeeld dat er aan het eind van de twaalfde eeuw in Brussel een zekere *Balduinus joculator* blijkt te wonen?¹⁸ De Latijnse aanduiding *joculator* kon zowel worden gebruikt voor marginale straatartiesten als voor kwalitatief hoogstaande dichters.¹⁹ Hier verdient de laatste interpretatie wellicht de voorkeur, want volgens de archivale bron waarin deze *joculator* voorkomt, gaat het om iemand die zijn vaste woonplaats had in Brussel. Een arm-lastige speelman zou het zich niet hebben kunnen veroorloven een reizend bestaan op te geven om zich bestendig ergens te vestigen. Mogen we vervolgens ook conclusies verbinden aan het feit dat deze man voor Brussel koos? De snel groeiende handelsstad Brussel kreeg vanaf het einde van de twaalfde eeuw steeds vaker de voorkeur boven Leuven als verblijfplaats van de hertogen, zodat het vermoeden ontstaat dat *Balduinus joculator* ook aan het Brabantse hof heeft opgetreden. Maar dan nog blijft het de vraag: deed hij dat in het Frans of in het Nederlands?

Over de taalsituatie aan het hof van hertog Hendrik I valt helaas maar weinig te zeggen. Straks zal nader worden ingegaan op de lastige kwestie of de Nederlandstalige literaire cultuur die zich rond hertog Godfried III liet vermoeden, in de dertiende eeuw voortzetting heeft gevonden. Maar eerst zullen we ingaan op de vraag in hoeverre het nu waarschijnlijk is dat Hendrik I en diens vrouw betrokken zijn geweest bij het ontstaan van Franse teksten over de zwaanridder en Godfried van Bouillon. Enkele jaren geleden is beargumenteerd dat Hendrik de mecenas zou zijn achter de volledige cyclus rond deze helden.²⁰ Daarbij werd echter, ten onrechte, geen rekening gehouden met de rol die Reinoud van Dammartin en Ida van Boulogne kunnen hebben gespeeld. Maar al zal de hertog niet de hele cyclus hebben laten schrijven, is het misschien mogelijk dat hij opdracht heeft gegeven voor één of enkele teksten uit de cyclus?

We mogen aannemen dat Hendrik van Brabant en Machteld van Boulogne wel belangstelling hadden voor literatuur over de zwaanridder en Godfried van Bouillon. De teksten handelen immers over de (vermeende) voorouders van Machteld van Boulogne en van de kinderen die zij aan Hendrik zou schenken. De geschiedenis van de *lignage del chisne* kon worden beschouwd als een onderdeel van de Brabantse dynastieke geschiedenis. Voor Hendrik moeten deze teksten bovendien extra interessant zijn geweest vanwege de rol die Godfried van Bouillon erin speelde. Godfried van Bouillon was Hendrik een kleine eeuw eerder voorgegaan als hertog van Neder-Lotharingen en toen Hendrik

in 1190 zijn vader opvolgde, deed hij dat met de hoop in de nabije toekomst meer inhoud te kunnen geven aan de Lotharingse hertogstitel. Weliswaar zou daar weinig van komen – op de rijksdag te Schwäbisch Hall in 1190 werd zelfs besloten dat de Brabander alleen nog in naam hertog mocht blijven – toch zou ‘de Lotharingse droom’ de buitenlandse politiek van Hendrik I blijven bepalen. Tot aan zijn dood in 1235 bleef de hertog gericht op expansie in oostelijke richting en dat met wisselend succes.²¹ En Godfried van Bouillon was natuurlijk niet alleen een hertog van Neder-Lotharingen. Hij was ook een beroemde kruisvaarder. En voor de kruistochten had Hendrik I van Brabant eveneens belangstelling. In 1197/1198 had hij zelf een belangrijke rol gespeeld in de zogenaamde Duitse kruistocht. Na de vroegtijdige dood van keizer Hendrik VI was deze expeditie bijna uitgedraaid op een totale mislukking, totdat de leiding werd toevertrouwd aan de Brabantse hertog. Hendrik van Brabant zorgde ervoor dat enkele strategisch gelegen plaatsen als Sidon en Beiroet toch nog op de mohammedanen konden worden heroverd.²² Nadien zou de hertog niet meer op kruistocht vertrekken, maar uit zijn correspondentie met andere vorsten blijkt dat de strijd hem wel bleef interesseren.²³

De verhalen over de zwaanridder en Godfried van Bouillon lijken aan te sluiten bij de belangstelling van Hendrik I van Brabant en zijn vrouw Machteld. Maar volgt daaruit noodzakelijk dat zij betrokken zijn geweest bij het ontstaan van de Franstalige teksten over dat onderwerp? Misschien kan dat op voorhand niet worden uitgesloten, maar de teksten bieden toch nauwelijks houvast voor een dergelijke conclusie. Op basis van de rol die in sommige van de teksten wordt toegekend aan de Duitse keizer – vooral in de *Chevalier au cygne* – is men weliswaar geneigd een deel van deze literatuur eerder te situeren in het Franstalige deel van het Duitse Rijk, dan in delen van het Franse koninkrijk zoals Boulogne of Vlaanderen, maar anderzijds omvatten de zogenaamde *Reichsromania* veel meer gebieden dan alleen het *Roman pays du Brabant*.²⁴ Als aanwijzing in de richting van Brabant is er verder op gewezen dat de iets ten oosten van Brabant gelegen abdij van Sint-Truiden al in de eerste versie van de *Enfances Godefroi*, maar vooral ook in *Fin d’Elias*, prominent naar voren komt. Abt Gerard van Sint-Truiden is een belangrijk personage in het verhaal en in *Fin d’Elias* wordt beweerd dat het relaas is gebaseerd op tekstrollen die in de abdij van Sint-Truiden worden bewaard.²⁵ Daar staat dan weer tegenover dat Brabant en haar vorsten in de teksten over Godfried van Bouillon en de zwaanridder hooguit marginaal ter sprake komen. Als deze werken inderdaad aan het Brabantse hof zouden zijn ontstaan, dan zou men toch op zijn minst verwachten dat de dynastieke band tussen de Brabantse hertogen en Godfried van Bouillon werd geëxpli-

citeerd.²⁶ We moeten dan ook concluderen dat het niet goed voorstelbaar is dat hertog Hendrik I deze teksten inderdaad zou hebben laten schrijven met het doel zich 'te presenteren als de erfgenaam van Godfried, zowel in diens hoedanigheid als kruisvaarder par excellence als in diens streven naar herstel van het Lotharingische rijk', zoals wel is beweerd.²⁷

Dat er Franstalige teksten over de zwaanridder en Godfried van Bouillon aan het Brabantse hof zijn ontstaan, mag bij gebrek aan tekstuele aanwijzingen dus worden betwijfeld. Maar dat neemt niet weg dat zulke literatuur aan het hof kan hebben gecirculeerd. Want op welke manier dan ook, de Brabantse vorsten lieten zich wel degelijk voorstaan op hun afstamming van de *lignage del chisne*. Aan het eind van de dertiende eeuw schreef Jacob van Maerlant in zijn wereldkroniek *dattem Brabanters beroemen, dat si vanden zwane sijn coemen*.²⁸ En ook in het raadselachtige slot van de *Parzival* – de Duitse bewerking en voortzetting van Chrétien's *Conte du Graal* die Wolfram von Eschenbach aan het begin van de dertiende eeuw vervaardigde – wordt een link gelegd tussen de zwaanridder en het Brabantse hertogelijk geslacht. Hoewel het hier vermoedelijk geen Brabantse hofliteratuur betreft – over het publiek van Wolfram is feitelijk nog maar weinig bekend – is de betreffende passage hier toch van belang, al was het maar omdat de tekst van Wolfram veel moet hebben bijgedragen aan het prestige dat de Brabantse hertogen in het Duitse Rijk genoten.²⁹

Wolfram introduceert aan het einde van zijn *Parzival* geheel onverwacht een rijke hertogin van Brabant die ondanks tal van aanzoeken nog altijd niet in het huwelijk is getreden. Ze vertrouwt erop dat God haar een man zal zenden. Uiteindelijk wordt het lange wachten beloond. In Antwerpen arriveert een prachtige man in een bootje dat wordt voortgetrokken door een zwaan. Hij is bereid met de hertogin in het huwelijk te treden op voorwaarde dat zij nooit zal vragen wie hij is. De twee trouwen en als hertog en hertogin van Brabant krijgen ze uiteraard een stel mooie kindertjes. Maar dan doet zich de noodlottige wending voor die men in Brabant nimmer is vergeten:

Vil liute in Brabant noch sint,
Die wol wizen von in beiden,
Ir enpfâhen, sîn dan scheiden,
Daz in ir vrâge dan vertreip
Und wie lange er dâ beleip.³⁰

(Er zijn nog altijd veel mensen in Brabant die weten van hen beiden: hoe zij hem verwelkomde en hoe hij heen ging, hoe lang hij er verbleef en hoe haar vraag hem ten slotte verdreef.)

Pas nu onthult Wolfram hoe dit verhaal zich verhoudt tot de voorgaande geschiedenis over de graalqueeste. De mysterieuze ridder die in Brabant nageslacht verwekte, zou niemand minder zijn geweest dan Loherangrin, de zoon van Parzival.³¹

Het verhaal over de zwaanridder zoals Wolfram von Eschenbach het vertelt, vertoont grote overeenkomsten met de *Chevalier au Cygne*. Waar in de *Chevalier au Cygne* het verhaal zich grotendeels in en om Bouillon afspeelde, is in de *Parzival* de plaats van handeling verlegd naar Brabant en Antwerpen. Volgens Wolfram stammen de Brabantse vorsten *rechtstreeks* af van de zwaanridder. Als dit het enige onderscheid tussen de twee verhalen zou zijn, zou men nog kunnen veronderstellen dat het verschil het gevolg is van een eenvoudige modernisering. De hertogin van Bouillon werd in de *Chevalier au Cygne* voorgesteld als erfgename van Neder-Lotharingen en dat hertogdom was nadien toegekomen aan de vorsten van Brabant.³² Er is echter nog een belangrijke discrepantie tussen beide verhalen. In afwijking van de *Chevalier au Cygne* blijft in de *Parzival* de hertogin lange tijd ongehuwd, ondanks tal van aanzoecken. Dat Wolfram precies dat motief introduceert, wijst erop dat hij in het bijzonder een toespeling heeft willen maken op Maria, de oudste dochter van hertog Hendrik van Brabant en Machteld van Bologne. Dat blijkt als we de levensloop van Maria van Brabant wat nader bekijken.

Geboren rond 1190 kon Maria van Brabant worden beschouwd als de eerste zwaanriddernazaat van de nieuwe generatie. Lange tijd zag het er naar uit dat zij haar vader zou opvolgen. Ze had geen broers en in Brabant gold dan het recht van vrouwelijke opvolging.³³ Het vooruitzicht van die aanzienlijke erfenis maakte dat Maria onvermijdelijk uitgroeide tot een pion in de strijd tussen de Welfen en de Staufen, de twee vorstengeslachten die beide aanspraken maakten op de Duitse konings- en keizerskroon. Reeds op zevenjarige leeftijd was Maria verloofd met Otto IV van Brunswijk, die toen net namens de Welfen naar voren was geschoven als de nieuwe koning van het Duitse Rijk. Toch werd Maria voorlopig geen koningin. Voordat het huwelijk kon worden voltrokken moest de paus er zijn goedkeuring aan hechten: Maria en Otto waren heel in de verte aan elkaar verwant. En toen de pauselijke toestemming was verkregen, begon de Brabantse hertog zich af te vragen of koning Otto eigenlijk wel zo'n goede partij was voor zijn oudste dochter en erfgenaam. De Welf was er nog steeds niet in geslaagd af te rekenen met zijn Staufische rivaal Filips van Zwaben, de broer van de voormalige keizer Hendrik VI. De Brabantse hertog wilde nu eerst eens afwachten hoe deze krachtmeting tussen de twee troonpretendenten zich zou ontwikkelen. Toen in 1204 bleek dat Filips van Zwaben steeds meer terreinwinst boekte, stapte de hertog resoluut

over naar het Staufische kamp. Een huwelijk tussen Maria en Otto was daarmee van de baan. Meteen na de overstap van de hertog werden er nieuwe toekomstplannen gesmeed voor Maria. Zij zou in het huwelijk treden met koning Frederik van Sicilië, de veelbelovende neef van Filips van Zwaben. Dit nieuwe huwelijksproject stuitte evenwel op verzet van de paus, die bleef vasthouden aan het oorspronkelijk geplande huwelijk met Otto van Brunswijk. Hij dreigde er zelfs mee de Brabantse hertog te excommuniceren als deze zich niet zou houden aan de eerdere beloften. De situatie leek onoplosbaar en Maria bleef ongehuwd. Toen Maria een paar jaar later alsnog twee broertjes kreeg – de latere hertog Hendrik II en diens broer Godfried – en Otto van Brunswijk in het huwelijk trad met de dochter van de vermoorde Filips van Zwaben, leek haar rol definitief uitgespeeld. In mei 1214 maakte ze echter toch haar rentree. Otto van Brunswijk was inmiddels tot keizer gekroond, maar had tevens zijn eerste vrouw verloren. In de hoop de Brabantse hertog weer aan zijn zijde te scharen, trad de keizer alsnog in het huwelijk met Maria. En zo werd de Brabantse hertogsdochter na jaren als ongehuwde maagd door het leven te zijn gegaan, alsnog keizerin van het Duitse Rijk. Het geluk duurde echter niet lang. De wittebroodsweken waren nog niet voorbij of Otto werd in de slag bij Bouvines vernietigend verslagen door zijn grootste tegenstanders, koning Filips Augustus van Frankrijk en koning Frederik van Sicilië (de vroegere verloofde van Maria!). De uitkomst van het treffen had grote politieke gevolgen. Frederik van Sicilië werd als Frederik II de nieuwe Staufische machthebber in het Duitse Rijk, eerst als koning en later ook als keizer. Otto en Maria bleven zichzelf wel keizer en keizerin noemen, maar voortaan bestond er voor hen slechts een plaatsje in de schaduw. Keizer Otto overleed in 1218, waarna Maria in het huwelijk trad met een Hollandse graaf. ‘Een ongelooflijke vernedering’, zo oordeelde een Luikse kroniekschrijver over deze nieuwe verbintenis van de voormalige keizerin.³⁴

Als pion in de strijd tussen de Welfen en Staufen, moet Maria van Brabant in Europa grote bekendheid hebben genoten. Het lijkt dan ook geen enkele twijfel dat het publiek van Wolfram von Eschenbach bij het verhaal over de ongehuwde hertogin van Brabant en de zwaanridder, aan haar heeft moeten denken. Maar daarmee is de betekenis van deze allusie nog niet duidelijk. Waarom vond Wolfram het zo belangrijk om aan het eind van zijn *Parzival* te benadrukken dat de Brabantse dynastie afstamt van de zwaanridder en van Parzival? Vanwaar die toespeling op Maria van Brabant? Welke (politieke) betekenis kan dat hebben gehad?³⁵ Het is een intrigerend raadsel dat zich niet laat ontrafelen alvorens sommige andere kwesties uit het *Parzival*-onderzoek een bevredigende oplossing hebben gevonden. Wat is precies de

datering van de *Parzival*? Schreef Wolfram zijn episode over de zwaanridder op het moment dat er sprake was van een huwelijk tussen Maria en Frederik van Sicilië? Toen Maria nog altijd geen broers had? Of werden de verzen pas geschreven nadat Maria met keizer Otto was gehuwd?³⁶ Daarmee samenhangend is het de vraag welk publiek Wolfram precies voor ogen had. Hield hij er rekening mee dat het epos kon worden beluisterd door Maria van Brabant? Door haar familieleden? Door een van haar verloofden?³⁷ Het probleem dat hier aan de orde is, wordt nog verder bemoeilijkt doordat niet duidelijk is of Wolfram voor zijn versie van het verhaal over de zwaanridder gebruik heeft kunnen maken van mondelinge verhalen die afweken van de *Chevalier au Cygne*. Er bestaan althans aanwijzingen dat er een zekere traditie heeft bestaan in het vermengen van de zwaanridderlegende en de legende van de graal.³⁸ De betekenis van de Brabantse allusies in de *Parzival* zal voorlopig dus wel duister blijven. De gedachte dat Maria van Brabant of haar vader rechtstreeks betrokken zouden zijn geweest bij het ontstaan van Wolframs *Parzival*, kan niet met duidelijke aanwijzingen worden geconcretiseerd.³⁹ Dat hertog Hendrik I zich interesseerde voor de Duitse literatuur staat niet vast, maar het is opmerkelijk dat de Duitse dichter Tannhäuser rond 1260 in een opsomming van de meest vrijgeveige vorsten uit het verleden ook *ein Brabandaere* vermeldt. Het kan zijn dat hij daarbij aan hertog Hendrik I heeft gedacht, al kan echter niet worden uitgesloten dat de dichter zich louter heeft laten inspireren door het raadselachtige slot van de *Parzival*.⁴⁰

Dat het Brabantse hof rechtstreeks betrokken is geweest bij het ontstaan van Frans- of Duitstalige teksten over de zwaanridder en Godfried van Bouillon, is in elk geval niet hard te maken. Maar hoe zit het met de Nederlandstalige literatuur? Hierboven werd gewezen op de opmerking van Jacob van Maerlant, *dattem Brabanters beroemen, dat si vanden zwane sijn coemen*. En aan het begin van de veertiende eeuw schrijft de Antwerpse schepenclerk Jan van Boendale: *dat van Brabant die hertoghen voermaels dicke sijn beloghen alsoe dat si quamen metten swane* ('dat over de Brabantse hertogen vaak ten onrechte is gezegd dat ze van de zwaan afstammen'). De twee getuigenissen zijn niet geheel onafhankelijk – Boendale baseert zich immers veelal op Maerlant – maar toch wordt hier de indruk gewekt dat er in Brabant een levende zwaanriddertraditie heeft bestaan.⁴¹ De gedachte dat de hertogen behoorden tot het geslacht van de zwaan moet vrij algemeen bekend zijn geweest. Dat deze visie schriftelijk werd verwoord, is minder zeker, laat staan dat de Brabantse hertogen daarbij het voortouw namen. Uit de periode voorafgaand aan de veertiende eeuw zijn er trouwens ook geen Nederlandstalige zwaanridderteksten overgeleverd waarin de legendarische afstamming van de Brabantse hertogen uit de doeken

wordt gedaan. Enkele schaarse resten van de Nederlandse vertaling van de *Enfances Godefroi* en het *Chanson d'Antioche* hebben weliswaar het vermoeden doen groeien dat de volledige Franstalige cyclus rond de zwaanridder en de eerste kruistocht in het Nederlands werd omgezet, maar dat in de lacunes juist de nadruk werd gelegd op de afstamming van de Brabantse hertogen, is niet meer dan een hypothese. En aangezien de dialectkenmerken in de fragmenten eerder in de richting van Vlaanderen wijzen, lijkt het voorbarig deze vertaling aan het Brabantse hof te situeren.⁴²

De vraag die hierbij opnieuw opkomt betreft de positie van de Nederlandse taal aan het Brabantse hof in de eerste helft van de dertiende eeuw. Helaas valt daarover niets met zekerheid te zeggen. Terwijl onder hertog Godfried III het Nederlands aan het hof belangrijker moet zijn geweest dan het Frans, is het zeer onduidelijk hoe de situatie zich ontwikkelde onder hertog Hendrik I en hertog Hendrik II. Het huwelijk dat Hendrik I in 1180 sloot met Machteld van Boulogne – in 1213 gevolgd door een huwelijk met Maria, dochter van de Franse koning Filips Augustus – kan de taalsituatie aan het hof grondig hebben gewijzigd, maar toch zijn daarvan geen duidelijke sporen te vinden. En afgaande op de verbintenissen van Hendrik II, de zoon van Hendrik I, zou men ook gemakkelijk tot de tegenovergestelde conclusie kunnen komen. Hendrik II huwde achtereenvolgens met Maria van Zwaben en Sofia van Thuringen, allebei dochters van machtige Duitse vorsten. Het is ook een feit dat de Brabantse hertogen zeker tot het midden van de dertiende eeuw in hun buitenlandse politiek meer op het Duitse Rijk waren gericht dan op Frankrijk.⁴³ Op grond daarvan lijkt een grondige verfransing van het hofleven in de eerste helft van de dertiende eeuw minder voor de hand te liggen.

De twijfel over de positie van het Nederlands aan het hof van hertog Hendrik I en hertog Hendrik II zou natuurlijk worden weggenomen als zou blijken dat deze hertogen zich actief hebben ingezet voor de Nederlandstalige literatuur. In dat kader is het goed de blik te richten op de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf. Men heeft deze tekst immers al vaak aangeduid als een product van de dertiende-eeuwse Brabantse hofcultuur. Wellicht kan deze roman zicht bieden op het literaire leven rond Hendrik I en Hendrik II.

De *Trojeroman* van Segher Diengotgaf lijkt te zijn bedoeld voor een publiek dat reeds goed bekend is met de geschiedenis van Troje. In de proloog van zijn roman plaatst Segher zijn eigen werk nadrukkelijk tegen het achterdoek van de imposante *Roman de Troie* van Benoît de Sainte-Maure:

Een deel van dien dat daer gesciede,
 Hebben ghehoert veel lude,
 Mer diet Romans maecten ende screef,
 Hy vergat – ic en weet waert bleef –
 Een deel der bester aventueren.⁴⁴

(Een deel van wat er daar (voor Troje) gebeurd is, hebben veel mensen al gehoord, maar vreemd genoeg vergat degene die de Franse tekst heeft geschreven, een deel van de beste avonturen.)

Hierna schetst de dichter een luisterrijk beeld van het door de Grieken belegerde Troje. Aan het hof van koning Priamus blijkt de hoofsheid tot een levenskunst te zijn verheven. Voor de Trojanen en hun bondgenoten is er kennelijk niets hogers op de wereld dan de hoofse liefde. Dat die liefde ook zijn problematische kanten kent, toont Segher met enkele subtiele dialogen die zijn gesitueerd in de tuin van het koninklijk paleis. Dit openingsgedeelte van de roman heet daarom ook wel *tPrieel van Troyen* ('De Trojaanse lusthof').

Na het eerste deel – waarvan inderdaad geen equivalent te vinden is bij Benoît de Sainte-Maure – volgt een deel dat een vrije vertaling is van twee episodes uit de *Roman de Troie*. Na een wapenstilstand van veertig dagen is de tijd aangebroken om te gaan onderhandelen over het al dan niet hervatten van de strijd. Bij de ontmoeting tussen Hector, die als oudste zoon van koning Priamus de Trojanen vertegenwoordigt, en Achilles, de verbeterde Griekse aanvoerder, blijkt dat er van vrede geen sprake kan zijn. Reeds de volgende dag treffen de legers elkaar in een waanzinnige veldslag. Segher beschrijft in geuren en kleuren het verloop van de strijd: *hoefde, voete ende arme ende hande sloech men daer af, so dattet bloet hem uyt allen leden woet ende heeft ghemact al root dat gras dat te voren groen was*.⁴⁵ Maar de Grieken en de Trojanen blijken aan elkaar gewaagd. Zelfs na een maand waarin vrijwel onafgebroken slag wordt geleverd, komt er geen duidelijke overwinnaar uit de strijd naar voren. De verliezen zijn aan beide zijden amper te overzien.

Zoals in de Middeleeuwen gebruikelijk was, koos Segher in zijn *Trojeroman* partij voor de Trojanen. Dat hij het werk bedoelde voor een publiek aan het Brabantse hof, wordt beargumenteerd op grond van een detail in het tekstgedeelte dat uit het Frans werd vertaald. Het betreft de beschrijving van het wapen van de Trojaanse koningszoon Hector. In de Franse tekst wordt over dat wapen uitsluitend gezegd dat er twee leeuwen op te zien waren (*l'escu ... a dous lions*).⁴⁶ De vertaling van Segher is uitgebreider:

Syn scilt was swart ende 2 lioen
Stonden daerin ghecroent van goude.⁴⁷

(Zijn schild was zwart en was voorzien van twee, met goud gekroonde leeuwen.)

Ten opzichte van de brontekst heeft Segher zich twee kleine toevoegingen veroorloofd die mogelijk licht kunnen werpen op de ontstaanscontext van de *Trojeroman*. Terwijl in de Franse tekst niets over de kleuren van het schild wordt gezegd, heeft Segher het veld zwart gekleurd. Aan de twee leeuwen heeft hij bovendien een gouden kroon gegeven, waarmee tegelijkertijd wordt gesuggereerd dat ook de leeuwen goudkleurig zijn. Het resultaat is dat het wapen van Hector in de *Trojeroman* sterk lijkt op het wapen dat de Brabantse hertogen voerden: een gouden leeuw op een zwart veld. En aangezien er enkele aanwijzingen zijn dat de oudste zoon van een Brabantse hertog zich heraldisch van zijn vader onderscheidde door de leeuw in zijn wapen van een kroon te voorzien, is men gaan vermoeden dat de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf een functie heeft vervuld in de opvoeding van een toekomstige hertog van Brabant, waarbij vooral is gedacht aan de latere hertog Hendrik III, de oudste zoon van hertog Hendrik II. De *Trojeroman* zou kort na 1240 kunnen zijn geschreven in opdracht van hertog Hendrik II, maar met diens oudste zoon als eerstgeïntendeerde lezer of luisteraar. Segher Diengotgaf zou met zijn afwijkende wapenbeschrijving voornamelijk hebben beoogd dat de jonge hertogszoon zich zou gaan spiegelen aan de grote held uit het verhaal. Als de jongen zijn eigen wapen zou herkennen in het wapen van Hector, de zoon van koning Priamus, zou hij immers geneigd kunnen zijn zich met de voorbeeldige Trojaan te identificeren. En dat zou de opvoeding van de toekomstige hertog alleen maar ten goede kunnen komen.⁴⁸

Uitgaande van de heraldische afwijking die de *Trojeroman* vertoont ten opzichte van de *Roman de Troie*, is men het werk van Segher Diengotgaf gaan beschouwen als een mooi voorbeeld van Brabantse hofliteratuur. Het beeld van de Nederlandstalige literaire cultuur aan het hof wordt er sterk door beïnvloed. Maar hoe verleidelijk deze hypothese over het publiek en de functie van de *Trojeroman* ook is, de basis voor de hypothese is bijzonder smal. Het gaat om een zeer klein detail waaraan in de loop der tijd steeds grotere conclusies zijn verbonden. Reden genoeg om de hypothese nog eens kritisch te beschouwen.

Een eerste probleem dat bij de interpretatie van de wapenbeschrijving in de *Trojeroman* opduikt, is het feit dat de tekst van Segher niet zelfstandig is overgeleverd, maar uitsluitend als onderdeel van Jacob van Maerlants *Historie van Troyen*. Toen Maerlant omstreeks 1264

werkte aan een volledige vertaling van de *Roman de Troie*, maakte hij dankbaar gebruik van het werk dat zijn voorganger reeds had verricht. Maerlant verwerkte de *Trojeroman* in zijn eigen vertaling en het toeval wil dat de tekst van Segher alleen via deze weg is overgeleverd.⁴⁹ Maar door die gezamenlijke overlevering kan nooit met zekerheid worden bepaald of bepaalde passages in de *Trojeroman* wel inderdaad mogen worden toegeschreven aan Segher Diengotgaf. Het is immers zonneklaar dat Jacob van Maerlant de *Trojeroman* hier en daar heeft aangepast aan zijn eigen *Historie van Troyen*.⁵⁰ Het is niet uitgesloten dat Maerlant ook heeft gesleuteld aan de beschrijving van het wapen van Hector. Nog voordat hij Segher aan het woord laat, heeft Maerlant het wapen van Hector al twee keer beschreven. Een van die beschrijvingen komt niet overeen met de *Roman de Troie*, maar lijkt wel sterk op de beschrijving in de *Trojeroman*:

Twee lienen droech hy rampant,
Ellic staende cant tegen cant,
Van goude ende staende in savel.⁵¹

(Hij droeg twee naar elkaar toegewende, klimmende gouden leeuwen op een zwart veld.)

Wat is er hier aan de hand? Hield Maerlant op deze plaats al rekening met de wapenbeschrijving die Segher Diengotgaf had gegeven? Of moeten we daarentegen aannemen dat hij zelf verantwoordelijk is geweest voor de aanpassingen in het wapen? Hoewel men doorgaans opteert voor de eerste mogelijkheid, laat die tweede mogelijkheid zich niet uitsluiten.⁵² Maar ook als Segher Diengotgaf zelf het wapen van Hector heeft gewijzigd, dan nog kleven er enkele problemen aan de gangbare interpretatie. Zo dient men zich af te vragen of de overeenkomsten met het Brabantse wapen niet toevallig tot stand kunnen zijn gekomen. Bij een heraldische beschrijving wordt vrijwel altijd de kleur van het schild aangegeven en het zou best kunnen dat Segher, toen hij zag dat Benoît de Sainte-Maure geen kleur vermeldde, willekeurig voor zwart heeft gekozen, een veel gebruikte kleur in de heraldiek. En dat hij de twee leeuwen in het wapen van een kroon voorzag, hoeft al evenmin betekenisvol te zijn geweest. Hoewel men dat tot op heden niet heeft opgemerkt, blijkt er ook in de Franse tekst sprake te zijn van een gouden kroon. Die kroon bevindt zich echter niet in het wapen van Hector, maar op zijn hoofd:

De la cité s'en ist Hector
L'eaume lacié al cercle d'or.

Bien sist armez sor Galatee,
 L'auberc vestu, ceinte l'espee,
 L'escu al col a dous lions.⁵³

(Hector verliet de stad met zijn helm vastgebonden aan de gouden kroon. Hij zat goed gewapend op zijn paard Galatee, gekleed in wapenrok, het zwaard omgord en met het schild met de twee leeuwen rond de hals.)

Twijfel aan de 'Brabantse' interpretatie van de wapenbeschrijving wordt trouwens ook gevoed door taalkundig onderzoek. Hoewel dialectologen in de *Trojeroman* aanvankelijk vooral Brabantse taalkenmerken meenden te herkennen, werd nadien gesteld dat Segher Diengotgaf een Vlaming was.⁵⁴ Uiteraard kan het best zijn dat een Vlaming voor een Brabants publiek heeft gewerkt, maar het versterkt de hypothese niet. Ten slotte wordt de interpretatie van de *Trojeroman* en vooral van de wapenbeschrijving daarin ook nog bemoeilijkt doordat er geen zekerheid is over de datering van de tekst. Maerlant schrijft in zijn *Historie van Troyen* van omstreeks 1264 dat Segher Diengotgaf zijn tekst lang geleden heeft geschreven, maar hoe lang geleden is dat? Werd de *Trojeroman* rond het midden van de dertiende eeuw geschreven, of reeds aan het begin van die eeuw?⁵⁵ In het laatste geval ligt het toch veel minder voor de hand dat er sprake zou zijn van een heraldisch knipoogje in de richting van een Brabants publiek. Het bekende Brabantse wapen, de gouden leeuw op het zwarte veld, schijnt immers pas in de loop van de dertiende eeuw te zijn ingevoerd. De vroegste bewijsplaats dateert uit 1234.⁵⁶ Kortom, de situering van Seghers *Trojeroman* aan het Brabantse hof – louter op basis van de afwijkende beschrijving van Hectors wapen – is zeker niet onproblematisch.⁵⁷

Naast de *Trojeroman* kan echter ook een andere uit het Frans vertaalde ridderroman in de beschouwing worden betrokken. Enkele treffende overeenkomsten tussen de fragmentarisch overgeleverde *Parthonopeus van Bloys* en de *Trojeroman* doen vermoeden dat beide teksten in een en hetzelfde milieu tot stand zijn gekomen.⁵⁸ Verrassend genoeg wordt daarbij ook in het geval van de *Parthonopeus* aan het Brabantse hof gedacht. Een recente studie van de bewerkingstechniek zou althans uitwijzen dat deze fragmentarisch overgeleverde ridderroman werd geschreven voor 'Brabantse hertogelijke kringen'. De opdrachtgever achter de schermen zou niet de hertog zelf zijn geweest, maar een lid van de oude Brabantse adel. Doel van de hele onderneming zou zijn de hertog ervan te overtuigen meer macht toe te kennen aan de hoge adel en minder aan de lagere adel en de steden.⁵⁹

Helaas is ook voor de *Parthonopeus* de basis voor de situering ui-

terst smal. Net als bij de *Trojeroman* wijzen de dialectkenmerken veel-er richting Vlaanderen dan naar Brabant. De overgeleverde fragmenten – die tot maar liefst zes verschillende codices hebben behoord – worden allemaal in Vlaanderen gelokaliseerd. Onderzoek van de rijmwoorden doet bovendien vermoeden dat de dichter zelf ook een Vlaming was.⁶⁰ In vergelijking daarmee zijn de aanwijzingen voor een Brabantse ontstaanssituatie nogal mager. Het belangrijkste argument dat wordt gegeven, is een incidentele vermelding van *een hertoghe van Ardenen* die in de Franse brontekst ontbreekt. Die toevoeging is geïnterpreteerd als een verwijzing naar het geslacht van Godfried van Bouillon waarmee de Brabantse hertogen zich inderdaad verbonden voelden.⁶¹ Deze redenering gaat echter voorbij aan het feit dat de benaming ‘hertog van Ardennen’ ook gebruikt werd voor de hertog van Limburg.⁶² De toevoeging laat daarom enkel toe te concluderen dat de Nederlandstalige dichter iets meer aandacht had voor de vorsten uit het Duitse Rijk dan zijn Franse voorganger.⁶³ Een situering in Vlaanderen kan daarmee echter niet worden uitgesloten, te meer daar in de Nederlandstalige *Parthonopeus* de rol van de graaf van Vlaanderen iets zwaarder is aanzet dan in het origineel.⁶⁴

Als ondanks alle bezwaren de Brabantse situering van de *Trojeroman* en de *Parthonopeus* toch overtuigend wordt geacht, dan volgt daaruit dat de Nederlandstalige literatuur aan het hof in de eerste helft van de dertiende eeuw een bijzonder hoog niveau had bereikt. De priesescène in de *Trojeroman* wordt terecht aangeduid als ‘het beste wat de hoofse ridderepiek in onze streken heeft voortgebracht.’⁶⁵ De weg lijkt dan vrij om ook andere teksten die uit deze periode zijn overgeleverd, aan het Brabantse hof te situeren.⁶⁶ Daarbij kan onder andere worden gedacht aan de Brabantse vertaling van de *Garin le Loherain* en de *Gerbert de Metz*, een tekst die later in de eeuw verwerkt zou worden in de Brabantse *Roman der Lorreinen*.⁶⁷ Een ander voorbeeld is het *Nevelingenepos*, de Brabantse vertaling van de Duitse *Nibelungen*.⁶⁸ En aangezien de *Trojeroman* en de *Parthonopeus* beide Vlaamse taalkenmerken vertonen, kan dan bovendien worden overwogen of niet meer werken uit de bloeiperiode van de Vlaamse literatuur – zoals de *Wrake van Ragisel*, de Vlaamse *Aiol* of de *Ferguut* – met het Brabantse hof in verband mogen worden gebracht.⁶⁹

We eindigen dit hoofdstuk met een lastig dilemma. Enerzijds is gebleken dat over het literaire leven aan het hof van hertog Hendrik I en hertog Hendrik II zo goed als niets met zekerheid kan worden vastgesteld. Concrete aanwijzingen over de literaire activiteiten die in deze periode aan het Brabantse hof werden ontplooid, zijn niet te vinden. Zelfs over de onderlinge verhouding van het Nederlands, het Duits en het Frans als mogelijke omgangstalen aan het Brabantse hof, zijn nau-

welijks indicaties voorhanden. Anderzijds zijn in het voorgaande wel tal van teksten genoemd waarbij de hertogen mogelijk betrokken waren. En ook al konden daarvoor geen bewijzen worden geleverd, de verleiding is toch groot een lijn te trekken tussen het einde van de twaalfde eeuw – de tijd waarin Albrecht zijn liederen zong – en het midden van de dertiende eeuw toen hertog Hendrik III zijn stem liet horen. Het literaire leven aan het Brabantse hof krijgt dan eindelijk duidelijke contouren. Het werd tijd.

HENDRIK III EN ZIJN WEDUWE (1248-1267)

Meer dan tweeduizend liederen zijn er van de Noord-Franse trouvères overgeleverd, waaronder drie op naam van *li dux de Brabant*, de Brabantse hertog Hendrik III.¹ Tweemaal bezingt de hertog op vrij conventionele wijze de hoofse liefde, maar in zijn derde lied slaat hij een andere toon aan. De hertog vertelt dat hij op een dag een ritje maakte met zijn paard en plotseling zin kreeg een lied te componeren. Al snel kwam hij een herderinnetje tegen dat hij vriendelijk begroette met de woorden: *Vez ci vo dru* ('Kijk, hier is uw vriend'). Het meisje liet zich echter niet zo gemakkelijk verleiden: *ne talent ne me prent de vo ju* ('Ik heb geen zin in uw spelletje'). Ze beweerde al een minnaar te hebben en niet in te willen gaan op loze beloften. Maar zodra de hertog haar een concreet aanbod deed, werd het herderinnetje heel welwillend:

'Damoisele, car prenez
la çainture maintenant,
et le matin si ravrez
trestot l'autre couvenant.'
Lors va sozriant,
et j'oi joie.
Tant fis qu'ele otroie
mon gre maintenant;
le don prent
bonement,
s'ai sentu
de quel maniere ele fu.²

('Juffrouw, neem nu alvast deze ceintuur en morgen zult u de rest krijgen.' Op dat moment begon ze te lachen en kon ik van haar genieten. Ik had bereikt dat ze mij m'n gang liet gaan. Zonder omwegen nam ze het geschenk aan en zo leerde ik haar kennen.)

Dit vrolijke lied over gekochte liefde klinkt niet ongeloofwaardig uit de mond van een rijke hertog. Toch is het een illusie te denken dat Hendrik III hier simpelweg een persoonlijke ervaring heeft bezongen. Het lied is zeker niet minder traditioneel dan de twee hoofse minnelie-

Afb. 5. De hertog van Brabant in volle wapenrusting. Miniatuur bij de hoofse liederen van Hendrik III. © Parijs, Bibliothèque Nationale, fr. 844, f. 6r.

deren van de hertog. Structuur, verhaallijn, motieven en woordkeuze blijken volledig te beantwoorden aan de verwachtingen zoals die door het genre van de *pastourelle* worden opgeroepen.³ En aangezien ook de melodie nauwelijks verrassingen bevat, gaat men zich afvragen waarom deze pastourelle dan toch zo veel succes heeft gekend: het lied is overgeleverd in maar liefst vijf handschriften die alle nog uit de dertiende eeuw dateren en bovendien werd de melodie tot tweemaal toe gebruikt voor het maken van een geestelijk lied.⁴

Om het succes van Hendriks lyriek te begrijpen – ook zijn andere liederen zijn in verschillende handschriften overgeleverd – dienen we vooral te beseffen dat de dertiende-eeuwse *trouvères* niet probeerden op originele wijze een persoonlijke emotie tot uitdrukking te brengen. Hun lyriek was er veeleer op gericht om middels het gebruik van traditionele elementen voor de luisteraars een speciale atmosfeer te creëren:

L'histoire n'a pas d'importance, mais le thème qu'elle développe, très connu et très familier, combiné à d'autres éléments tout aussi connus et tout aussi familiers (décor, images, métaphores, tics de langage et de vocabulaire), forme avec eux un ensemble qui évoque, à la fois un sentiment et la façon traditionnelle dont on l'évoque; en même temps surgissent les souvenirs des autres circonstances où on l'a évoqué, dans les mêmes termes et cependant un peu différents, et l'atmosphère de ces évocations, et l'atmosphère de cette nouvelle évocation, faite du souvenir de toutes les autres.⁵

De functie van de *trouvère*lyriek is boven alles gelegen in het scheppen van een poëtische stemming. Voor het welslagen daarvan is het van belang dat dichter en publiek aan de clichés een meerwaarde kunnen toekennen die de lyrische traditie hen aanreikt. Slechts zij die voldoende vertrouwd zijn met de traditie kunnen aan een lied dus de volle betekenis toekennen. De band tussen dichter en publiek wordt hierbij verstevigd aangezien de poëtische wereld die in het lied werd opgeroepen slechts kan bestaan bij de gratie van de gemeenschappelijke verbeelding.⁶

Herkenbaarheid is voor deze lyriek zo belangrijk dat een te hoge graad van originaliteit of individualiteit moet worden vermeden. En toch dient de dichter de illusie in stand te houden dat zijn lyriek authentiek is, de beschreven gevoelens echt zijn. Deze paradox wordt door de hertog opgelost middels de gelijkschakeling van dichter en minnaar. Hendrik beweert dat hij slechts kan zingen of dichten op het moment dat de liefde hem daartoe in staat stelt. Als iedereen de macht van de liefde zou kennen, dan zou niemand zich erover verbazen dat de hertog van Brabant zijn eigen liederen weet te componeren, dat is

de boodschap van *Se cascuns del monde savoit* ('Als iedereen op de wereld wist...').⁷ Ook in het refreinlied *Amors m'est u cuer entree* komt deze koppeling van beminnen en dichten naar voren:

Amors m'est u cuer entree,
 De chanter m'a esmeü,
 Si chant por la bele nee
 A cui j'ai mon cuer rendu
 Ligement;
 Et sachent la gent
 Mercier
 Ne doit on de mon chanter,
 Fors li
 Cui j'aim si
 Que j'en ai et cuer et cors joli.⁸

(De liefde heeft mijn hart getroffen en mij tot zingen aangezet. Ik zing voor het schone schepsel aan wie ik mijn hart onvoorwaardelijk heb verpand. De mensen moeten weten dat niemand mij hoeft te bedanken voor mijn gezang, met uitzondering van haar van wie ik zoveel hou dat mijn hart en lichaam er blij van zijn.)

Hendrik doet het voorkomen alsof hij dit conventionele hoofse minnelied speciaal heeft gemaakt voor de dame die hij bemint, maar het is zeker niet alleen voor haar dat hij zingt. Het lied is expliciet gericht tot *la gent*, 'de mensen'. Maar welk publiek heeft de hertog dan op het oog?

Een eerste aanwijzing voor het functioneringsmilieu van Hendriks lyriek is te vinden in de slotstrofe van het hierboven aangehaalde *Amors m'est u cuer entree*. Met een zogenaamd *envoi* heeft de hertog dit lied opgedragen aan een graaf van Vlaanderen:

Quens jolis
 De Flandres, amis
 Cui j'ai chier,
 Me savriez vous conseiller
 De li
 Cui j'aim si
 Que j'en ai et cuer et cors joli?⁹

(Vrolijke graaf van Vlaanderen, vriend die ik zo lief heb, zou u mij kunnen adviseren over haar van wie ik zoveel hou dat mijn hart en lichaam er blij van zijn?)

Kennelijk was dit lied gericht aan een van de twee broers Willem of Gwijde van Dampierre. Willem, de oudste van de twee, was in 1247 gehuwd met Hendriks zus Beatrijs. In 1251 kwam hij echter bij een toernooi om het leven, waarna hij als graaf van Vlaanderen werd opgevolgd door zijn jongere broer Gwijde. Deze Gwijde van Dampierre staat bekend als een belangrijk mecenas van de Franstalige letterkunde.¹⁰ Er zijn trouwens meer aanwijzingen dat hertog Hendrik III goede banden onderhield met de Dampierres, althans op literair gebied. Nadat in de slag bij Westkapelle op 4 juli 1253 zowel Gwijde van Dampierre als diens zwager, graaf Thibaut II van Bar, in Hollandse gevangenschap was geraakt, riep de graaf van Bar middels een lied – een zogenaamd *serventois politique* – de hulp in van enkele bevriende vorsten. Onder hen ook de Brabantse hertog: *Dux de Braibant, je fui ja vostre amis* ('hertog van Brabant, ooit was ik uw vriend').¹¹ En hoewel de hertog een strikte neutraliteitspolitiek voerde in het conflict dat de Dampierres uitvochten met de Avesnes en de Hollanders, liet deze poëtische bede hem niet koud. De hertog accepteerde om borg te staan voor het losgeld dat de graaf van Bar aan Jan van Avesnes moest betalen.¹²

Bijzonder informatief voor de literaire connecties van hertog Hendrik III van Brabant is ook het lied *Biaux Guillebert, dites, s'il vous agree* ('Beste Gilbert, zeg me of je het ermee eens bent').¹³ Het is een zogenaamd jeu-parti, een lied waarin twee dichters debatteren over een netelige vraag op het gebied van de hoofse liefde, waarbij ze om en om een strofe voor hun rekening nemen. Aan het eind van het lied worden dan twee 'rechters' benoemd die samen moeten uitmaken wie het beste pleidooi heeft gehouden.¹⁴ In *Biaux Guillebert* gaat de strijd tussen Hendrik III en de trouvère Gilbert de Berneville. Als een van de vele dichters die Atrecht, de rijke hoofdstad van het graafschap Artesië, in deze periode hadden laten uitgroeien tot hét centrum van de Noord-Franse lyriek, was Gilbert de Berneville lid van zowel de *Puy* als de *Confrérie des jongleurs et bourgeois*. In zijn omvangrijke lyrische oeuvre getuigt hij meermaals van zijn verbondenheid met andere Atrechtse dichters.¹⁵ Maar tegelijkertijd moet Gilbert goede banden hebben gehad met de Brabantse hertog. Dat blijkt niet alleen uit hun gezamenlijke lied, maar ook uit het feit dat het Hendriks refreinlied *Amors m'est u cuer entree* in het metrische schema opvallende overeenkomsten vertoont met twee liederen van Gilbert.¹⁶ De relatie tussen de hertog en Gilbert zou trouwens niet alleen literair van aard zijn geweest:

Mais Gilbert n'était pas seulement bon poète: on l'estimait d'excellent conseil dans les affaires publiques; le duc de Brabant, plus d'une fois, se trouva bien d'avoir mis en lui toute sa confiance, et les chro-

niqueurs de Flandre font de temps en temps intervenir son opinion dans les résolutions débattues en présence de ce prince.¹⁷

Helaas verzuimde de negentiende-eeuwse romanist van wie dit citaat afkomstig is, te vermelden welke Vlaamse kroniekschrijvers hij op het oog had. Tot op heden heeft men tevergeefs gezocht naar historiografische passages die deze opmerking zouden kunnen bevestigen.¹⁸ Wat daar ook van zij, het is duidelijk dat Gilbert op goede voet stond met de Brabantse hertog.

Hoe Gilbert de Berneville vanuit het verre Atrecht in contact was geraakt met de Brabantse hertog is niet bekend, maar het is mogelijk dat Machteld van Brabant, zus van de hertog, hier als intermediair is opgetreden. Machteld was gehuwd met graaf Robrecht I van Artesië en ook nadat haar man in 1250 tijdens een kruistocht was gesneuveld, bleef zij in het rijke Atrecht resideren.¹⁹ Maar ook een andere zus van de hertog komt in aanmerking: de al eerder genoemde Beatrijs van Brabant. Nadat haar man in 1251 was overleden, zorgde deze voormalige Vlaamse gravin ervoor dat haar kasteel in Kortrijk – dat haar als weduwegoed was toegekend – een zekere naam verwierf als literair centrum. Gilbert de Berneville heeft meer dan één lied naar Kortrijk verzonden.²⁰

Dat hertog Hendrik III van Brabant nauwe contacten onderhield met andere dichters, blijkt ook uit het slot van *Biaux Guillebert*. Hendrik heeft in de voorgaande strofen uitvoerig betoogd dat de liefde van een minnaar zal afnemen zodra zijn verlangens zijn bevredigd. Gilbert de Berneville heeft een meer idealistische opvatting over de liefde verdedigd. Hij meent dat in een oprecht verliefd hart de passie alleen maar kan toenemen. Uitsluitsel moet nu worden gegeven door de twee rechters die de dichters voordragen:

Guillebert, soit! J'en preng a mon garant
le bon Raoul de Soissons, qui sevre
ne fist d'Amours nul jor de son vivant.

Dux, et je preng le bon conte vaillant,
celui d'Anjou; la chose est bien alee,
quar cil dui sont de bon entendemant.²¹

(Zo is het genoeg Gilbert. Ik kies als mijn verdediger de goede Raoul de Soissons, die het geen enkele dag van zijn leven zonder de liefde heeft gesteld.

En ik, hertog, ik kies de goede en dappere graaf van Anjou. Daarmee neemt de zaak een goed einde, want deze twee zijn zeer oordeelkundig.)

Raoul de Soissons, de door de hertog aangewezen rechter, was een edelman uit de grafelijke familie van Soissons. Uit de liederen die van hem zijn overgeleverd, blijkt dat Raoul nauwe contacten onderhield met graaf Thibaut IV van Champagne en met Karel van Anjou, de graaf die door Gilbert werd aangeduid als rechter.²² Karel van Anjou staat eveneens bekend als dichter. Hij schreef minstens twee liederen en hij nam deel aan een jeu-parti met de trouvère Perrin d'Angicourt. Als broer van graaf Robrecht I van Artesië – en van koning Lodewijk IX van Frankrijk – was Karel van Anjou trouwens verzwagerd met Machteld, de hierboven reeds genoemde zus van hertog Hendrik III van Brabant. In de geschiedenis van de Lage Landen speelde hij een opmerkelijke rol door na de slag bij Westkapelle namens de Dampierres aanspraken te maken op Henegouwen. Hij werd echter verdreven door de Duitse koning Willem van Holland. Uiteindelijk had Karel van Anjou meer succes in het zuiden: in 1265 werd hij tot koning van Napels gekroond.²³ Het is overigens niet bekend hoe Karel van Anjou en Raoul de Soissons hebben geoordeeld over de discussie tussen Gilbert de Berneville en Hendrik van Brabant. Het was immers niet gebruikelijk dat het oordeel bij een jeu-parti op schrift werd gesteld.

De contacten tussen de trouvères waren vooral ook zo sterk doordat zij dikwijls minneliederden aan elkaar opdroegen. Hierboven zagen we reeds dat hertog Hendrik III van Brabant een lied had gericht aan de graaf van Vlaanderen. Maar zelf ontving hij ook verschillende liederen, per brief of per jongleur. Carasaus, een dichter die voornamelijk in kringen van het Vlaamse hof lijkt te hebben verkeerd, had een speciale boodschap voor de hertog in Leuven:

Droit a Louvaig fai, chançon, mon message:
 Di a Henri k'il n'ait pas cuer volaige,
 Mais laist Amors avoc li remanoir,
 Se il pour li ose emprendre a valoir.²⁴

(Lied, breng mijn boodschap rechtstreeks naar Leuven en zeg tegen Hendrik dat hij geen wispelturig hart moet hebben, maar dat hij de Liefde bij zich moet houden en dat hij moet durven beginnen haar waardig te zijn.)

En de Artesische trouvère Perrin d'Angicourt – bevriend met Gwijde van Dampierre en Karel van Anjou en bovendien goed thuis in het literaire milieu van Atrecht – was er al evenzeer van doordrongen dat de Brabantse vorst grote interesse koesterde voor hoofse minnellyriek:

Va sans delai,
 Chançon, et sans demoree
 Droit en Brabant, car voee
 Es au duc; là te donrai
 Mieus emploier ne te sai!²⁵

(Lied, ga onmiddellijk en zonder oponthoud rechtstreeks naar Brabant, want je bent opgedragen aan de hertog. Daar presenteer ik je. Beter weet ik je niet te gebruiken.)

Uit een wanhopig *envoi* bij een lied van Jean Erart blijkt bovendien dat er nog meer Atrechtse dichters waren die contacten onderhielden met de Brabantse hertog:

A vos, vaillant Dux
 De Brebant, di sanz outrage:
 Pieça ne poi au rivage
 D'eür ariver;
 Aidiez mi a gouverner!²⁶

(Aan u, dappere hertog van Brabant, zeg ik zonder overdrijving: al lange tijd lukt het me niet de oever van het geluk te bereiken. Help mij in de goede richting!)

Het kasteel op de Leuvense Keizersberg waar Hendrik III meestal resideerde, was dus inderdaad uitgegroeid tot 'een wijd vermaard centrum van Franse letterkunde en cultuur'.²⁷

De poëtisch aangelegde hertog genoot bovendien in binnen- en buitenland veel aanzien als bemiddelaar. Brabant was onder zijn leiding omgevormd tot een oase van rust. Nog nooit had de toekomst van het hertogdom er zo rooskleurig uitgezien. Maar toen, in de winter van 1261, sloeg het noodlot toe. Nog geen dertig jaar oud kwam de hertog plotseling te overlijden. Een aangrijpende beschrijving van de laatste uren van hertog Hendrik III is te vinden in de epiloog van de *Cleomades*, een avonturenroman die omstreeks 1280-1285 werd geschreven door de Franstalige dichter Adenet le Roi. Adenet laat weten dat hij zijn carrière destijds was begonnen aan het Brabantse hof van hertog Hendrik: *menestreus au bon duc Henri fui, cil m'aleva et norri et me fist mon mestier aprendre* ('ik was minstrel bij de goede hertog Hendrik die me heeft gevormd en gevoed en mij mijn vak heeft laten leren').²⁸ Dat zijn eerste mecenas zo vroeg is overleden, betreurt hij nog altijd:

Loiaus princes fu et gentis
 et bons et biaux et dous et frans
 et courtois. Ne fu ce duels grans
 quant teus princes si tost moru
 conme li bons dux Henris fu?²⁹

(Hij was een trouwe en edele vorst; een goedaardige, aantrekkelijke, milde, eerlijke en hoofse man. Is het geen groot verdriet als zo'n vorst zo vroeg komt te overlijden als de goede hertog Hendrik?)

Hendrik III overleed in stijl. Omringd door onderdanen, toonde hij zich op zijn sterfbed als een ware vorst. Adenet was er zelf bij:

Er waren veel mensen want hij gaf persoonlijk opdracht aan degenen die er waren om alle deuren te openen, opdat iedereen die dat wilde hem kon bezoeken, arm en rijk. En iedereen deed dat ook. Veel geld en mensen waren om hem heen verzameld. Ikzelf was er ook en ik kan met zekerheid zeggen dat een stervende man nooit meer lofprijzingen heeft ontvangen. God zij geprezen!³⁰

Dat Adenet vol lof is over de Brabantse hertog Hendrik III, hangt uiteraard ook samen met de goede relatie die hij nadien zou opbouwen met de kinderen van de hertog. Maar toen de hertog op 28 februari 1261 overleed, waren die kinderen – Hendrik, Jan, Godfried en Maria – nog bijzonder jong. De oudste van het stel was amper negen jaar oud en bovendien volledig ongeschikt om zijn vader op te volgen. Afgaande op de latere kroniekschrijver Jan van Heelu was de jongen zelfs zo achterlijk dat *hi daer toe niet en dochte, dat hi hertoghe wesen mochte*.³¹

De dood van Hendrik III zal het literaire leven aan het Brabantse hof tijdelijk hebben stilgelegd. Adenet le Roi ging althans op zoek naar een andere werkring en hij kwam zo terecht aan het Vlaamse hof van Gwijde van Dampierre.³² In Brabant woedde er ondertussen een hevige strijd om de voogdij over de onmondige hertog Hendrik IV. Uiteindelijk was het Aleide van Bourgondië, de weduwe van Hendrik III, die in deze voogdijkwestie aan het langste eind trok. Door haar mannelijke tegenstrevers in binnen- en buitenland slim tegen elkaar uit te spelen, slaagde Aleide erin regentes van Brabant te worden. De situatie van 1142 – toen Lutgard van Sulzbach namens hertog Godfried III regentes werd – herhaalde zich. Wederom kwam er een vrouw aan het hoofd van het hertogdom te staan, een bijzonder intelligente vrouw bovendien.³³

Dat de hertogin-weduwe was gezegend met een flinke dosis intelligentie, blijkt onder meer uit de correspondentie die ze voerde naar

Afb. 6. Hendrik III, zijn vrouw Aleide van Bourgondië en hun vier kinderen. Vijftiende-eeuws handschrift van boek 4 van de *Brabantsche yeesten*. © Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, IV 684, f. 33r.

aanleiding van de laatste wilsbeschikking van haar echtgenoot. Twee dagen voor zijn dood, op 26 februari 1261, had Hendrik III in zijn testament allerlei toezeggingen gedaan waarvan hij hoopte dat ze hem in het hiernamaals ten goede zouden komen. Enkele van deze bepalingen zorgden echter voor een ernstige inperking van Aleides financiële mogelijkheden. Volgens het testament zouden Brabantse burgers voortaan nog slechts in uitzonderlijke omstandigheden mogen worden belast en alle financiële onregelmatigheden uit het verleden moesten

worden rechtgezet. En dat terwijl alle joden en Cahorsijnen – als geldschieters nochtans onmisbaar – volgens het testament uit Brabant zouden moeten worden verdreven als ze hun woekerpraktijken niet wilden opgeven.³⁴ Hertogin Aleide zat met deze bepalingen omhoog, maar ze lichtvoetig terzijde schuiven was niet mogelijk. Vermoedelijk op aanraden van de dominicanen uit Leuven – twee van hen waren benoemd tot executeur van Hendriks testament – legde Aleide het probleem voor aan niemand minder dan Thomas van Aquino, de befaamde dominicaanse theoloog en filosoof die op dat moment in Italië doceerde. Het antwoord van de *doctor angelicus* is overgeleverd in talrijke handschriften en staat bekend als de *Epistola ad ducissam Brabantiae* of *De regimine judaeorum*. De vragen van Aleide zijn niet overgeleverd, maar laten zich grotendeels reconstrueren uit de brief die Thomas omstreeks 1263 aan haar richtte.³⁵

Aleide had Thomas van Aquino gevraagd of ze belasting mocht eisen van joden en Cahorsijnen die van woeker leven, of ze hen geldboetes kon opleggen en of ze vrijwillige giften van hen mocht aanvaarden. Thomas antwoordt hierop dat dit allemaal is toegestaan mits het geld wordt gebruikt voor het schadeloosstellen van mensen die hebben geleden onder de afpersing. Indien de rechthebbenden niet worden gevonden, of wanneer er na terugbetaling nog iets overblijft, zal aan het geld een religieuze bestemming moeten worden gegeven of zal het moeten worden aangewend voor het algemeen nut. Hij voegt hier nog aan toe dat joden inderdaad verplicht moeten worden een herkenningsteken te dragen, waarbij hij uitdrukkelijk verwijst naar het overeenkomstige besluit van het Concilie van Lateranen in 1215. In zijn epistel aan de Brabantse hertogin geeft Thomas verder antwoord op de vraag of een openbaar ambt mag worden verkocht. In principe zou dat geen probleem zijn, tenminste als de kandidaat over de capaciteiten beschikt die voor het ambt vereist zijn. Op die wijze ontnemt men echter wel aan arme mensen de mogelijkheid een openbaar ambt te vervullen. Als de vorstin dan toch geld wil verkrijgen kan zij beter giften accepteren van ambtenaren die reeds zijn aangesteld. Op de vraag van de hertogin of zij gerechtigd is belasting te heffen van haar onderdanen, antwoordt Thomas dat dit wel mag mits het geld niet wordt aangewend voor een weelderig hofleven. Geld dat ambtenaren ten onrechte hebben geïnd moet worden terugbetaald; desnoods kan het ook worden benut voor goede werken of werken van algemeen belang.³⁶

De contacten tussen Aleide en Thomas van Aquino kunnen worden verklaard vanuit de goede verstandhouding tussen het Brabantse hof en de dominicanen van Leuven. De predikheren verbleven al in de residentiestad sedert 1233, het jaar waarin hertog Hendrik I hen een onderkomen had aangeboden in de bijgebouwen van zijn kasteel op

's-Hertogeneiland. Toch waren het vooral hertog Hendrik III en Aleide die de bloei van de orde in Leuven mogelijk maakten. In 1256 – de hertogen waren inmiddels verhuisd naar het nieuwe kasteel op de Keizersberg – schonken Hendrik III en Aleide het oude kasteel en de bijbehorende gronden aan de dominicanen. Deze bouwden er een nieuwe kerk en het was daar dat hertog Hendrik III in 1261 werd begraven. Voor zichzelf liet hertogin Aleide in de tuin van het klooster een huis bouwen waarin zij zich regelmatig terugtrok en van waaruit zij het graf van haar overleden echtgenoot kon bezoeken. In 1265 schonk ze ook dit huis aan de dominicanen. Vanaf dat moment betaalde ze huur om er toch nog gebruik van te maken:

Wij schenken dit huis, waar wij nu tijdelijk verblijven en waarin wij ons zouden willen opsluiten om ons te bevrijden van de rumoerige zorgen en beslommeringen van deze wereld. Ook om van tijd tot tijd een bezoek te kunnen brengen aan het graf van onze echtgenoot, die wij – alsof hij nog in leven ware – boven elk ander schepsel liefhebben, en die we immer, alhoewel overleden, in ons aandenken zullen blijven ronddragen. Daarom schenken wij dat alles, vrij en onbelast, als een aalmoes, tot zielenrust van de hoger genoemde hertog, onze zeer geliefde.³⁷

Aleide moet goed vertrouwd zijn geweest met het culturele en religieuze leven van de Leuvense broeders. Zo zal ze ongetwijfeld in aanraking zijn gekomen met het werk van Thomas van Cantimpré. Deze Brabantse geestelijke auteur was aanvankelijk ingetreden bij de Augustijnen van Cantimpré bij Kamerijk, maar reeds in 1233 maakte hij de overstap naar de dominicaanse bedelorde. Hij behoorde tot de kleine groep dominicanen die toen haar intrek nam in het Leuvense kasteel van hertog Hendrik I van Brabant. Vanaf dat moment was Thomas regelmatig op 's-Hertogeneiland te vinden, met uitzondering van de periode van 1237 tot 1243 toen hij in Parijs zijn studie afrondde en de laatste hand legde aan zijn wetenschappelijke natuurbeschrijving *De natura rerum*. Terug in Leuven zette hij zich aan het schrijven van de *vitae* van onder andere Margareta van Ieper en Lutgard van Tongeren. En van 1257 tot 1263 werkte hij op aandringen van zijn ordegenoten aan zijn *Bonum universale de apibus*, een uitvoerige verhandeling waarin Thomas met de hulp van vele exempelen zijn ideeën uiteenzet over een harmonische christelijke maatschappij, gesymboliseerd door de bijenwereld.³⁸

De werken van Thomas van Cantimpré zullen vooral zijn bedoeld voor een publiek van geleerde kloosterlingen, maar het lijkt niet onwaarschijnlijk dat zijn geschriften ook al snel werden bestudeerd door

goed opgeleide leken met interesse voor religie. De vrome en intelligente Aleide van Bourgondië lijkt er alleszins het profiel voor te hebben. Maar hoe dat ook zij, het lijdt geen enkele twijfel dat de hertogin nauwe contacten heeft gehad met de religieuze leidsman. Het is veelzeggend dat onder de vele verhalen die Thomas van Cantimpré ter illustratie in zijn *Bonum universale de apibus* verwerkte, ook een verhaal te vinden is dat hem kennelijk door de hertogin persoonlijk was meegegeeld. Thomas gebruikt de geschiedenis als een exempel om aan te tonen dat het niet altijd onmogelijk is in de toekomst te kijken:

Van de edele hertogin van Brabant, genaamd Aleide, hebben wij vernomen dat voorafgaand aan haar huwelijk met de edele hertog Hendrik van Brabant, haar door de hofarts van haar vader (de hertog van Bourgondië) was voorspeld dat haar eerste kind zou sterven zo gauw het geboren en gedoopt was, het volgende kind ziek zou zijn, maar dat zij van de kinderen die daarna geboren zouden worden veel plezier zou hebben. En we hebben zo duidelijk gezien dat dit vervuld is. De hofarts had dit lot kunnen voorzien door zijn kennis van het uiterlijk en de ziekten van vrouwen.³⁹

De passage biedt niet alleen zicht op de vertrouwensrelatie die er moet hebben bestaan tussen Thomas van Cantimpré en de Brabantse hertogin, maar toont tevens aan dat Aleide bijzonder hoge verwachtingen koesterde ten aanzien van de kinderen die na Hendrik IV het licht hadden gezien. Jan, Godfried en Maria moesten hun moeder het geluk schenken dat de geestelijk en lichamelijk gehandicapte hertog Hendrik IV niet kon geven. Het is kennelijk vanuit die hoop op een mooie toekomst voor haar jongere kinderen, dat Aleide er in de woelige jaren na 1261 voor zorgde dat het mondaine literaire leven aan het Brabantse hof niet geheel stilviel. Er bestaan aanwijzingen dat de hertogin in deze periode een uitvoerige Franstalige avonturenroman liet schrijven ten behoeve van haar tweede zoon Jan.

Sone de Nansay is een ridderroman die volgens taalkundig onderzoek zou zijn geschreven door een Waals-Brabantse dichter. In ruim twintigduizend verzen wordt het verhaal verteld van Sone, zoon van heer Henri van Nansay en kleinzoon van graaf Ansel van Brabant. Nadat de heer van Nansay en zijn vrouw zijn gestorven, komt de heerlijkheid Nansay in handen van Henri, de oudere broer van Sone. Henri is echter een dwerg met ernstige lichamelijke handicaps. Hij wil niets liever dan zijn erfrecht overdragen aan zijn broer. Sone weigert echter keer op keer het aanbod van Henri te accepteren. Sone besluit te vertrekken naar het hof van een befaamde edelman om zich aldaar verder te bekwamen. En zo groeit hij in het buitenland uit tot een voorbeeldi-

ge ridder die bij toernooien veel eer verwerft. Op een gegeven moment wordt hij hopeloos verliefd, maar de liefde is niet wederzijds en Sone dreigt te bezwijken. Uiteindelijk weet hij zich echter los te maken uit deze uitzichtloze situatie. Verstandig geworden kiest hij voor een voordelig huwelijk met de Noorse erfprinses. En zo wordt hij koning van Noorwegen en op den duur zelfs keizer. In die hoedanigheid bevecht hij de heidenen wier macht zich op dat moment nog tot in Italië uitstrekt. Wanneer Sone aan het eind van de roman komt te overlijden kan hij terugkijken op een succesvol verlopen regering.⁴⁰

In het onderzoek naar de ontstaanscontext van *Sone de Nansay* werd eerder reeds gewezen op de overeenkomsten die er bestaan tussen de dwerg Henri van Nansay en zijn ongelukkige naamgenoot aan het Brabantse hof, hertog Hendrik IV. Maar ook de verschillen bleven niet onopgemerkt. In de Brabantse werkelijkheid deed Hendrik IV namelijk wel degelijk afstand van zijn erfrecht. Ten overstaan van de belangrijkste vertegenwoordigers van adel en burgerij droeg Hendrik in mei 1267 zijn hertogstitel over aan zijn meer getalenteerde broer Jan. De roman lijkt op die overdracht te zinspelen door sterk te benadrukken dat Sone het erfdeel van zijn broer dikwijls kreeg aangeboden:

Ses freres est povre piersonne
Cascun jour sa terre li donne.⁴¹

(Zijn broer is een zwakkeling; elke dag biedt hij hem zijn grond aan.)

Het verschil met de situatie in Brabant is echter significant: hoe vaak Henri zijn aanbod ook herhaalt, Sone blijft weigeren zijn oudere broer te onterven, *ne vous weil pas desireter*.⁴² Op grond hiervan heeft men geopperd dat in *Sone de Nansay* kritiek wordt geleverd op de inderdaad niet onomstreden troonsbestijging van hertog Jan I in 1267: alsof de dichter wilde zeggen dat Jan het aanbod van zijn zwakzinnige broer Hendrik IV nooit had mogen accepteren.⁴³

Alvorens in te gaan op de vraag welke betekenis we kunnen hechten aan de relatie tussen fictie en werkelijkheid, moet worden vastgesteld dat de dwerg Henri niet het enige personage in de roman is dat overeenkomsten vertoont met een bestaand personage aan het Brabantse hof. Vooral Ydone, de moeder van Henri en Sone, verdient aandacht. Ydone lijkt namelijk de weerspiegeling te zijn van Aleide van Bourgondië, de moeder van Hendrik IV en Jan I. Beide dames zijn getrouwd met een Hendrik of Henri en voor beiden geldt dat de oudste zoon Hendrik of Henri heet. Het zijn ook alletwee hertogsdochters. Aleide is de dochter van de hertog van Bourgondië, Ydone van de her-

tog van Melone. En de intelligentie die zo typerend is voor Aleide, is ook te vinden bij Ydone: volgens de auteur was ze geschoold in elke materie (*de tous affaires ensengnie*) en gold ze in haar tijd als de wijste en welsprekendste vrouw (*li plus sage et li mieus parlans*). En zelfs wanneer in *Sone de Nansay* wordt verteld dat Ydone bijzonder mooi was, ondanks haar uitzonderlijke lengte (*fors tant que si grant estoit, nulle si grande on ne savoit*), lijkt de auteur zijn inspiratie te hebben gezocht in de werkelijkheid. Toen in 1835 de beenderen van Aleide werden opgegraven, stelde men immers vast dat de hertogin vrij lang is geweest, 1,88 meter om precies te zijn.⁴⁴

De sterke overeenkomsten tussen personages uit de roman en historische personages aan het Brabantse hof doen vermoeden dat *Sone de Nansay* aan dit hof tot stand is gekomen. De allereerste verzen van de roman bieden daarvoor nog een aanvullend argument. Ze zijn gewijd aan de grootvader van Sone, een voortreffelijke Brabantse graaf:

Jadis ot un conte en Braibant,
 Gentil de cuer, d'amis poissant,
 Renommé de chevalerie.
 Largheche iert sa loyalz amie.
 Bien sot sez amis avanchier
 Et ses anemis abaissier,
 Si qu'el royaume et en l'empire
 Estoit auques et mestre et sire
 Et tous jours avant apiellés.
 En toutes cours ert honourés;
 C'on le trouvoit plain de vreté,
 De grant foy et de loyalté.⁴⁵

(Ooit was er in Brabant een graaf, edel van aard, door vrienden sterk omringd, vermaard om zijn ridderlijkheid. Vrijgevigheid was zijn trouwe vriendin. Zijn vrienden wist hij goed vooruit te helpen en zijn vijanden terug te slaan, zodat hij in koning- en keizerrijk heer en meester werd genoemd, toen al geregeld en nadien steeds meer. Aan alle hoven genoot hij aanzien, want men vond hem vervuld van oprechtheid, grote rechtschapenheid en trouw.)

En deze Brabantse graaf met al zijn kwaliteiten wordt voorgesteld als een voorafschaduwning van de latere hertogen van Brabant: *tel en sont li duc par nature* ('zo zijn de hertogen van nature').⁴⁶ Het zal trouwens ook geen toeval zijn dat in *Sone de Nansay* een link wordt gelegd met de legende van de zwaanridder. Een van de zonen van Sone trouwde volgens de tekst met de wrede Matabrune die het leven schonk aan ko-

ning Orient die op zijn beurt vader werd van Elias, de zwaanridder.⁴⁷

Maar als *Sone de Nansay* inderdaad werd geschreven voor een Brabants hofpubliek, dan is het vreemd dat de dichter het aandurfde de legitimiteit van de opvolging van hertog Jan I in twijfel te trekken. Maar doet hij dat eigenlijk wel? In het vroegere onderzoek werd steeds aangenomen dat *Sone de Nansay* ná 1267 werd geschreven, omdat men ervan uitging dat de dichter zinspeelde op de omstrede overdracht van mei 1267. Men realiseerde zich echter niet dat de problematiek die in *Sone de Nansay* aan de orde komt, in Brabant al speelde vanaf 1261. Meteen na de dood van Hendrik III zal menigeen hebben bedacht dat het toch mooi zou zijn als Jan op den duur de plaats van zijn zwakzinnige broer zou kunnen innemen. Dat dat idee aanvankelijk niet realiseerbaar leek, doet daar niets aan af. Het lijkt erop dat de auteur van *Sone de Nansay* vooral heeft geprobeerd om zijn publiek te laten nadenken over de vreemde situatie die zich in Brabant nu eenmaal voordeed. Wat te doen als een edelman niet opgewassen is tegen de taak waartoe hij is voorbestemd? Het antwoord dat in *Sone de Nansay* wordt gegeven, biedt hoop. De auteur laat zien dat de dwerg Henri zich ondanks al zijn tekortkomingen toch weet te handhaven als heer van Nansay, al heeft hij daarbij wel de bescherming van de Duitse keizer nodig. Nadat zijn broer voor hem een geschikte echtgenote heeft gevonden, blijkt de dwerg van Nansay zelfs nageslacht te kunnen verwekken. Een van Henri's zonen volgt Sone uiteindelijk op als keizer. In de roman loopt uiteindelijk alles goed af.

Wanneer *Sone de Nansay* vóór 1267 wordt gedateerd – op een moment dat nog niet vaststond dat Jan zijn broer Hendrik zou opvolgen – komt een belangrijke functie van de roman naar voren.⁴⁸ De roman lijkt in hoge mate te zijn toegesneden op Jan, de jongere broer van hertog Hendrik IV. De onmiskenbare toespelingen op bestaande personen aan het Brabantse hof – Hendrik IV, Aleide van Bourgondië – vormen een duidelijke uitnodiging aan het adres van Jan zich te spiegelen aan Sone, de held van het verhaal. Jan lijkt te worden gestimuleerd om zich net als Sone te gaan richten op een carrière *buiten* het ouderlijk hof. Uit de avonturenroman viel trouwens nog heel wat meer te leren:

Roman d'apprentissage et d'initiation sur tous les plans: sentimental, sexuel, chevaleresque, politique, religieux, *Sone de Nansay* décrit en quelque sorte une quête intérieure, la formation progressive d'une personnalité. Au fil des rencontres, des aventures et des épreuves, Sone se construit, acquiert maturité et autonomie morale, prend conscience de ses responsabilités. L'adolescent instinctif, sensuel, égocentrique qu'il est au début de l'oeuvre se transforme peu à peu en un homme lucide, réfléchi, dévoué à autrui.⁴⁹

Als deze roman inderdaad op Jan van Brabant is gericht, wie gaf dan de opdracht tot het schrijven van deze roman? Toch niet de mysterieuze dame van Beirouth en Cyprus die in de prozaproloog wordt genoemd als opdrachtgeefster, want zij behoort tot het fictieve kader van de roman. De auteur beweert dat zij een nakomeling is van Sone en dat zij een affaire heeft gehad met de zwaanridder Elias.⁵⁰ Maar vermoedelijk werd de roman wel geschreven op verzoek van een dame. Het ligt immers nogal voor de hand dat het Aleide van Bourgondië is geweest, die deze roman liet schrijven. Het exempel dat Thomas van Cantimpré in zijn *Bonum universale de apibus* opnam, maakt duidelijk dat Aleide hoge verwachtingen koesterde ten opzichte van de kinderen die zij baarde ná Hendrik. En intelligent als zij was, zal Aleide de opvoedkundige voordelen hebben ingezien van een roman die op haar tweede zoon was toegesneden, een roman over een jeugdige edelman zonder erfrechten die zich dankzij ridderlijke prestaties en een interessant huwelijk weet op te werken tot de hoogste maatschappelijke regionen.⁵¹

Aleide van Bourgondië lijkt te zijn voortgegaan op de weg die hertog Hendrik III was ingeslagen. Na het overlijden van haar man in 1261 is ze het Franstalige literaire leven aan het Brabantse hof kennelijk blijven stimuleren. Men kan zich trouwens afvragen of het niet vooral aan haar te danken was dat onder hertog Hendrik III het Frans zo sterk op de voorgrond trad als literatuurtaal. Iemand als hertog Hendrik III had in zijn jeugd vermoedelijk zowel Nederlands als Frans leren spreken, maar met de intelligente Aleide aan zijn zijde, kan de balans gemakkelijk zijn doorgeslagen in het voordeel van de Franse taal. Maar hoe dat ook zij, aan het Brabantse hof was rond het midden van de dertiende eeuw het Frans duidelijk meer in tel dan het Nederlands.⁵² Het is nu de vraag of daar onder hertog Jan I snel verandering in kwam.

Jan I van Brabant was amper dertien jaar oud toen hij in mei 1267 de hertogstitel kon overnemen van zijn zwakzinnige broer Hendrik. Dankzij de steun van zijn moeder, Aleide van Bourgondië, kwam hij echter stevig in het zadel te zitten. Aleide bewerkstelligde dat de machtswisseling door de Duitse koning werd bekrachtigd. Bovendien zorgde zij ervoor dat Jan niet alleen de titel, maar ook de verloofde van zijn broer kon overnemen. In februari 1270 trouwde de jonge hertog met prinses Margareta, dochter van de vermaarde koning Lodewijk IX van Frankrijk. En hoewel Margareta reeds in november 1271 kwam te overlijden – ze stierf in het kraambed – verwierf hertog Jan door dit huwelijk veel aanzien.¹

Belangrijk voor het prestige van de jonge hertog Jan was ook de uitvoerige prozagenealogie die kort na zijn machtsovername verscheen, de *Genealogia illustrissimorum ducum Lotharingie et Brabantie, prosapia scilicet Karoli Magni* ('Genealogie van de illustere hertogen van Lotharingen en Brabant die met zekerheid voortkomen uit Karel de Grote').² Waar en door wie deze geslachtslijst is samengesteld, is niet bekend. Aangenomen wordt echter dat de tekst werd geschreven in opdracht van hertog Jan. Met deze Karolingische stamboom had de hertog immers een belangrijke troef in handen om de oude aanspraken op Neder-Lotharingen te onderbouwen.³ Maar het initiatief kan ook zijn uitgegaan van Jans moeder, hertogin Aleide. Een ervaren politica als Aleide – zelf afkomstig uit een vooraanstaand geslacht – zal hebben ingezien hoezeer een goede genealogie kon bijdragen aan het prestige, de invloed en de macht van een jonge vorst. Bovendien wist zij, getuige haar contacten met Thomas van Aquino en Thomas van Cantimpré, haar weg te vinden in de wereld der geleerden. En dat was nodig, want een overtuigende geslachtslijst kon alleen worden opgesteld door een consciëntieus wetenschapper met verstand van zaken. Het is echter ook mogelijk dat het initiatief tot deze stamboom niet uitging van het hof, maar van een van de vele geestelijke instellingen in Brabant. Een klooster of kapittel dat uit was op de gunsten van de jonge hertog en zijn moeder, beschikte met een dergelijke genealogie immers over het ideale relatiegeschenk.

Het aanzien dat hertog Jan genoot, straalde ook af op zijn zus Maria. In augustus 1274 – Aleide van Bourgondië was een klein jaar tevo-

ren overleden – sloot de hertog namens zijn zus een lucratieve huwelijksvereenkomst met koning Filips III van Frankrijk, de opvolger van Lodewijk IX. In de majestueuze Sainte-Chapelle in Parijs werd Maria op 24 juni 1275 gekroond tot koningin van Frankrijk. Tal van hoge gasten uit Frankrijk en het Duitse Rijk waren speciaal voor de plechtigheid naar de Franse hoofdstad gekomen, hetgeen leidde tot een nooit gezien vertoon van pracht en praal. Toen de nieuwe koningin goed en wel haar entree had gemaakt aan het Franse hof, moest ze echter vaststellen dat haar echtgenoot nauwelijks greep had op het koninklijk beleid. Filips III liet zich namelijk sterk leiden door Pierre de la Broce, een kamerheer die duidelijk profiteerde van zijn vertrouwenspositie. In enkele jaren tijd had de kamerheer zich opgewerkt tot een van de rijkste en machtigste mannen van Frankrijk. Maria van Brabant hoopte daar nu verandering in te kunnen brengen. Samen met hertog Jan en enkele andere familieleden – waaronder de graaf van Artesië en de hertog van Bourgondië – wilde ze meer zeggenschap krijgen aan het Franse hof. Een botsing met Pierre de la Broce werd onvermijdelijk.⁴

In het voorjaar van 1276, nog geen jaar na de kroning van Maria van Brabant, kwam een kanunnik uit Laon aan het Franse hof verkondigen dat koning Filips zich te buiten ging aan tegennatuurlijke zonden. Twee befaamde zieneressen – onder wie de Loonse mystica Elisabeth van Spalbeek – zouden hebben voorspeld dat de koning binnen een halfjaar een van de kinderen uit zijn eerste huwelijk zou verliezen, als hij zijn zondige leefwijze niet op zou geven. In de zomer van 1276 kwam deze voorspelling uit. Kroonprins Lodewijk stierf onder mysterieuze omstandigheden. Het was alsof de koning op goddelijke wijze was bestraft voor zijn hechte relatie met de kamerheer. Achteraf bezien is het echter veel waarschijnlijker dat de dood van de prins was bewerkstelligd door koningin Maria of iemand uit haar naaste omgeving, zoals trouwens ook de onheilspellende woorden van de kanunnik opgezet spel moeten zijn geweest. Koningin Maria en haar familieleden koesterden zonder enige twijfel de hoop dat Pierre de la Broce na de dood van de kroonprins als homoseksueel zou worden ontmaskerd en veroordeeld. Toch gebeurde dat niet, althans niet onmiddellijk. Zowel de koning als zijn kamerheer beseften dat niet een goddelijk ingrijpen, maar een vergiftiging het overlijden van de prins moest hebben veroorzaakt. Pierre de la Broce verdacht openlijk de koningin en haar entourage. Toen bekend raakte dat nota bene Elisabeth van Spalbeek met de beschuldigende vinger in de richting van de koningin had gewezen, werden Maria en haar verwanten steeds meer in het nauw gedreven. In januari 1278 nam de zaak echter een verrassende wending. Tegenover een uitgebreide onderzoekscommissie ontkende Elisabeth van

Spalbeek dat zij Maria van Brabant had beschuldigd. Volgens haar had de bisschop van Bayeux – een vertrouweling van Pierre de la Broce die aanvankelijk met het onderzoek was belast – wel geprobeerd haar zulke uitspraken in de mond te leggen, maar de mystica hield vol dat ze nooit op dergelijke insinuaties had willen ingaan. Toen dit nieuws in Parijs bekend raakte, werd Pierre de la Broce gearresteerd. En hoewel kort daarna bleek dat Elisabeth van Spalbeek vermoedelijk een vals getuigenis had afgelegd, werd Pierre de la Broce op aandringen van de familieleden van Maria van Brabant in juni 1278 opgehangen op de galgenberg Montfaucon. Koningin Maria kon gerust zijn, al was haar reputatie door de affaire wel aangetast.⁵

Om het blazen van Maria van Brabant op te poetsen, werd een beroep gedaan op Adenet le Roi, de voormalige Brabantse minstrel. Na de dood van hertog Hendrik III in 1261 was Adenet terechtgekomen aan het Vlaamse hof van graaf Gwijde van Dampierre en in dienst van de graaf had hij zich tot een vooraanstaand episch dichter ontwikkeld.⁶ De band met Brabant en de kinderen van Hendrik III was echter nooit verbroken. Dat blijkt onder meer uit de *Enfances Ogier* ('De jeugd van Ogier'), een roman waarin Adenet in navolging van een ouder *chanson de geste* vertelt hoe de jonge Ogier van Dene-marken zich een ereplaats verwierf aan het hof van Karel de Grote door uit te blinken in de strijd tegen de Saracenen. Adenet schreef dit gedicht op uitdrukkelijk verzoek van Gwijde van Dampierre, maar hij droeg het op aan Maria van Brabant: *ce livre vueill la roÿnne envoïer, Marie* ('dit boek wil ik koningin Maria doen toekomen').⁷ Dat de dedicatie meer is dan een hoffelijke geste, blijkt uit het feit dat ook elders in de tekst een duidelijke sympathie voor Brabant naar voren komt. Adenet vertelt dat het wapen van de Lotharingse hertog Thierry d'Ardenne – een van de helden in het verhaal – nadien werd overgenomen door Godfried met de Baard, de in Affligem begraven eerste hertog van Brabant. Met deze uitweiding roept Adenet in herinnering dat de Brabantse dynastie al generaties lang in het bezit is van de hertogstitel van Neder-Lotharingen.⁸ Door Thierry d'Ardenne te associëren met de Brabantse hertogen suggereert Adenet bovendien dat hertog Jan van Brabant dezelfde kwaliteiten bezit als de romanfiguur. Hij is dapper, geniet veel aanzien en is bijzonder vrijgevig ten opzichte van minstrelen:

Volentiers ot avoec lui jogleours,
 Bons vieleurs amoit et chanteours,
 Souvrainement amoit les trouveours
 Et puis après les biaux recordeours.⁹

(Graag had hij jongleurs om zich heen. Vedelaars en zangers mocht hij graag. Hij hield buitengewoon veel van trouvères en ook van goede vertellers.)

Gezien de ambities die hertog Jan koesterde nadat zijn zus was getrouwd met koning Filips III, is het veelzeggend dat Adenet opmerkt dat een voorbeeldig man als Thierry d'Ardenne eigenlijk zou moeten worden aangesteld als koninklijk raadgever. Het is een onmiskenbaar pleidooi om hertog Jan van Brabant meer inspraak te geven aan het Franse hof.¹⁰

Adenet le Roi schreef zijn *Enfances Ogier* in 1275 of kort daarna. Maar zijn volgende roman, *Berte aus grans piés* ('Berte met de grote voeten'), ontstond na afloop van de affaire met Pierre de la Broce. Adenet vertelt hier het traditionele verhaal van de jeugdige Berte van Hongarije die zou trouwen met koning Pepijn de Korte van Frankrijk, maar in de huwelijksnacht werd verdrongen door een dubbelgangster, waardoor ze was gedwongen jarenlang anoniem rond te zwerven alvorens ze uiteindelijk toch nog op de Franse troon terecht kwam. Met recht heeft men opgemerkt dat Adenet dit oude verhaal middels subtiële toespelingen heeft omgevormd tot een 'commentaire transparent des événements de 1274 à 1278 pour un lecteur averti'.¹¹ In de beschrijving van het huwelijk van Berte is bijvoorbeeld een echo te horen van het huwelijk en de kroning van Maria van Brabant. En een van de slechteriken in het verhaal van Adenet gaat dezelfde weg als Pierre de la Broce. Hij wordt opgehangen op Montfaucon. Het is via dergelijke allusies dat de dichter betoogt dat Maria van Brabant in een vergelijkbare situatie terecht was gekomen als Berte, maar dat de schuldigen uiteindelijk toch zijn bestraft. Maria kan daarbij delen in de reputatie die Berte genoot als moeder van Karel de Grote.¹²

De *Enfances Ogier* en *Berte aus grans piés* laten zien dat Adenet – hoewel in dienst bij de Vlaamse graaf – nog altijd goede banden onderhield met de kinderen van zijn vroegere mecenas, hertog Hendrik III. Dat blijkt ook uit Adenets laatste werk, de avonturenroman *Cleomadès* die omstreeks 1280/1285 totstand kwam. In de epiloog vertelt Adenet dat de inhoud van de roman hem was meegedeeld door twee voortreffelijke dames die hem de opdracht hadden gegeven het verhaal op rijm te zetten. De namen van deze vrouwen verwerkte de dichter middels een acrostichon in de epiloog van zijn tekst: *la roïinne de France, Marie en madame Blanche*, oftewel Maria van Brabant en haar schoonzus Blanche, de weduwe van de kroonprins van Castilië.¹³ Maar ook Godfried van Aarschot, de jongste broer van hertog Jan en koningin Maria, moet betrokken zijn geweest bij het ontstaan van de roman. Een duidelijke aanwijzing daarvoor biedt de openingsminiatur in het

Afb. 7. Adenet le Roi, Godfried van Aarschot, Maria van Brabant en haar schoonzus Blanche. Openingsminiatuur van de avonturenroman *Cleomadès*. © Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal. 3142, f. 1r.

oudste handschrift, een handschrift dat nog tijdens het leven van Adenet werd vervaardigd. De afbeelding toont hoe Blanche het verhaal over Cleomadès aan het vertellen is, terwijl koningin Maria en Adenet le Roi aandachtig luisteren. In het midden van de miniatuur is een elegante jongeman te zien, gehuld in een Brabants wapenkleed, voorzien van een *palesteel*. Het is het wapen van Godfried van Aarschot.¹⁴ Een belangrijk detail dat altijd over het hoofd wordt gezien, is de handschoen die de jongeman in zijn handen draagt. In zijn roman beschrijft Adenet hoe de titelheld op een gegeven moment in het park van Sevilla een handschoen van zijn geliefde aantreft en hoe hij dit kleinood gedurende de rest van de geschiedenis liefdevol op zijn borst bewaart.¹⁵ In deze miniatuur wordt Godfried van Aarschot dus afgebeeld in een pose die onvermijdelijk doet denken aan het personage Cleomadès. Daarmee wordt de suggestie gewekt dat de held van het verhaal een afspiegeling is van de Brabander. De veronderstelling dat Godfried dan ook wel zal zijn opgetreden als mecenas van de dichter, vindt in zekere zin bevestiging in de epiloog van de *Cleomadès*. Adenet bedankt daar uitvoerig zijn vroegere beschermheren en noemt niet alleen hertog Hendrik III van Brabant en de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre,

maar ook hertog Jan en heer Godfried: *maintes fois m'ont gardé dou froit* ('vele keren hebben ze mij bescherming geboden tegen de kou').¹⁶

Om zijn Brabantse weldoeners te ontmoeten, hoefde Adenet le Roi natuurlijk niet altijd in Parijs te zijn. Brussel, de stad waar hertog Jan doorgaans met zijn hof verbleef, was vanuit Vlaanderen gemakkelijk te bereiken.¹⁷ Dat er onder Jan I – net als onder Hendrik III – een levendige literaire uitwisseling bestond tussen de hoven van Vlaanderen en Brabant, hoeft trouwens niet te worden betwijfeld. Na het overlijden van zijn eerste vrouw Margareta van Frankrijk, was de hertog in augustus 1273 in het huwelijk getreden met een dochter van Gwijde van Dampierre, eveneens Margareta geheten. De Franstalige literatuur die in deze jaren aan het Vlaamse hof werd geschreven, zal aan het Brabantse hof dan ook niet onbekend zijn gebleven.¹⁸ Er bestaat een rekeningpost die het bestaan van dit culturele verkeer kan bevestigen. In 1276 liet Gwijde van Dampierre een beloning geven aan de minstrelen van hertog Jan die hem een bezoek hadden gebracht: *as menestrels le duch de Brabant: Tassin, Boidin et Estnol le sot, 6 ll. 10 s.* ('aan Tassin, Boidin en Estnol de zot, minstrelen van de hertog van Brabant, 6 pond en 10 schellingen').¹⁹ Helaas is niet bekend wat deze Brabantse minstrelen op hun repertoire hadden staan, al zou Tassin de componist kunnen zijn van een instrumentaal muziekstuk dat is overgeleverd onder de titel *Chose Tassin*.²⁰ Dat de minstrelen van de hertog ook literaire voordrachten verzorgden, is niet onwaarschijnlijk.

De Franstalige literatuur nam aan het Brabantse hof van hertog Jan I een belangrijke plaats in. Dat kan al worden afgeleid uit de goede relaties die de hertog onderhield met Adenet le Roi. Maar zeker zo belangrijk is dat er – vermoedelijk omstreeks 1280 – aan het Brabantse hof een Franstalige liefdesleer is ontstaan, de Brabantse *Puissance d'amour* ('de kracht van de liefde').²¹ Het is een eigenzinnig liefdestraktaat in proza, geschreven door iemand die zijn naam niet durft te noemen, maar die zich voorstelt als een veelbereisd man. Hij beweert dat hij al heel wat van de wereld had gezien alvorens hij ertoe kwam zijn ideeën over de liefde op schrift te stellen. Er zou geen verblijf van wereldlijke of geestelijke personen bestaan of hij had het bezocht om er kennis te maken met de liefde en erover te leren. 'Het is dan ook logisch dat ik er iets van moet weten,' zo stelt hij zelfbewust.²²

De *Puissance d'amour* is geschreven voor alle 'trouwe minnaars en zachtaardige, oprechte en barmhartige minnaressen'.²³ Toch zijn er twee personen aan wie de tekst in het bijzonder wordt opgedragen:

Si di enconmencier men livre et entrer en ma matere, en demoustrant un mien especial singnor cui jou aim mout de cuer, qui m'est par se courtoise volenté compains et amis, et une miue dame parfai-

te, esprouvee especiaus amie aussi, qui mout doucement et de cuer m'en a mout de fois priiet que jou d'amors li desisse aucune cosse: c'est a men propre signor, duc de Brebant, et a ma dame, sa feme.²⁴

(Nu moet mijn boek beginnen met het betreden van de materie die ik uiteenzet voor een bijzondere heer die ik hartelijk bemin en die met zijn hoofse verlangen voor mij een vriend en kameraad is, en voor een volmaakte dame die eveneens een bijzondere vriendin is gebleken en die mij dikwijls op zeer beminnelijke en hartelijke toon heeft verzocht dat ik haar over de liefde alles zou vertellen. Het is voor mijn eigen heer, de hertog van Brabant, en voor mijn dame, zijn vrouw.)

De auteur schreef in dienst van een Brabantse hertog en hertogin. Maar hun namen noemt hij niet en bovendien is de Brabantse *Puissance d'amour* niet gedateerd. De plaats die dit liefdestraktaat inneemt binnen het genre en vooral de ontlening aan andere werken, wijst op een ontstaan in de tweede helft van de dertiende eeuw. De regeerperiode van Hendrik III lijkt daarbij nog iets te vroeg. Het meest waarschijnlijk is dat de tekst werd geschreven voor hertog Jan I en diens echtgenote Margareta van Vlaanderen, ergens in de elf jaar dat hun huwelijk heeft geduurd: tussen augustus 1273 en 3 juli 1285, de sterfdag van Margareta.²⁵

Om didactische redenen – *pour mieus entendre*²⁶ – heeft de auteur van de Brabantse *Puissance d'amour* zijn tekst in de vorm van een dialoog gegoten. De hertog en hertogin mogen hem alles vragen wat ze willen en hij, *li maistres*, zal hen zo goed mogelijk van repliek dienen. Het is in dit fictieve kader dat de hertog, mede namens de hertogin, de eerste vraag stelt: wat is liefde eigenlijk? Uit de vragen en antwoorden wordt al snel duidelijk hoe de meester denkt over de rolverdeling in het minnespel. Voor de vrouw is het simpel. Op subtiele wijze mag ze een man verleiden, maar onder geen beding mag ze toegeven aan diens ultieme verlangens.²⁷ De meeste vragen van de hertog gaan dan ook over de manier waarop een minnaar toch zijn zin kan krijgen.

Uit de antwoorden van de meester blijkt dat het versieren van een vrouw geen gemakkelijke opgave is. Op een gunstig gekozen moment moet de minnaar zijn verleidingspoging beginnen met de blik. De begroeting van de dame dient gepaard te gaan met een vrolijk gezicht om vervolgens te gaan lonken. Strak aanstaren moet worden afgewisseld met het dromerig afdwalen van de ogen, want het is op die manier dat men zijn verliefdheid toont. Zodra het contact tot stand is gebracht, dient de minnaar zich te schikken naar de wensen van de dame. Of ze nu wil converseren, wil zingen of zomaar wat wil dollen, steeds moet

de minnaar zonder de minste tegenwerping ingaan op haar verlangens. Als de dame de indruk krijgt dat de liefde voor altijd zal duren, zal ze vanzelf toeschietelijker worden.²⁸

De hertog heeft wel enige bedenkingen bij al deze richtlijnen van de meester: *mout me sanle longhe coze et ... mout i a a faire* ('het lijkt me een lange weg en er is veel te doen').²⁹ Maar, zo repliceert de meester, de hertog kan vanuit zijn hoge positie wel menen dat alles hem moet komen aanwaaien; in de liefde werkt het toch anders. Een eerbare dame kan het zich gewoonweg niet veroorloven zich meteen gewonnen te geven. Bovendien krijgt men ook in de liefde loon naar werken. Toch dringt de Brabantse hertog nog eens aan. De passage illustreert hoezeer de fictieve dialoog in de *Puissance d'amour* tot leven wordt gebracht:

Mais toutesvois vous pri, pour me wiskeuse melancolie apaisier, que vous me voelliés moustrer comment on puet le plus briement de ces ataignans movemens et sens d'amours, pour joïr de ses amistés, ouvrer, s'il puet iestre. Car bien savés, que Braibençon sont brief, caut et legier et movant.³⁰

(En toch verzoek ik u dat u mij – om mijn humeur op te vrolijken – zult tonen hoe men met deze doelgerichte aanwijzingen en opvattingen over de liefde moet omspringen om zo snel mogelijk van de liefde te kunnen genieten. U moet namelijk weten dat Brabanders gehaast, hartstochtelijk, levendig en ongeduldig zijn.)

De kortste weg naar succes blijkt te zijn gelegen in het versneld afwerken van de aanbevolen procedure. En, zo voegt de meester daar nog aan toe, gedraag u vooral hoofs, *car courtoisie au jour d'ui est de plus grand pooir c'onques ne fu* ('want hoofsheid heeft tegenwoordig meer macht dan ooit tevoren').³¹ Hoofsheid komt vooral tot uitdrukking in de liefdesverklaring. Hierbij moet de minnaar evenwel goed op zijn woorden letten. Tal van aanwijzingen worden gegeven voor het ideale liefdesaanzoek en bovendien geeft de meester aan hoe op eventuele tegenwerpingen van de dame gereageerd dient te worden.³²

Na een geslaagde verleiding volgt de vervulling. Er zijn verschillende doelen die een minnaar zich in de liefde kan stellen en het gedrag moet steeds op het beoogde doel worden afgestemd. Wanneer men middels de liefde een goede naam hoopt te verwerven, volstaat het zich hoofs en beschaafd te gedragen. Wanneer men uit is op een echtgenote, dient men de dame alle voordelen van een huwelijk voor te spiegelen. Ook materieel gewin kan een achterliggend doel zijn, al gaat het geven van geschenken eigenlijk in tegen de vrouwelijke natuur. In der-

gelijke gevallen is het goed de dame een tijdje op haar honger te laten zitten, zodat haar verlangen nog verder zal toenemen. De meeste aandacht gaat in de Brabantse *Puissance d'amour* echter uit naar de vierde en laatste doelstelling, het najagen van lichamelijk genot.³³ Om op dat gebied aan zijn trekken te komen dient de minnaar zijn dame in te pakken met mooie woorden en geschenken, totdat het ultieme moment is aangebroken:

Et quant vous veés que vo amie dont vous volés vos boins acomplir, est apaissie et c'amors le destraint a moustrer tout çou que ses cuers sent, lors metés le cors et le vertu en oeuvre et vous metés a vo droit pour se compaignie avoir. Ne au deffendre ne a l'escauchirer onques ne vous caille, ains metés tout vo pooir de vo volentet acomplir, quels ke li fins en soit. Ne ne prendés wardé coze que vo amie face ne die fors a vo desir akiever. Et s'on vos jure c'une autre fois on fera çou que vous vaurés et vous prie merci, onques nel laissiés pour çou. Ne por ciere ne por douleur ne pour crier ne cangiés ja cuer ne talent ne n'alentissieés vo volenté, ains faites apparelliement et en riant tot le fait que d'amors volés acomplir. Car li philosophes dist que çou que tu pues faire au main, n'atendre mie a l'endemain.³⁴

(Als de vriendin naar wie u verlangt, zichtbaar tevreden is gesteld en u merkt dat de liefde haar aanspoort te tonen wat ze in haar hart voelt, gebruik dan uw lichamelijke kracht om ervoor te zorgen dat u gemeenschap met haar zult hebben. Maak u niet ongerust als ze tegenstribbelt of weerstand biedt, maar zet alles op alles om uw zin te krijgen, wat de consequenties ook zullen zijn. Sla geen acht op hetgeen uw vriendin doet of zegt, maar denk alleen aan het bevredigen van uw begeerte. Als men u bezweert dat men een andere keer alles zal doen wat u verlangt en men u om genade smeekt, krabbel dan niet terug. Laat u niet op andere gedachten brengen door haar ge-laaitsuitdrukking, haar geklaag of gekrijs, maar doe ongehinderd en lachend alles wat u op het gebied van de liefde wilt bereiken. Want de filosoof zegt dat je niet tot morgen moet wachten met wat je vandaag kunt doen.)

Van verleiding naar verkrachting. Volgens de meester zal het zo wel moeten, want een eerbare vrouw zal nooit zeggen *faites de moi vo volenté* ('doe met mij uw zin'), hoe graag ze dat ook zou willen.³⁵

Ter afsluiting heeft de meester nog één goede raad voor de hertog. In het spel van de liefde mag men zijn hoofd niet verliezen. In alle redelijkheid moet de minnaar overwegen of de doelstellingen wel worden

bereikt. Mocht dat niet het geval zijn, dan kan de verleidingspoging beter meteen worden gestaakt, want liefdesleed leidt tot niets. Als men zich bij de partnerkeuze laat leiden door de natuurlijke aantrekkingskracht tussen man en vrouw, hoeft men echter niets te vrezen. De natuur zal immers haar werk wel doen.³⁶

In de Brabantse *Puissance d'amour* wordt een zeer pragmatische liefdesopvatting uiteengezet. Daardoor gaat men onvermijdelijk ook anders aankijken tegen de negen liederen die op naam van hertog Jan zijn overgeleverd in de Duitstalige Manesse-codex. Hoe oprecht is de hertog als hij zingt over de smart die hij voelt, sinds hij door de liefde werd bevangen? Hoe serieus zijn de steeds terugkerende beloften dat hij zijn dame voor altijd wil blijven dienen? Alleen het lied *Eins meien morgens fru* ('Een vroege ochtend in mei') klinkt zonder meer overtuigend. Net als in de *Puissance d'amour* komt de hertog in dit lied immers naar voren als een ongeduldige minnaar die snel resultaat wil zien. De dichter vertelt hoe hij op een ochtend in mei oog in oog kwam te staan met drie zingende jonkvrouwen: *harba lori fa!* Aangenaam verast door hun zoetgevooidse klanken, omhelsde hij meteen het allermooiste meisje. Maar toen hij haar op de mond wilde kussen, stribelde ze tegen: *lat stan, lat stan, lat stan* ('hou op, hou op, hou op').³⁷

Wie in de lyriek van hertog Jan op zoek gaat naar authentieke gevoelens en gebeurtenissen, begeeft zich natuurlijk op glad ijs. De liederen zijn geconstrueerd met bouwstenen die door de literaire traditie werden aangereikt. *Eins meien morgens fru* blijkt bij nadere beschouwing geen spontane weergave van een amoureuze ontmoeting, maar een traditionele uitwerking van een thema dat ook in de *pastourelles* van de Noord-Franse trouvères dikwijls naar voren komt.³⁸ De overige liederen van de hertog laten zich moeiteloos inpassen in de traditie van de hoofse minnellyriek waarbij vooral de overeenkomsten met de Hoogduitse *Minnesang* treffend zijn.³⁹ In de vormgeving van de liedjes blijkt de hertog dan weer sterk te zijn beïnvloed door de zogenaamde *lyrique à forme fixe*, een trend die men vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw in het Franse taalgebied ziet opkomen. Meer en meer ging men zich bij het dichten van een lied conformeren aan vaste vormvoorschriften. Het refrein – dat door een feestvierend gezelschap kon worden meegezongen – werd steeds belangrijker. Het was niet langer de inhoud, maar de vorm die centraal stond. Vergeleken met de lyriek van Hendrik III, vertegenwoordigen de lichtvoetige liedjes van Jan I dan ook een nieuwe generatie in de geschiedenis van de lyriek.⁴⁰

Verrassend genoeg zijn de liedjes van hertog Jan niet in het Frans gedicht.⁴¹ Sinds het midden van de dertiende eeuw – en wellicht al eerder – vervulde het Frans een belangrijke rol in het Brabantse hofleven, zoals blijkt uit teksten als *Sone de Nansay* of de *Puissance d'amour*.

Voorzover dat uit de bewaard gebleven oorkonden kan worden afgeleid, verliepen de contacten tussen de hertog en zijn belangrijkste leenmannen in deze periode ook veelal in het Frans.⁴² En toch is de lyriek van hertog Jan niet in het Frans geschreven, maar in een Nederlands dat soms sterk naar het Duits overhelt.⁴³ Deze taalkeuze suggereert dat er aan het Brabantse hof naast Franstalige, ook Nederlandstalige literatuur werd beluisterd. Onmogelijk is dat niet. Brussel, de stad waar de belangrijkste residentie van hertog Jan was gelegen, was een Nederlandstalige stad. Als hertog Jan het Nederlands niet van zijn vader had meegekregen, dan zou hij het ongetwijfeld hebben geleerd in de omgang met Nederlandstalige hovelingen.⁴⁴ Maar is de lyriek die op naam van hertog Jan is overgeleverd wel een goede graadmeter voor het literaire milieu aan het Brabantse hof? Heeft deze Duits gekleurde lyriek werkelijk aan het hof gefunctioneerd?

Hoewel men dat zou verwachten, lijken de liedjes van hertog Jan eigenlijk niet thuis te horen aan het Brabantse hof. Kennelijk zijn ze gericht op een meer oostelijk publiek. De liedjes zijn uitsluitend overgeleverd in een liederenhandschrift uit het Zuid-Duitse taalgebied en de pogingen van wetenschappers de lyriek van Jan I in zuiver Nederlands om te zetten, kunnen nauwelijks overtuigen. De liederen lijken te zijn gedicht in een Nederlands-Duitse mengtaal die vooral in de streek rond Maas en Rijn functioneel kan zijn geweest. Dat de lyriek juist daar moet worden gesitueerd, volgt met name uit de derde strofe van het lied *Menig creatiure ist plide* ('Menigeen is blij'):

Het ich die kur von allen frowen
 Son wandelt doch niht das herze min
 So sere minne ich eine mit trowen
 Das ich ir undertan muos sin
 Entzwischen Mase unde dem Rine
 Ist kein schoner danne diu mine.
 Si lit vast in miner gedaht.⁴⁵

(Als ik kon kiezen uit alle vrouwen, dan zouden mijn gevoelens niet veranderen. Er is één vrouw van wie ik zoveel hou, dat ik aan haar wel onderdanig moet zijn. Tussen Maas en Rijn is er geen mooiere vrouw te vinden dan de mijne. Zij ligt verankerd in mijn gedachten.)

In dit lied ligt het perspectief onmiskenbaar ten oosten van Brabant, in het gebied tussen Maas en Rijn. Het is nauwelijks voorstelbaar dat deze verzen desondanks in Brabant zouden zijn geschreven en voorge dragen.⁴⁶ Maar waarom zou de hertog zich op een publiek in de regio van Maas en Rijn hebben gericht? Wat had hij daar te zoeken? Hoewel

ook kan worden overwogen of de liedjes wellicht ten onrechte op naam van hertog Jan zijn gesteld, is er misschien toch een plausibele verklaring te geven. Daarvoor moeten we ons evenwel verdiepen in de rol die hertog Jan in de jaren tachtig van de dertiende eeuw heeft gespeeld in de opvolgingsstrijd in het hertogdom Limburg.⁴⁷

Het hertogdom Limburg was genoemd naar een burcht aan de Vesder, halverwege Verviers en Eupen. Hoewel gering van omvang, was het hertogdom in de streek tussen Maas en Rijn uiterst strategisch gelegen. Er stond dan ook veel op het spel toen in 1283 hertogin Irmgard – de laatste rechtstreekse erfgenaam van de hertogen van Limburg – kinderloos kwam te overlijden. De weduwnaar van Irmgard – graaf Reinoud I van Gelre – meende recht te hebben op de erfenis, maar dat werd betwist door een van Irmgards bloedverwanten, graaf Adolf van Berg. De graaf van Berg besefte evenwel dat hij weinig kans maakte tegen de graaf van Gelre en hij verkocht daarom zijn rechten aan hertog Jan I van Brabant. De hertog wilde het kleine hertogdom graag in handen krijgen en hij was bereid daar veel geld aan te spenderen. Bezit van het hertogdom Limburg zou leiden tot een betere controle van de handelsroute naar het oosten en dat zou niet alleen ten goede komen aan de Brabantse kooplieden, maar uiteindelijk ook aan de schatkist van de hertog. Een andere reden waarom de hertog Limburg wilde verwerven, hing samen met de hertogstitel van Neder-Lotharingen, de prestigieuze titel waaraan men in theorie het oppergezag kon ontlenen over het gebied tussen Schelde, Rijn en Moezel. Aan het begin van de twaalfde eeuw was deze titel eerst verleend aan de Limburgers om in 1106 toch te worden toegekend aan de Brabanders. Desalniettemin waren ook de Limburgers zich altijd hertog blijven noemen. Nu de Limburgse dynastie in rechte lijn was uitgestorven, rook hertog Jan zijn kans om de hertogelijke waardigheid van Limburg te annexeren, zodat hij voortaan in het oude gebied van Neder-Lotharingen de enige hertog zou zijn. Bezit van Limburg zou bovendien zijn machtspositie in de streek tussen Maas en Rijn aanzienlijk versterken, zodat hertog Jan er zelfs van kon dromen dat zijn Lotharingse hertogstitel in de toekomst weer reële inhoud zou krijgen. Maar de graaf van Gelre bleek niet van zins Limburg los te laten. Hij verdedigde zich heftig tegen de aanvallen van de Brabantse hertog. Vijf jaar lang werd de streek tussen Maas en Rijn geteisterd door gevechten, plundertochten en brandstichtingen. Steeds meer partijen raakten in de machtsstrijd betrokken. De beslissing viel op 5 juni 1288. Op een veld bij het kasteel Woeringen, gelegen aan de Rijn, werd die dag slag geleverd door zo'n vijfduizend ruiters en een paar duizend soldaten te voet. Het ene leger werd gevormd door de graven van Gelre en Luxemburg, de aartsbisshop van Keulen en al hun manschappen. Aan de andere kant be-

vond zich de hertog van Brabant met zijn bondgenoten, waaronder de graaf van Berg en de burgerij van Keulen. Na een langdurige strijd was het de hertog van Brabant die als overwinnaar naar voren kwam. De graaf van Luxemburg was gedood. De graaf van Gelre en de bisschop van Keulen waren gevangengenomen. Hertog Jan had zijn macht getoond. Limburg zou hem niet meer ontgaan.⁴⁸

Werden de liederen die op naam van hertog Jan zijn overgeleverd, geschreven tijdens een van de vele Brabantse veldtochten die zijn voorafgegaan aan de slag bij Woeringen? Of werden ze misschien gedicht toen de strijd was gestreden en hertog Jan zich in de streek tussen Maas en Rijn liet gelden als de nieuwe, onoverwinnelijke hertog van Limburg? Concrete aanknopingspunten voor een dergelijke interpretatie zijn er nauwelijks, maar het is voorstelbaar dat de hertog met zijn Duits getinte liefdeslyriek indruk wilde maken op de adellijke elite in de regio tussen Maas en Rijn. In dat geval moet het dichten van deze liederen inderdaad worden opgevat als een 'Akt bewusster Kulturpolitik'.⁴⁹

De strijd om de macht in het hertogdom Limburg liet nog andere sporen na in de literatuur. Ten laatste in 1290 verscheen in Brabant de *Slag bij Woeringen*, een Nederlandstalige tekst van bijna negenduizend verzen waarin het levensverhaal van hertog Jan wordt verteld tot en met diens glorieuze overwinning op 5 juni 1288. Volgens een inleiding die mogelijk in de vijftiende eeuw aan de tekst werd toegevoegd, zou dit uitvoerige gedicht zijn geschreven door *Van Heelu broeder Jan ... oec heet hi broeder Jan van Leeuwe*.⁵⁰ Over deze man is echter niets bekend. Behoorde hij tot de Gelderse familie van Hellu? Of is de tekst corrupt en was de auteur afkomstig uit Helen, een gehucht in de directe omgeving van de Brabantse stad Leeuw, tegenwoordig Zoutleeuw? In de achttiende eeuw heeft men trouwens beweerd dat de dichter zich als ridder had aangesloten bij de Duitse orde. In het Brabantse Bekkevoort, niet ver van Zoutleeuw, zou hij als commandeur de bezittingen van de kruisvaarderorde hebben beheerd. Deze stelling heeft men echter nooit kunnen verifiëren.⁵¹

Wie broeder Jan van Heelu ook was, hij had de 'eigenaardige hoffelijkheid' de *Slag bij Woeringen* op te dragen aan Margareta, dochter van de Engelse koning Edward 1 en aanstaande schoondochter van hertog Jan 1 van Brabant. De dichter suggereerde dat de Franstalige prinses de tekst kon gebruiken om er Nederlands uit te leren:

Vrouwe Margriete van Inghelant,
Die seker hevet van Brabant
Tshertoghen Jans sone Jan,
Want si dietsche tale niet en can

Daer bi willic haer ene gichte
 Sinden van dietschen gedichte,
 Daer si dietsch in leeren moghe.
 Van haren sweer, den hertoghe,
 Sindic haer daer bi beschreven;
 Want en mach niet scoenres geven
 Van ridderscape groote dade.⁵²

(Vrouw Margareta van Engeland – de verloofde van Jan, de zoon van hertog Jan – beheerst de Nederlandse taal niet. Daarom wil ik haar bij wijze van geschenk een Nederlandstalig gedicht sturen waaruit ze Nederlands kan leren. Ik stuur haar een biografie van haar schoonvader, de hertog, want op het gebied van ridderlijke daden kan ik haar niets mooiers geven.)

Uit deze proloog kan worden afgeleid dat Heelu zijn tekst amper twee jaar na de slag bij Woeringen reeds had afgerond. De *Slag bij Woeringen* moet immers zijn geschreven voorafgaand aan het huwelijk dat op 8 juli 1290 werd voltrokken in Westminster Abbey.⁵³ Wellicht werd bij die gelegenheid een handschrift van de tekst aangeboden. In elk geval werd het huwelijk van Jan en Margareta door veel Brabanders bezocht. Als vader van de bruidegom had hertog Jan I zich voorgenomen om niet onder te doen voor koning Edward I van Engeland, de vader van de bruid. Op zijn tocht naar Engeland liet de hertog zich vergezellen door niet minder dan tachtig edellieden en zestig adellijke dames. In Engeland baarde dit gezelschap groot opzien, niet in de laatste plaats door de moderne kleding waarin de Brabanders waren gestoken. 'Ze droegen strakke en gesloten overkleden die aan de ellebogen uitwaaierden, met flappen die gemaakt waren van grauw laken en bont,' zo noteerde een verbaasde Engelse chroniqueur.⁵⁴ De weelde van het Engelse huwelijksfeest is echter nergens zo goed voelbaar als in die ene rekeningpost waarin achteloos is opgetekend dat de zoon van hertog Jan op zijn trouwdag geld liet geven aan 426 minstrelen uit binnen- en buitenland.⁵⁵

Hertog Jan wilde in Engeland goed voor de dag komen, dat is wel duidelijk. Wellicht vroeg hij daarom aan de dichter Jan van Heelu een tekst te schrijven over de roemruchte slag bij Woeringen. Zo'n tekst zou kunnen dienen om Margareta 'duidelijk te maken dat zij, de koningsdochter, wel allesbehalve aan een onbeduidend hertogdom was uitgehuwelijkt'.⁵⁶ Toch zal dit niet de enige reden zijn geweest waarom de *Slag bij Woeringen* werd geschreven. Als het erom ging indruk te maken in Engeland, zou een Franstalige tekst immers veel doeltreffender zijn geweest. Nee, ondanks de opdracht aan Margareta van Enge-

land moet de tekst van Jan van Heelu toch voornamelijk zijn bedoeld voor een Brabants publiek.⁵⁷ De hertog en zijn machtigste leenmannen zullen tot het geïntendeerde publiek hebben behoord, maar blijkbaar ook veel edellieden van lagere rang. Jan van Heelu beklemtoont dat de Brabantse legeraanvoerders sterk afhankelijk waren van de talrijke ridders die onder hun banier vochten.⁵⁸ Veel Brabanders die zich in de slag hebben onderscheiden, worden door Heelu ook met naam genoemd. Bovendien geeft hij in een lange lijst een opsomming van de knapen die ter gelegenheid van de slag tot ridder werden geslagen. Opvallend is dat de dichter zich desondanks verontschuldigt dat hij niet iedereen met naam heeft kunnen noemen:

Daer bi en sal hem niemen scamen,
 Noch mi des ondanc weten ('kwalijk nemen'),
 Dat sijns namen es vergheten;
 Want en es gheen lachter ('schande').
 Want, al blijft die name achter ('achterwege'),
 Men moetse prisen ewelike;
 Want daer en was aerm noch rike
 Van Brabant, die ridders name
 Hadde, hine hieltene sonder blame.⁵⁹

Heelu moet een breed adellijk publiek op het oog hebben gehad. Maar daarnaast lijkt de tekst ook geschikt voor burgermansoren. Weliswaar komen in de tekst nauwelijks Brabantse burgers voor – er vochten immers geen stedelijke milities uit Brabant mee in de slag bij Woeringen – maar het is veelzeggend dat Heelu benadrukt dat hertog Jan zich louter in het Limburgse avontuur had gestort om de veiligheid in de streek tussen Maas en Rijn te kunnen garanderen, hetgeen de handel ten goede moest komen.⁶⁰ Zodra we de *Slag bij Woeringen* van dichterbij hebben bekeken, zal trouwens blijken dat hertog Jan van Brabant er veel belang bij had dat deze tekst door zo veel mogelijk Brabantse onderdanen zou worden beluisterd.

Heelu laat zijn verhaal op gang komen met de gebeurtenissen die zich afspeelden na de dood van Hendrik III in 1261. Toch richt zijn geschiedenis zich vooral op de belevenissen van hertog Jan en de ontwikkelingen in de streek tussen Maas en Rijn. Bij zijn pogingen om de vrede in de oostelijke regio te handhaven, maakt hertog Jan veel vijanden. De strijd barst los op het moment dat de hertog de Limburgse erfrechten van de graaf van Berg overkoopt. De vijf jaar durende oorlog die daarop volgt, wordt door Heelu in de eerste helft van de *Slag bij Woeringen* nauwgezet beschreven.⁶¹ Het tweede deel van zijn gedicht heeft Heelu gereserveerd voor de finale slag en de gebeurtenissen die daar

direct aan voorafgingen. Wanneer zijn tegenstanders zich eind mei 1288 in Valkenburg hebben verzameld, gaat hertog Jan tot de aanval over. De aartsbisschop van Keulen kan nog ontkomen, maar de anderen zitten klem in Valkenburg en vrezen een belegering. De hertog besluit evenwel verder het vijandelijke gebied binnen te trekken om daar zo veel mogelijk schade aan te richten. Zonder weerstand rukt hij op tot aan de Rijn. Vervolgens slaat hij samen met zijn bondgenoten het beleg voor Woeringen, het imposante kasteel waarmee de bisschop de Rijn controleert. De tegenstanders zijn gedwongen tot een reactie. Binnen een week verzamelen ook zij zich in de directe omgeving van Woeringen. De ontknoping is in zicht.⁶²

Het is nog zeer vroeg op zaterdag 5 juni 1288 als de aartsbisschop van Keulen de mis zingt. Hij spreekt de ban uit over hertog Jan van Brabant, terwijl hij zijn eigen medestanders een volledige aflaat schenkt. Drie legerscharen – respectievelijk aangevoerd door de graaf van Gelre, de graaf van Luxemburg en de bisschop van Keulen – zetten zich vervolgens in beweging richting Woeringen. De hertog is intussen ingelicht over de op handen zijnde aanval. In allerijl maakt men zich klaar voor de strijd en de hertog spreekt zijn manschappen nog eens bemoedigend toe. Het voltallige leger wordt door Heelu voorgesteld middels een opsomming van de aanwezige aanvoerders, de zogenaamde *baenrotsen*. Net als de tegenstanders deelt men zich op in drie groepen. In het eerste legioen bevinden zich vrijwel uitsluitend Brabantse ridders. Een ander legioen bestaat voornamelijk uit Keulse burgers en boeren die worden aangevoerd door de graaf van Berg. In de derde groep zijn allerlei heren uit de regio rond Maas en Rijn samengebracht, onder hen de graven van Loon en Gulik.⁶³ Het Brabantse legioen, dat onder leiding staat van hertog Jan, wordt het mikpunt van de vijand. Na een korte aarzeling over de te volgen tactiek, besluiten de Brabanders zich samen te ballen. Opeengedrongen vechtend krijgen de Brabanders de ene aanval na de andere te verduren. Het zijn vooral de graaf van Luxemburg en zijn manschappen die de Brabanders zwaar belagen, terwijl ook de bisschop van Keulen zich van zijn dapperste kant laat zien. Maar bij een van zijn moedige aanvallen raakt de Luxemburgse graaf dodelijk gewond en ook zijn broer komt om het leven. De bisschop van Keulen geeft zich over wanneer hij ziet dat de boeren van Berg en de Keulse burgers in aantocht zijn om de Brabanders te helpen. En daarmee neemt de slag een beslissende wending. Het duurt evenwel nog tot de avond voor alle gevechten zijn beëindigd. De overwinning van de hertog is dan compleet. Meer dan duizend tegenstanders zijn gedood, velen gevangengenomen. Aan Brabantse zijde telt Heelu amper veertig gesneuvelden. En terwijl de gewonden – waaronder ook hertog Jan – per schip naar Keulen worden vervoerd, rich-

ten de achterblijvers op het slagveld een feestmaal aan.⁶⁴

Broeder Jan van Heelu heeft de slag bij Woeringen persoonlijk bijgewoond, zoals hij niet nalaat te benadrukken.⁶⁵ Kennelijk bevond hij zich tijdens de gevechten achter in het Brabantse legioen. Hij vertelt immers dat hij op een gegeven moment zag dat de Brabantse lekenbroeder Wouter Dodden zich bijzonder kwaad maakte toen de Bergse boeren en de Keulse burgers aarzelden om de Brabantse hertog te hulp te schieten. Heelu geeft een prachtige beschrijving van de wijze waarop de geestdriftige lekenbroeder het Keuls-Bergse legioen persoonlijk naar het strijdgewoel leidde.⁶⁶ Maar al heeft Heelu de slag persoonlijk aanschouwd, hij kan onmogelijk alles hebben gezien. Op hetzelfde moment vonden op verschillende plaatsen chaotische gevechten plaats. Heelu heeft zijn eigen waarnemingen daarom aangevuld met informatie van andere getuigen.⁶⁷ Opmerkelijk is dat de dichter daarbij niet alleen Brabanders heeft geraadpleegd, maar ook buitenlanders. Zij stelden Heelu in staat om delen van de slag te beschrijven vanuit het perspectief van de tegenstanders van hertog Jan. Dat in de *Slag bij Woeringen* vrij uitvoerig wordt ingegaan op de verrichting van de Luxemburgers, is onder meer te danken aan de Luxemburgse ridder Berroot van Halleux. Tweemaal voert Heelu hem ten tonele. Kort voor de slag maakt Berroot aan de graaf van Luxemburg zijn zorgen kenbaar over de goede afloop van het treffen. En iets verderop vertelt Heelu vanuit het perspectief van Berroot hoe Walram de la Roche – de broer van de graaf van Luxemburg – aan zijn einde kwam. Het is een verhaal dat Heelu rechtstreeks uit de mond van de gewonde en daarna gevangengenomen ridder moet hebben opgetekend. Veel tijd had Berroot echter niet voor zijn getuigenis, want *hi sterfeer hi ghenas*.⁶⁸

Door ook buitenlandse zegslieden te raadplegen heeft Heelu een relatief veelzijdige visie op de gebeurtenissen kunnen geven. Toch valt niet te ontkennen dat de dichter vooral aandacht heeft voor het Brabantse legioen. Eerst beschrijft hij de slag op een wijze waarbij de Brabanders als één man optreden, in overeenstemming met de gevolgde tactiek. Vervolgens geeft de dichter nog een beschrijving van de rol die elk Brabants legeronderdeel afzonderlijk speelde. Dat Heelu de slag voornamelijk vanuit een Brabants perspectief bekijkt, blijkt vooral uit de enorme waardering die hij heeft voor de rol die hertog Jan speelde in de strijd. Zonder de waarheid echt geweld aan te doen is Heelu erin geslaagd hertog Jan naar voren te schuiven als de centrale figuur in de slag bij Woeringen.⁶⁹ Volgens Heelu was de overwinning voornamelijk te danken aan de onverschrokken uitstraling van de hertog. Met *sijn coene ghelaet* spoorde de hertog zijn mannen immers aan tot ongeken-de daden.⁷⁰ Ook de wapenfeiten van de hertog worden goed in de verf gezet, waarbij zelfs de kleinste details niet aan de aandacht van de

dichter ontsnappen. Dat de Brabantse hertog zich in zijn eigen, herkenbare wapenrusting had gehuld en steeds in de nabijheid van zijn banier verbleef, wordt door Heelu bijvoorbeeld al opgewaardeerd tot een daad van onwaarschijnlijke heldenmoed: *soe stout was hi, ende soe fier*.⁷¹

De Brabantse hertog moet zeer gelukkig zijn geweest met de wijze waarop Jan van Heelu hem afschilderde in de *Slag bij Woeringen*. De tekst was er 'op gericht het saamhorigheidsgevoel van de Brabantse natie te versterken, en alle onderdanen, ongeacht hun rang of stand, te scharen rond de troon van hun hertog'.⁷² Juist op het moment dat de tekst werd afgerond – ten laatste in 1290 – kon hertog Jan de steun van zijn onderdanen ook goed gebruiken. Na de slag bij Woeringen verkeerde hij namelijk in ernstige geldproblemen. De hertog was altijd gewend geweest aan een exuberante leefstijl, maar na de jarenlange strijd om Limburg kreeg hij te kampen met torenhoge schulden in binnen- en buitenland. Het gebrek aan middelen werd echt nijpend toen er plannen werden gemaakt voor het huwelijk van Jan, de zoon van de hertog die verloofd was met de Engelse koningsdochter Margareta. Als de overwinnaar van Woeringen in Engeland goed voor de dag wilde komen – en dat wilde hij – dan had hij daar veel geld voor nodig. En dus vroeg de hertog in het voorjaar van 1290 zijn onderdanen om een extra financiële bijdrage, hoewel hij beseftte dat zo'n bede op weinig bijval kon rekenen. Geestelijkheid, adel en burgerij hadden de voorgaande jaren al veel offers gebracht, waardoor ze aarzelden om opnieuw over de brug te komen. De hertog moest alles in het werk stellen om zijn onderdanen toch tot betaling aan te zetten. Hij stelde belangrijke privileges in het vooruitzicht, maar benutte ook andere middelen om de Brabantse bevolking welwillend te stemmen. Zo liet hij in februari 1290 in de Brusselse Goedelekerk een kapel inrichten ter ere van de Drie Koningen. Elk jaar op vijf juni – de verjaardag van Woeringen – zou de kapelaan namens de hertog een flinke aalmoes mogen geven aan de armen. Maar ook het ontstaan van de *Slag bij Woeringen* kan vanuit deze context worden verklaard. 'Is het vermetel te veronderstellen dat de hertog geconfronteerd met de nijpende geldnood, langs deze kroniek een beroep heeft gedaan op de trots van de Brabanders?'⁷³

De *Slag bij Woeringen* verscheen op het moment dat hertog Jan zijn onderdanen om een financiële bijdrage verzocht. De tekst is erop gericht de afhankelijkheid van de Brabanders ten opzichte van hun hertog te bevorderen. Maar er zijn nog andere aspecten die doen vermoeden dat het ontstaan van de *Slag bij Woeringen* rechtstreeks samenhangt met de bede van hertog Jan. Veelzeggend is bijvoorbeeld dat Heelu in zijn tekst duidelijk aangeeft hoe het komt dat hertog Jan

in financieel opzicht nauwelijks heeft kunnen profiteren van zijn triomf bij Woeringen. Aan het winnen van een veldslag kon flink worden verdiend, vermits er hoge losgeldten konden worden geëist van de krijgsgevangene. Maar in dit geval waren er nauwelijks gevangenen genomen, althans niet door het Brabantse legioen. Omstandig beschrijft Heelu dat de Brabanders tot het einde van de slag in hechte formatie bleven vechten, bevreesd als men was voor de risico's die gepaard gaan met het nemen van krijgsgevangenen. Iedereen die voor de Brabanders opdook werd doodgeslagen of werd gedwongen te vluchten. Zelfs toen het grootste gevaar was geweken, durfden de Brabanders hun positie nog niet te verlaten om krijgsgevangenen te maken. Hierdoor werd de overwinning veiliggesteld, maar de consequentie was ook dat zelfs de boeren uit Berg en de burgers uit Keulen meer krijgsgevangenen maakten dan de Brabantse ridders. De graaf van Gelre was een van de weinige kopstukken die hertog Jan in handen kon krijgen.⁷⁴

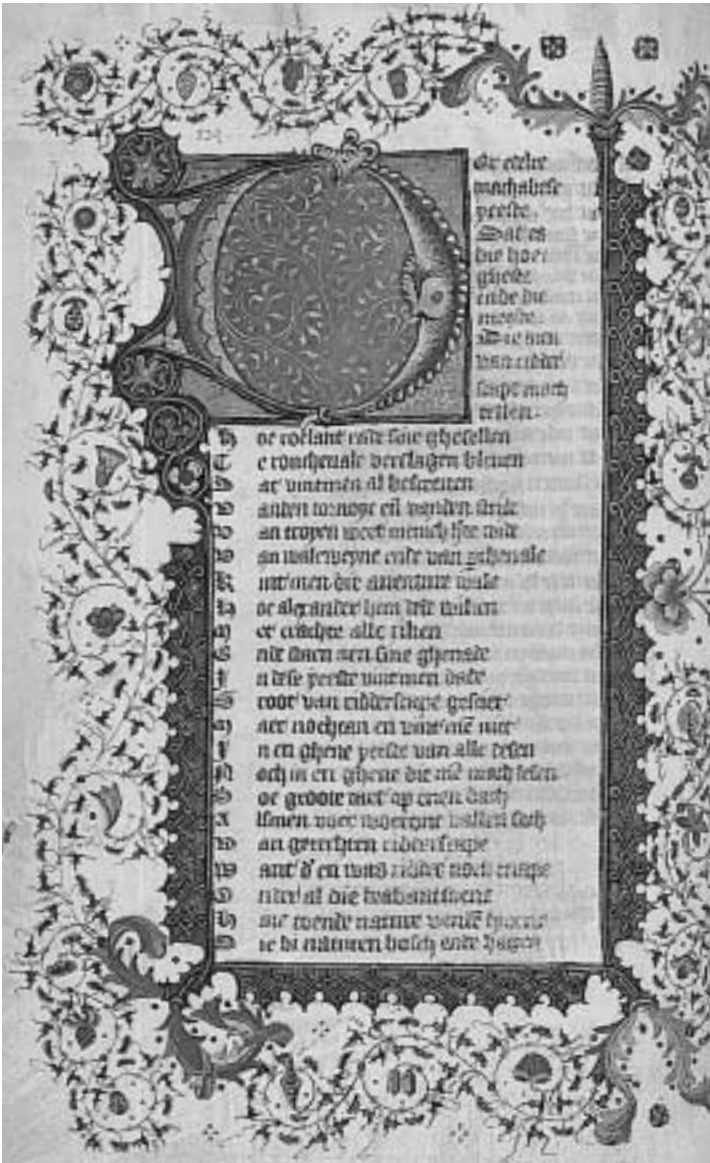
Door in zijn tekst uit te leggen dat de hertog geen financieel voordeel had gehaald uit de slag bij Woeringen, baande Jan van Heelu de weg voor een gunstig onthaal van de bede van hertog Jan I. Ook de manier waarop Heelu de spilzucht van de hertog aan de orde stelt, zegt veel over de ontstaanscontext van de *Slag bij Woeringen*. Heelu ontkent niet dat de Brabantse landsheer gewend was aan een weelderig leven, maar hij geeft daaraan een positieve interpretatie. Zo beschrijft hij hoe hertog Jan in 1279 in Engeland de verloving van zijn zoon regelde, maar ter plekke een flink deel van de bruidsschat opmaakte. Door het weggeven van geschenken verwierf de hertog zich een reputatie als *die milste heere die men in die werelt vant* ('de vrijgevigste heer ter wereld').⁷⁵ Heelu speelt niet alleen in op de trots van de Brabantse onderdanen, maar geeft tevens aan dat de vrijgevigheid van de hertog ook gunstig kon uitpakken voor Brabant. Doordat de hertog zo royaal was, schaarden veel buitenlandse ridders zich immers vrijwillig aan Brabantse zijde.⁷⁶ Heelu vergelijkt de hertog met een leeuw, die in tijden van overvloed ook zeer vrijgevig is. Aangezien de hertog ook de andere eigenschappen van de leeuw bezit – moed en gepaste trots – hebben zijn onderdanen niets te klagen, wel intengendeel. De Brabanders mogen hun vorst dankbaar zijn voor de bescherming die hij biedt.⁷⁷

De *Slag bij Woeringen* is blijkbaar bedoeld als een subtiele begeleider en verleider bij de bede van hertog Jan. Die achtergrond verklaart ook waarom het gedicht in het Nederlands werd geschreven. Als de *Slag bij Woeringen* louter was bedoeld voor Margareta van Engeland of voor een publiek van hoge Brabantse adel, dan had het Frans wellicht meer voor de hand gelegen.⁷⁸ Nu werd echter gekozen voor het Nederlands, de taal van de meerderheid van de Brabantse bevolking. Als Heelu in

de proloog zegt dat hij zijn tekst heeft geschreven om de toekomstige hertogin van Brabant in staat te stellen Nederlands te leren, dan mag dat zonder twijfel worden opgevat als een politiek statement. Het toont in de eerste plaats de bereidheid van de kant van hertog Jan 'de taalbarrière tussen hof en volk te slechten.'⁷⁹ Het kan geen toeval zijn dat hertog Jan rond de verschijningsdatum van de *Slag bij Woeringen* begon met het uitvaardigen van Nederlandstalige oorkonden. De priemeur was voor de Brusselse vlees- en visverkopers wier rechten op 31 mei 1289 in het Nederlands werden vastgelegd. En nadat de Brusse-laars inderdaad waren ingegaan op de bede van hertog Jan, kregen zij in 1291 als dank een in het Nederlands opgestelde privilegebrief.⁸⁰ Net als de *Slag bij Woeringen* tonen deze oorkonden dat het Nederlands omstreeks 1290 sterk naar voren kwam in het maatschappelijke leven in Brabant. Dat in dit emancipatieproces het initiatief werd genomen door de hertog – als onderdeel van een veelomvattende unificatiepoli-tiek – kan nochtans worden betwijfeld.⁸¹ Vermoedelijk waren het voor-al de burgerij en de lagere adel die aandrongen op een sterkere positie van het Nederlands. De penibele financiële situatie van hertog Jan maakte dat het hof omstreeks 1290 haar onderdanen op dit punt tege-moet moest komen.

De *Slag bij Woeringen* toont aan dat het Nederlands aan het eind van de dertiende eeuw in het hertogdom in opkomst was als literaire taal. Op verrassende wijze biedt de tekst van Heelu bovendien inzicht in de literatuur die in de voorgaande periode – ook buiten het Bra-bantse hof om – in het hertogdom moet hebben gefunctioneerd. Heelu zocht de inspiratie voor zijn geschiedverhaal niet alleen in de realiteit, maar blijkbaar ook in de Nederlandstalige ridderepiek. In de *Slag bij Woeringen* zijn tal van passages aan te wijzen die sterk overeenkomen met elementen uit epische teksten, zoals de retorische toespraken van de legeraanvoerders of het feestmaal ter afsluiting van het avontuur.⁸² Veelvuldig verwijst Heelu naar teksten over Hector, Alexander, Karel de Grote of koning Artur. Op die manier probeert hij zijn eigen ver-haal reliëf te geven:

Van Luthsenborch des edelen graven
Ors was soe sere ghequelt,
Dat hem waren ute die derme ghevelt,
Alsoe dat niet en mochte ghenesen;
Nochtan waer sijn here woude wesen
Daer keeret met hem, in die porsse,
Dat selden es ghesien van orsse,
Het scheen wel Baiaert ghenoot.⁸³

Afb. 8. Jan van Heelu vergelijkt hertog Jan I met helden als Roeland, Walewein, Percheval en Alexander. © Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 23, f. 67v.

(Het paard van de edele graaf van Luxemburg was zozeer mishandeld, dat zijn darmen te voorschijn waren gekomen. Het zou niet kunnen genezen. En toch, waar in het strijdgewoel zijn heer ook wilde wezen, daar bracht het hem naartoe. Zoiets heeft men een paard zelden zien doen. Het leek wel de evenknie van het ros Beiaert.)

Heelu maakt gebruik van de literaire voorkennis van zijn publiek. Hoe subtiel hij het intertekstuele spel speelt, blijkt wel aan het begin van het tweede deel van de *Slag bij Woeringen*. Na een tussenproloog vol literaire verwijzingen, wil Heelu vertellen dat de hertog – kort voor de slag bij Woeringen – een uitnodiging had ontvangen om in Valkenburg te komen praten over een mogelijke verzoening, maar dat hij daar niet op inging. Hij begint deze beschrijving als volgt:

Het viel op enen sinxendag ('pinksterdag')
 Dat een parlement ('vergadering') gelach
 Te Valkenborch, daer men soude maken
 Soene, ende vrede van allen saken,
 Tusschen den hertoge van Brabant,
 Ende die heeren, die hem dat lant
 Van Limborch wouden ontkeeren ('ontnemen').⁸⁴

Deze verzen doen denken aan de openingsverzen van veel ridderromans, maar vooral ook aan het begin van het Vlaamse dierenepos *Van den vos Reynaerde*:

Het was in enen tsinxendaghe
 Dat beede bosch ende haghe
 Met groenen loveren waren bevaen.
 Nobel die coninc hadde ghedaen
 Sijn hof crayeren ('bijeeroepen') over al.⁸⁵

Door het verhaal over de sluwe vos in herinnering te roepen, ontstaat er een surplus aan betekenis. Zoals Reinaert weigert naar het vijandige hof van koning Nobel te komen, zo weigert hertog Jan naar Valkenburg te komen, terecht vermoedend dat zijn tegenstanders voornamelijk samenkomen om te bezien hoe ze hem het beste kunnen bestrijden. Door op deze manier te verwijzen naar *Van den vos Reynaerde* neemt Heelu bovendien een voorschot op de goede afloop van de *Slag bij Woeringen*. Zoals Reynaert erin zal slagen de hoogmoed van zijn tegenstanders af te straffen, zo zal ook hertog Jan uiteindelijk aan het langste eind trekken. Het is overigens opmerkelijk dat Heelu dit literaire spel weet te spelen zonder de waarheid geweld aan te doen. Uit his-

torische bronnen is immers bekend dat de tegenstanders van hertog Jan zich inderdaad rond Pinksteren 1288 hadden verzameld in Valkenburg. De graaf van Gelre verkocht er zijn rechten over Limburg aan de graaf van Luxemburg en er werden verdere plannen gemaakt voor de strijd tegen de hertog.⁸⁶

Heelu had met zijn *Slag bij Woeringen*, zoals gezegd, een omvangrijk Brabants publiek op het oog. Hij richtte zich niet alleen tot de Brabantse adel – van hoog tot laag – maar waarschijnlijk ook op de toplagen van de stedelijke burgerij. Maar hoe breed hij zich het publiek ook voorstelde, toch nam Heelu aan dat zijn lezers en luisteraars zijn literaire verwijzingen moeiteloos zouden begrijpen. Het heeft immers geen zin om – bijvoorbeeld – te zeggen dat een verhaal over de slag bij Woeringen gemakkelijk het formaat zou kunnen aannemen van *alsoe grote yeeste als men van Lancelote vint, ochte van Perchevalen* wanneer grote delen van het publiek onbekend zijn met zulke uitvoerige Arturromans.⁸⁷ Uit dergelijke passages kan worden afgeleid dat er in Brabant – buiten het hof om – grote belangstelling bestond voor Nederlandstalige literatuur. Welke teksten er precies bekend waren, kan uit de verwijzingen van Heelu niet met zekerheid worden opgemaakt. De allusie op *Van den vos Reynaerde* doet evenwel vermoeden dat het ook kan gaan om literatuur die buiten het hertogdom tot stand is gekomen, met name in het graafschap Vlaanderen.⁸⁸ Daarnaast moeten we er rekening mee houden dat aan het eind van de dertiende eeuw – en misschien al eerder – in het primair Nederlandstalige milieu van de lagere adel en de toplagen van de stedelijke burgerij ook nieuwe teksten tot stand kwamen. In het volgende hoofdstuk zullen we daar beter zicht op krijgen. De indruk zal dan ontstaan dat de *Slag bij Woeringen* in de ontwikkeling van het literaire leven in het hertogdom Brabant een scharnierfunctie heeft vervuld. De hertog had getoond dat hij waardering kon opbrengen voor de Nederlandse taal. Het Frans dat in het culturele hofleven lange tijd de toon had aangegeven, zou snel aan belang gaan inboeten. De Nederlandse literatuur ging een mooie toekomst tegemoet.

‘Jan, Willem, Hendrik en Godfried: iedereen wil tegenwoordig gedichten maken!’ Lodewijk van Velthem kan zijn ergernis niet onderdrukken als hij ingaat op de literaire ontwikkelingen in het hertogdom Brabant aan het begin van de veertiende eeuw. Werkend aan een uitvoerige, geactualiseerde voortzetting van Jacob van Maerlants *Spiegel historiael*, stoort de Brabantse dichter zich vooral aan literatuur waarin de historische werkelijkheid geweld wordt aangedaan. Als we Velthem mogen geloven, verschenen zulke gedichten rond 1315 met de regelmaat van de klok.¹

Velthems felle uithaal is niet de enige aanwijzing dat er aan het begin van de veertiende eeuw meer en meer Nederlandstalige teksten werden geschreven in het hertogdom Brabant. Ook de opening van *De frenesie* (‘De waanzin’) – een satirisch gedicht dat fragmentarisch en anoniem is overgeleverd in een Brabants handschrift van omstreeks 1325 – lijkt tekenend voor het stormachtige literaire klimaat van dat moment:

Het dicht al dat lepel lect:
 Waendi dat ic bem vergeect,
 Dat ic oec niet dichte ende make,
 Des nachts als ic niet en vake?²

(Iedereen die met een lepel eet, maakt gedichten. Waarom zou ik niet ook gedichten maken, 's nachts als ik niet kan slapen?)

Maar belangrijker dan de kritische geluiden zijn natuurlijk de literaire teksten waarvan er veel bewaard zijn gebleven. Zo bevat het handschrift waarin *De frenesie* is overgeleverd tevens de Nederlandse vertaling die een zekere Heinric van Brussel maakte van de succesvolle *Roman de la Rose*, alsmede een anonieme bewerking van de Alexanderroman *Voeux du Paon* die in het Nederlands bekend is geworden als de *Roman van Cassamus*.³ Andere voorbeelden van teksten uit deze periode zijn de fragmentarische *Roman van Florimont*, de *Roman van Limborch* en de Brabantse versie van de *Borchgravinne van Vergi*.⁴ En in hetzelfde jaar 1316 waarin de dorpspastoor van Veltem, Lodewijk, een punt zette achter de *Vijfde partie* van de *Spiegel historiael*, gaf de Antwerpse dichter Jan van

Boendale voor het eerst zijn *Brabantsche yeesten* in het licht, een kroniek vol contemporaine Brabantse geschiedenis, die nadien nog dikwijls zou worden aangevuld en herzien.⁵

Alleen al uit deze voorbeelden blijkt dat de Nederlandstalige literatuur in de eerste decennia van de veertiende eeuw een uitzonderlijke bloei beleefde in het hertogdom Brabant. De stelling dat het geheel van de Brabantse teksten uit deze periode 'in weidsheid kan wedijveren met beroemde centra van middeleeuwse hoflitteratuur als Champagne en Thüringen' is zeker niet alleen ingegeven door chauvinisme. De vraag moet echter worden gesteld in hoeverre de vorsten – zoals in Champagne en Thüringen – betrokken waren bij deze literaire ontwikkeling. Was het inderdaad aan 'het maecenaat van de drie Jannen' te danken dat de Nederlandstalige literatuur zich in deze periode zo verassend ontplooi­de?⁶

In het vorige hoofdstuk werd duidelijk dat de opportunistische hertog Jan I een belangrijke stimulans moet hebben gegeven aan de totstandkoming van Jan van Heelu's *Slag bij Woeringen*. Maar er zijn meer teksten en auteurs met deze hertog in verband gebracht, hoewel de argumentatie niet altijd even sterk is. De veronderstelling dat Jan I een vertaling zou hebben laten maken van de Franstalige kruisvaartromans *Enfances Godefroi* en *Chanson d'Antioche* is bijvoorbeeld nogal voorbarig. De schaarse fragmentjes wijzen veeleer op een Vlaamse ontstaanscontext en ook de datering is hoogst onzeker.⁷ Ook de hypothese dat Jan I omstreeks 1270 de mecenas was achter het *Leven van Lutgart* van Willem van Affligem is inmiddels afdoende weerlegd.⁸ Meer perspectief biedt de veronderstelling dat Lodewijk van Velthem – lang voordat hij zijn *Spiegel historiael* schreef en lang voordat hij pastoor van Velthem werd – in contact heeft gestaan met het hof van hertog Jan I. In zijn kroniek beschrijft Velthem hoe hij een vertrouwelijk gesprek opving tussen Jan I en twee van diens belangrijkste leenmannen, Jan van Cuijk en Walram van Valkenburg. Dat gesprek vond kennelijk plaats in de winter van 1293-1294 in de wandelgangen van een parlements­zitting in Parijs die werd gewijd aan een conflict tussen koning Filips IV van Frankrijk en Gwijde van Dampierre, graaf van Vlaanderen.⁹ Dit zou erop wijzen dat Lodewijk geen onbekende was aan het Brabantse hof. En toch toont de dichter zich elders in de *Spiegel historiael* onwetend over belangrijke gebeurtenissen uit de regeerperiode van Jan I. Voor het levensverhaal van deze hertog heeft de geschiedschrijver zich grotendeels beperkt tot het kopiëren van Heelu's *Slag bij Woeringen*. Slechts enkele keren veroorlooft hij zich een uitweiding zoals in de bespreking van de affaire aan het Franse hof waarbij koningin Maria – de zus van hertog Jan – beschuldigd werd van de moord op haar stiefzoon. Terwijl Jan van Heelu vooral de uiteindelijke triomf

van de hertog in het licht wilde stellen, kiest Lodewijk van Velthem voor een spannender verhaal. Maar dat verhaal vertoont weinig overeenkomsten met de historische werkelijkheid. Dat in de affaire een doorslaggevende rol werd gespeeld door de gestigmatiseerde maagd Elisabeth van Spalbeek, lijkt Velthem niet eens te beseffen. Hij zegt er althans niets over in zijn paragraaf over deze *joncfer daer men an siet ende scouwen mochte al openbaer ons heren teken* ('juffrouw die de stigmata van onze Heer vertoont').¹⁰ Anderzijds heeft Velthem wel veel te vertellen over de tragische dood van hertog Jan I bij een toernooi in mei 1294 en ook over het overlijden van hertog Jan II in 1312 lijkt de dichter goed ingelicht.¹¹

Een ander werk dat met het hof van hertog Jan I van Brabant in verband is gebracht, is de *Roman der Lorreinen*. Dit epos is slechts fragmentarisch overgeleverd maar schijnt ooit meer dan 150.000 verzen te hebben omvat.¹² Bij een werk van dergelijke omvang ligt de tussenkomst van een vermogende mecenas voor de hand, al kan dat moeilijk worden bewezen. Het verhaal handelt over een bloedige vete tussen twee families uit de tijd van Karel de Grote en diens vader Pepijn. Het lijkt een geschikt onderwerp voor een Brabants hofpubliek. Zichzelf beschouwend als directe afstammelingen van de Karolingers, wilden de hertogen via deze roman misschien horen hoe hun voorouders reageerden op situaties die de stabiliteit bedreigden. De hertogen konden zich trouwens net zo goed identificeren met de Lorreinen, de sympathieke helden die het aan de stok krijgen met de verraderlijke Bordelosen. Het Middelnederlandse *Loreyne* betekent Lotharingen en de Lorreinen zouden dus de verre voorgangers van de hertogen van Brabant en Neder-Lotharingen kunnen zijn.¹³ Toch moeten bij deze gedachtegang wel enkele kanttekeningen worden geplaatst. Pepijn en Karel de Grote worden in de roman minder positief geschetst dan men in een Brabantse hoftekst zou verwachten. Vooral Pepijn haalt zich door stommiten heel wat problemen op de hals, maar ook keizer Karel blijft meer dan eens in gebreke.¹⁴ Men moet zich tevens afvragen hoe waarschijnlijk het is dat de hertogen van Brabant de Lorreinen als hun voorgangers beschouwden. Het hertogdom Neder-Lotharingen waarop de hertogen aanspraak maakten, werd in het Middelnederlands veelal aangeduid als *Lothrike*, terwijl *Loreyne* veeleer werd geassocieerd met Opper-Lotharingen.¹⁵ In de *Roman van Limborch* is de hertog van *Loeren* of *Loreyn* een schurk die voor niets of niemand wil wijken, maar uiteindelijk toch door de held van het verhaal wordt uitgeschakeld.¹⁶ De situering van de *Roman der Lorreinen* aan het Brabantse hof is dus niet onwankelbaar. Bovendien is er een probleem met de datering. Men heeft beargumenteerd dat de roman in twee delen zou zijn ontstaan. Het eerste deel is een vertaling van twee branches uit de

Frans *Geste des Lorrains*, getiteld *Garin le Lorrain* en *Gerbert de Metz*. Dit deel kan al in de eerste helft van de dertiende eeuw zijn geschreven. Het omvangrijke vervolg – dat los van een Franse brontekst werd geschreven – zou kunnen dateren uit het laatste kwart van de dertiende eeuw, maar ook een iets latere datering behoort tot de mogelijkheden.¹⁷ Niet alleen Jan I maar ook diens zoon Jan II zou dan in aanmerking kunnen komen als eventuele mecenas achter de *Roman der Lorreinen*.

Afgezien van de *Slag bij Woeringen* – een tekst die een duidelijke functie had te vervullen bij de hertogelijke fondsenwerving in het feestjaar 1290 – zijn er dus niet zo veel aanwijzingen dat Jan I actief het ontstaan van Nederlandstalige literatuur heeft bevorderd. Mogelijk heeft dat ook te maken met zijn plotselinge overlijden. Als Jan I na het vermoedelijke succes van de *Slag bij Woeringen* al heeft overwogen om vaker literaire middelen in te zetten bij het bespelen van zijn onderdanen, dan ontbrak hem wellicht de tijd om zoiets te realiseren. Tussen 1290 en 1294 schijnt de hertog veel in het buitenland te zijn geweest om deel te nemen aan feesten en toernooien. Toen die voorliefde voor het ridderlijke steekspel hem in mei 1294 noodlottig werd, kwam de hertogstitel toe aan zijn achttienjarige zoon Jan.

Nederlands was vermoedelijk niet de favoriete taal van hertog Jan II. De jongen had zijn jeugdijaren immers grotendeels doorgebracht aan het Engelse hof van koning Edward I. Sinds zijn aankomst in Engeland in 1285 – het jaar waarin zijn moeder overleed – was de toekomstige hertog van Brabant flink in de watten gelegd door de koning. Bewaard gebleven rekeningen laten zien hoe Jan zich in Engeland vermaakte met jagen, sporten, dobbelen, drinken en dineren. Er werd zelfs geld uitgegeven voor een houten belegeringsmachine en wapens om riddertje te spelen. Ondanks zijn jeugdige leeftijd had hij de beschikking over een eigen gevolg dat bestond uit een kapelaan, een secretaris, twee ridders, een hofmaarschalk, een paardenknecht, twee valkeniers, een kamerheer, een butler, vier bedienden, een kleermaker, een wasvrouw en een vedelaar.¹⁸ Hoewel deze mensen voor een deel uit Brabant afkomstig waren – zoals de kapelaan Jan van Berchem en de vedelaar Jan van Mechelen – is Jan ongetwijfeld doordrongen geraakt van de Engelse hofcultuur. Naar alle waarschijnlijkheid maakte hij in Engeland ook kennis met Franstalige literatuur, al kan dat uit de rekeningen niet rechtstreeks worden afgeleid. Jans schoonvader was een groot liefhebber van Arturteksten. In 1270 ging Edward niet op kruistocht alvorens een handschrift van de Franstalige Arturroman *Guiron le courtois* tussen zijn bagage te steken – hij leende het uit aan de dichter Rustichello van Pisa die de tekst verwerkte in een grote compilatie. Een andere dichter – Girard d'Amiens – kreeg van Edwards eerste vrouw opdracht

voor het schrijven van de Arturroman *Escanor*. Tekenend voor het literaire klimaat is ook dat koning Edward in 1279 – het jaar waarin de verloving van Jan en Margareta werd beklonken – de vermeende resten van Artur en Guinevere met veel ceremonieel vertoon liet herbegraven in de abdij van Glastonbury.¹⁹ Een indruk van het rijke literaire leven aan het Engelse hof biedt ook de *Rossignol*, een Franstalige tekst die door de Engelse hofambtenaar John of Howden in 1274 werd opgedragen aan de moeder van koning Edward I. De thematiek is religieus, maar de dichter speelt handig in op de literaire kennis van zijn adellijke publiek door te verwijzen naar helden als Hector, Alexander, Roeland, Artur, Walewein, Lancelot, Iwein en Perceval.²⁰

Toen hertog Jan II in juli 1294 in Antwerpen voet aan wal zette om als achttienjarige de plaats van zijn vader in te nemen, was het literaire leven – in het Frans of in het Nederlands – natuurlijk niet zijn eerste zorg. De sfeer in het hertogdom was uiterst gespannen als gevolg van een oorlog die in 1293 was uitgebroken tussen Engeland en Frankrijk. Hertog Jan I had in dit conflict een neutrale houding aangenomen, maar Jan II moest natuurlijk de zijde kiezen van zijn schoonvader, de koning van Engeland. Dat was echter niet naar de zin van zijn oom Godfried van Aarschot die intussen een vertrouwenspositie was gaan bekleden aan het hof van de Franse koning Filips IV. Uiteindelijk wist Jan II het hertogdom onder controle te krijgen, maar de machtsstrijd kostte velen de kop.²¹

In deze woelige periode, kort na de dood van hertog Jan I, verscheen in Brabant een Latijnse kroniek onder de titel *Chronica de origine ducum Brabantiae* ('Kroniek over de herkomst van de hertogen van Brabant'). In navolging van de omstreeks 1270 geschreven *Genealogia illustrissimorum ducum Lotharingie et Brabantie* wordt de Brabantse dynastie teruggevoerd tot Priamus, de Frankische koning die zelf zou afstammen van de legendarische Trojanen. Ten opzichte van de genealogie is het afstammingsverhaal evenwel sterk uitgebreid, met tal van citaten uit het *Auctarium Affligemense*, de Affligemse versie van de *Chronographia* van Siebert van Gemblours. Het gebruik van deze bron en de ruime aandacht voor het ontstaan van de abdij van Affligem, doen vermoeden dat de anonieme auteur nauw in verbinding stond met de Affligemse kloostergemeenschap. Waarschijnlijk maakte hij er zelf deel van uit.²²

De *Chronica de origine ducum Brabantiae* rechtvaardigt de Lotharingse politiek zoals die door hertog Jan I van Brabant was gevoerd. De hertogstitel van Neder-Lotharingen en de rechten die daaraan kunnen worden ontleend, vormen een rode draad in de kroniek. Steunend op de *Slag bij Woeringen* van Jan van Heelu, heeft de auteur veel werk gemaakt van de glorieuze overwinning van hertog Jan I in de Lim-

burgse successiestrijd. De kroniek strookt zelfs zozeer met de politieke opvattingen van hertog Jan I dat men zich gaat afvragen of deze hertog wellicht de initiatiefnemer achter de onderneming is geweest. Onmogelijk is dat niet, al zal de opdrachtgever in dat geval het eindresultaat niet onder ogen hebben gehad. De tekst werd immers pas na de dood van hertog Jan I afgerond. De anonieme auteur beschrijft de laatste levensuren van de hertog met een precisie die doet vermoeden dat hij er zelf bij aanwezig was. Bovendien verwijst hij kort naar diens opvolger, hertog Jan II:

Succedit huic glorioso principi in ducatu Iohannes, filius eius ex Margareta, filia Guidonis Flandrensium comitis. Cui eciam Margareta, filia Eduardi regis Anglorum, est matrimonialiter copulata.²³

(Deze glorieuze vorst werd in het hertogdom opgevolgd door Jan, de zoon die hij had verwekt bij Margareta, dochter van graaf Gwijde van Vlaanderen. Deze is gehuwd met Margareta, dochter van koning Edward van Engeland.)

Op deze wijze wordt hertog Jan II in de *Chronica de origine ducum Brabantiae* gepresenteerd als de jongste loot aan een indrukwekkende en eeuwenoude stamboom. De kroniek legitimeert in zekere zin zijn positie als troonopvolger. Voor de monniken van Affligem was het wellicht de geëigende manier om de nieuwe landsheer welkom te heten en hem tegelijkertijd te wijzen op zijn rechten en plichten. Dat hertog Jan II zelf opdracht zou hebben gegeven voor het schrijven van deze kroniek, lijkt onwaarschijnlijk. De visie die in deze tekst naar voren komt, strookt eerder met de eigenzinnige politiek die Jan I nastreefde, dan met de Britsgezinde politiek van Jan II. Dat er nadruk wordt gelegd op de machtsovername door Hugo Capet ten koste van Karel van Neder-Lotharingen kan overigens wel worden beschouwd als een aanval in de richting van Frankrijk. Niet de Capetingische Filips IV hoort thuis op de Franse koningstroon, maar hertog Jan II van Brabant.²⁴

De *Chronica de origine ducum Brabantiae* uit 1294 is niet de enige tekst waarin de dood van hertog Jan I wordt betreurd. Raadselachtig is een lofdicht op hertog Jan I dat is overgeleverd in een Duits handschrift en dat oorspronkelijk ook in het Duits werd geschreven.²⁵ De 405 verzen tellende tekst – een zogenaamde *ererede* – wekt de indruk onmiddellijk na de dood van de hertog te zijn geschreven, maar dat is toch niet het geval. Het wapen dat in dit gedicht aan hertog Jan I wordt toegekend – het Brabantse wapen gekwartierd met het wapen van Limburg – werd immers pas vanaf 1298 gevoerd door hertog Jan II, zoon en opvolger van de overwinnaar van Woeringen. Op grond

daarvan heeft men wel verondersteld dat het gedicht werd geschreven op verzoek van hertog Jan II met als doel het nieuwe wapen bekend te maken in het Duitse Rijk.²⁶ Aangezien er in de tekst met geen woord wordt gerept over de zoon van hertog Jan I, is dit echter niet zo waarschijnlijk. Een beter aanknopingspunt voor de situering is wellicht de passage waarin de ikfiguur zegt dat hij indertijd deel uitmaakte van de hofhouding van Jan I en dat hij diens kleren heeft gedragen.²⁷ Hier rijst immers het vermoeden dat de dichter als minstreel of heraut in dienst is geweest bij hertog Jan I, maar na diens dood is teruggekeerd naar Duitsland. De aanwezigheid van Duitstalige dichters in de directe omgeving van hertog Jan I, zou ook interessant zijn in verband met de Duitsgekleurde liedjes die op naam van de hertog zijn overgeleverd. Anderzijds is het moeilijk de uitspraken van de dichter te verifiëren. In de loop van de veertiende eeuw lijkt hertog Jan I van Brabant in het Duitse Rijk te zijn uitgegroeid tot een bijna legendarische figuur. In een tekst als de *Lob der ritterlichen Minne* wordt hertog Jan I van Brabant genoemd als een voorbeeld van ware hoofsheid.²⁸ Wie zou een rondreizende dichter op de vingers tikken als hij zich er ten onrechte op beroemde bij deze hertog in dienst te zijn geweest?

Wat er ook over de ererede op hertog Jan I van Brabant kan worden gezegd, met betrekking tot het literaire leven aan het hof van hertog Jan II biedt de tekst geen informatie. De vraag blijft dus in hoeverre deze nieuwe hertog interesse toonde voor literatuur in de volkstaal. Door zijn verblijf aan het Engelse hof viel te verwachten dat Jan II toch minstens de Franse literatuur een belangrijke plaats zou geven in de Brabantse hofcultuur, maar daar zijn nauwelijks aanwijzingen voor. Dat de hertog in het kader van zijn buitenlandse reizen soms voordrachten van Franstalige dichters bijwoonde – een voorbeeld is het optreden van Adenet le Roi in Gent in 1297²⁹ – betekende nog niet dat hij ervoor zorgde dat het Brabantse hof kon fungeren als een belangrijk podium voor Franstalige woordkunstenaars. Er zijn geen Franstalige teksten te noemen waarvan het aannemelijk is dat ze in deze periode in het hertogdom Brabant tot stand kwamen. Er zijn geen Franstalige dichters te noemen die aantoonbaar banden onderhielden met het Brabantse hof.

De dominante positie van het Frans in het Brabantse hofleven was eigenlijk al op het einde van de regering van Jan I aan het wankelen gebracht. Met uitspraken over het belang van een goede kennis van het Nederlands – ook voor een hertogin – was Jan van Heelu in zijn *Slag bij Woeringen* kennelijk al tegemoet gekomen aan de wens van een meerderheid van de Brabantse onderdanen. Hertog Jan II is op die ingeslagen weg voortgegaan. Geplaagd door de enorme schuldenlast die zijn vader had achtergelaten, zocht Jan II zijn heil noodgedwongen bij

de patriciërs die het in de rijke Brabantse steden voor het zeggen hadden. Meer en meer werden de gegoede burgers door Jan II bij het bestuur van het hertogdom betrokken, culminerend in het zogenaamde Charter van Kortenberg dat de hertog kort voor zijn dood in 1312 uitgaf.³⁰ Voor het gebruik van het Nederlands schijnen deze ontwikkelingen zeer positief te zijn geweest. Oorkonden voor de burgerij liet de hertog steeds vaker in het Nederlands opstellen. En ook de hoge Brabantse adel lijkt zich vrij snel te hebben aangepast. Waar de edellieden in de tweede helft van de dertiende eeuw voornamelijk in het Frans communiceerden, stapten zij in de loop van de veertiende eeuw steeds vaker weer over op het Nederlands.³¹

Het Nederlands begon in Brabant een sterkere positie in te nemen en dat lijkt ook zijn weerslag te hebben gehad op het literaire leven aan het hof. Een aanwijzing daarvoor is te vinden in de zogenaamde *Vierde Martijn*, een tekst die werd geschreven in 1299, vijf jaar na het aantreden van hertog Jan II.³² De anoniem gebleven auteur inspireerde zich voor zijn 893 verzen tellende gedicht nadrukkelijk op Jacob van Maerlant's *Wapene Martijn*. Net als bij Maerlant worden twee gesprekspartners ten tonele gevoerd – Jacob en Merten – die samen de toestand in de wereld bespreken. Ook de gekunstelde dichtvorm – strofen van negentien verzen met telkens twee rijmklanken – is gebaseerd op het werk van de Vlaamse dichter. Toch zijn er ook markante verschillen tussen de *Wapene Martijn* en de Brabantse navolging daarvan. Opvallend in de *Vierde Martijn* is vooral de nauwe verbondenheid met de politieke actualiteit en het sterke engagement. Het publiek wordt geconfronteerd met een zeer uitgesproken visie op het dertiende-eeuwse fin de siècle. Scherpe kritiek wordt geleverd op de verloedering in de maatschappij. De aristocraten, die eigenlijk een voorttrekkersrol behoren te spelen, laten zich meer en meer leiden door persoonlijk gewin. Overal worden de traditionele ridderlijke waarden losgelaten. Het lafhartige optreden van de christenen in de strijd tegen de heidenen wordt fel bekritiseerd. De schuld voor de ondergang van Acco in 1291 leggen Jacob en Merten bij de paus, de geestelijke ridderorden en de koningen van Engeland en Frankrijk. Een christelijke overwinning is volgens hen onmogelijk als overal het erfrecht met voeten wordt getreden. Wellicht geïnspireerd door de *Chronica de origine ducum Brabantiae*, wordt expliciet verwezen naar de verraderlijke wijze waarop Hugo Capet de macht greep ten koste van Karel van Neder-Lotharingen: *daer scoerde hi onse coronike* ('daarmee verstoorde hij onze kroniek').³³

De *Vierde Martijn* werd geschreven voor een Brabants hofpubliek. Dat blijkt onder meer uit de buitensporige aandacht voor de onrechtmatige machtsovername door Hugo Capet aan het einde van de tiende eeuw. Merten gaat zelfs zo ver de hoop uit te spreken dat hertog Jan II

– *die fiere hertoge Jan* – erin zal slagen de plaats te heroveren *dien Hüge Capet tonrechte wan*.³⁴ Maar hoe lovend de auteur ook is over hertog Jan II, toch is tegelijkertijd duidelijk dat de *Vierde Martijn* niet in diens opdracht werd geschreven. De auteur onderhoudt niet zulke goede relaties met het hof, althans niet in 1299. Uit de tekst komt het beeld naar voren van een dichter die aanvankelijk hoog in aanzien stond bij de Brabantse machthebbers, maar die sindsdien kreeg af te rekenen met verlies van geld en eer:

In djaer ons heren, dats waer,
 Een min dan dertienhondert jaer
 Wert dese rime vonden
 Van enen die wel menegen vaer
 Doechde stille ende oppenbaer
 Met valschen orconden.
 Heren waren hem te swaer
 Omme dat hi dicwile wert gewaer
 Harre quader sonden
 Ende hise en spaerde niet een haer.³⁵

(In het jaar 1299 werd dit gedicht gemaakt door iemand die vaak en op velerlei wijze in angst heeft gezeten door valse getuigenissen. De heren waren te streng voor hem omdat hij dikwijls hun kwalijke zonden opmerkte en hij hen geenszins spaarde.)

De veronderstelling dringt zich op dat de dichter zich ooit ophield in de kringen rond hertog Jan I, maar dat hij het veld moest ruimen toen in 1294 hertog Jan II aan de macht kwam. Zoals hierboven al werd aangestipt, ging de machtsstrijd tussen Godfried van Aarschot en Jan II in dat jaar gepaard met allerlei verdachtmakingen, arrestaties en verbanningen. Die achtergrond zou kunnen verklaren waarom de auteur zo verbitterd schrijft over de nieuwlichters aan het hof. Hij hekelt de raadgevers die hun vertrouwenspositie bij de hertog louter te danken hebben aan hun geld. Hen wordt verweten trouweloos te zijn, onstandvastig, behaagziek en laf. Bovendien laten zij al te zeer hun oren hangen naar de burgerij.³⁶

Het effect dat de auteur van de *Vierde Martijn* met zijn tekst hoopte te realiseren – afrekening met vijanden en volledig eerherstel aan het hof – was slechts te bereiken indien het Nederlandstalige gedicht daadwerkelijk door hertog Jan II en diens directe omgeving werd beluisterd. Dat de auteur daarbij geen taalproblemen voorzag, wijst erop dat het Nederlands aan het hof inmiddels voldoende was ingeburgerd als literaire taal. Een duidelijker beeld van het literaire leven aan het hof

van Jan II – welke teksten werden er concreet beluisterd, welke teksten zijn er ontstaan? – kan helaas niet worden gegeven.

Toen hertog Jan II in oktober 1312 stierf, werd de situatie in Brabant opnieuw onzeker. Hertog Jan III was amper twaalf jaar oud op het moment dat hij zijn vader opvolgde en hij was niet in staat het hertogdom zelfstandig te leiden. De macht kwam in handen van twee voogden, graaf Gerard v van Gulik en Floris Berthout, heer van Mechelen.³⁷ Wat de gevolgen waren voor het literaire leven aan het hof, zal moeten blijken. Een belangrijk aanknopingspunt biedt een van de handschriften van de *Brabantsche yeesten*. Voorafgaand aan de kroniek van Boendale is immers een tekst opgenomen die is opgedragen aan de jonge hertog Jan III van Brabant:

Hertoge Jan van Brabant
 Die derde van den name int lant,
 – Der edelder Magrieten sone,
 Coninc Eduwarts dochter, die de crone
 In Ingelant oic droech met eeren,
 Ende oic heere was der heeren,
 Ende oic goed in ridders name –
 Ontfaet ('aanvaard') dit boecken. Eist u bequame ('als u 't goedvindt')
 Ende ontfanckelic ('aanvaardbaar'), zo dunct my
 Dat mijn pijn bestaet sy ('mijn inspanning beloond is')
 Ende den tijt die icker toe doe.
 Ende en eest oic niet alsoe,
 Soe sal my dat herte verseeeren ('dan zal dat pijn doen in mijn hart'),
 Want ic maect in uwer eeren.³⁸

Dat in deze opdracht meer aandacht wordt geschonken aan koning Edward I van Engeland dan aan diens kleinzoon – hertog Jan III van Brabant – is een aanwijzing dat de tekst waarop deze dedicatie betrekking heeft, werd geschreven toen Jan III zelf nog niet veel had gepresteerd. En straks zal blijken dat een datering omstreeks 1313 ook om andere redenen voor de hand ligt.³⁹ Maar laten we eerst eens kijken wat voor tekst het is. In de proloog wordt gezegd dat het verhaal zal gaan over *den hertoge metten baerde, Godevaert, die van zo edelen aerde was*.⁴⁰ Maar na een kleine duizend verzen te hebben besteed aan een stamboom van Noach via de zwaanridder Braboen tot aan Karloman, breekt de tekst plotseling af. In de context van de codex is dat begrijpelijk. Het handschrift vervolgt immers met Boendales *Brabantsche yeesten* waarin de stamboom vanaf Karloman tot aan hertog Jan III wordt doorgetrokken. Maar daarmee is het belangrijkste deel van de tekst – het verhaal over hertog Godfried met de

Baard – verloren gegaan. Zijn er elders nog sporen van te vinden?

Dat er over hertog Godfried I mooie verhalen de ronde deden, blijkt onder meer uit het werk van de vijftiende-eeuwse Brabantse geschiedschrijvers Petrus de Thimo en Hennen van Merchtenen. Onafhankelijk van elkaar – de een in het Latijn, de ander in het Nederlands – maakten de chroniqueurs gebruik van een oudere tekst, een romantisch avontuur waarin de jonge Godfried met de Baard de hoofdrol speelt. Onlangs werd aannemelijk gemaakt dat het gaat om een veertiende-eeuwse Nederlandstalige roman waarvan enkele fragmentjes bewaard zijn gebleven, fragmentjes die aanvankelijk tot de kruisvaartliteratuur waren gerekend.⁴¹ Hoewel van deze roman, getiteld *Godevaert metten baerde*, op het eerste gezicht maar tachtig verzen zijn overgeleverd, kan men via het werk van Petrus de Thimo en Hennen van Merchtenen toch al een vrij goed beeld krijgen van de inhoud van het verhaal. Zo moet in de roman hebben gestaan hoe Godfried aan zijn bijnaam kwam en hoe hij zich aan het hof van de Duitse keizer manifesteerde als belangrijk vorst. Er moet ook iets in hebben gestaan over het conflict dat Godfried uitvocht met de graaf van Bacherach, en bovendien schijnt de auteur te hebben verteld over de avonturen die Godfried beleefde tijdens een kruistocht. Het verhaal eindigde kennelijk met het huwelijk van Godfried met Sofia, dochter van de Duitse keizer.⁴²

Aan de inhoud van de roman *Godevaert metten baerde* zoals die hierboven is geschetst, kan ongetwijfeld ook een afstammingsgeschiedenis van Noach tot Godfried met de Baard worden toegevoegd. Het ligt immers voor de hand dat ook de ruim duizend verzen die in het Antwerpse handschrift aan de *Brabantsche yeesten* voorafgaan, aanvankelijk deel uitmaakten van *Godevaert metten baerde*. Afgaande op de proloog moeten die duizend verzen immers worden beschouwd als een opmaat voor een uitvoerig verhaal over hertog Godfried met de Baard.⁴³ Maar daaruit volgt dan ook dat de roman *Godevaert metten baerde* werd opgedragen aan hertog Jan III van Brabant, in de eerste jaren van diens regering.

Dat de roman *Godevaert metten baerde* werd opgedragen aan Jan III, hoeft niet noodzakelijkerwijs te betekenen dat de jonge hertog ook opdracht gaf voor het schrijven van de roman. Er is zelfs reden te veronderstellen dat de roman aanvankelijk voor een heel ander publiek was bedoeld. De belangrijkste aanwijzing daarvoor is te vinden in weer een ander handschrift van de *Brabantsche yeesten*, de codex die Hendrik van den Damme in 1444 schreef in opdracht van het Brusselse stadsbestuur. In dat handschrift zijn in het relaas van Boendale twee passages ingevoegd die handelen over hertog Godfried met de Baard. Dat een van deze interpolaties betrekking heeft op de herkomst van Godfrieds

bijnaam, doet vermoeden dat er direct of indirect is ontleend aan *Godevaert metten baerde*.⁴⁴ Het is bovendien bekend dat de Brusselse stadssecretaris Petrus de Thimo zijn stempel heeft gezet op de versie van de *Brabantsche yeesten* die Hendrik van den Damme kopieerde. Wellicht verwerkte Petrus de Thimo niet alleen in zijn *Brabantiae historia diplomatica* gedeelten uit *Godevaert metten baerde*, maar zorgde hij er tevens voor dat stukjes ervan werden opgenomen in de Brusselse versie van de kroniek van Boendale.⁴⁵ Terloops wordt daarbij informatie gegeven over de ontstaanscontext van *Godevaert metten baerde*. Aan het einde van de eerste interpolatie wordt althans verwezen naar een auteur en een opdrachtgever:

Maer hoe hijt dede, ende wie si waren,
 Dat moetic nu laten varen,
 Ende en vertrecs nemmeer hier
 Dans die capellaen Reynier
 Bescreef, bi des keyzers ghebode.⁴⁶

Dat *Godevaert metten baerde* zou zijn geschreven door een kapelaan met de naam Reinier, is best mogelijk. Maar welke Duitse keizer zou geïnteresseerd zijn in een ellenlange roman over een Brabantse hertog? En hoe is dat te rijmen met de opdracht aan de hertog van Brabant? De enige mogelijkheid lijkt te zijn dat hier wordt verwezen naar keizer Hendrik VII, graaf van Luxemburg en aangetrouwde familie van de Brabantse hertogen.

De latere keizer Hendrik VII was de zoon en opvolger van de graaf van Luxemburg die in de slag bij Woeringen was gesneuveld. In 1292 huwde hij met Margareta, dochter van hertog Jan I van Brabant. Met dat huwelijk werd de vete tussen Luxemburg en Brabant op elegante wijze bijgelegd. Toen Hendrik in 1308 werd verkozen als nieuwe koning van het Duitse Rijk, deelde ook Margareta in de glorie. Zij werd koningin. Dat haar man in 1312 in Rome tot keizer werd gekroond, maakte de Brabantse hertogsdochter echter niet meer mee. In december 1311 viel ze in Genua ten prooi aan de pest. De vermaarde beeldhouwer Giovanni Pisano vervaardigde in opdracht van Hendrik VII een marmeren grafmonument dat tegenwoordig wordt beschouwd als een hoogtepunt uit de carrière van de kunstenaar. De gehavende restanten tonen hoe Margareta door twee engelen overeind wordt geholpen, de eeuwige glorie tegemoet.⁴⁷

Literatuur speelde een belangrijke rol in het weelderige hofleven rond Hendrik en Margareta. Omstreeks 1313, het jaar waarin de keizer zelf overleed, verschenen twee teksten die een scherp beeld geven van de bloeiende literaire cultuur aan het keizerlijk hof. Jacques de

Longuyon schreef in opdracht van de bisschop van Luik – een vertrouweling van de keizer – de uitvoerige Alexanderroman *Voeux du paon*. Simon de Marville schreef de *Voeux de l'épervier*, een lofdicht op Hendrik VII waarin onder meer wordt getoond hoe het keizerlijke gezelschap zich liet inspireren door de avonturen van Alexander de Grote. Behalve deze twee Franstalige dichters, maakten nog tal van andere schrijvers en geleerden voor kortere of langere tijd deel uit van het hofgezelschap. Er werden teksten ten gehore gebracht in het Latijn, Frans, Duits en wellicht ook het Italiaans.⁴⁸ Maar af en toe was er wellicht ook Nederlands te horen aan het hof, vooral in de omgeving van koningin Margareta. Hoewel zij het Frans natuurlijk uitstekend beheerste, moet Margareta in haar jeugdijaren tevens vertrouwd zijn geraakt met het Nederlands. Een tekst als de *Slag bij Woeringen* – het verhaal over de ultieme confrontatie tussen haar eigen vader en de gesneuvelde vader van haar echtgenoot – heeft ze ongetwijfeld met belangstelling beluisterd. Dat ze na haar huwelijk met Hendrik van Luxemburg inderdaad ook Nederlands bleef spreken, kan misschien worden afgeleid uit het feit dat ze een biechtvader koos die afkomstig was uit het Nederlandstalige dorpje Everberg vlak bij Leuven. Deze franciscaner monnik schreef trouwens een tekst die niet is overgeleverd, maar die door Lodewijk van Velthem werd benut als bron voor zijn voortzetting van de *Spiegel historiael*.⁴⁹

Of het nu voor hemzelf was, zijn vrouw of zijn neefje Jan III, kennelijk werd de Brabantse roman *Godevaert metten baerde* geschreven in opdracht – *bi ghebode* – van keizer Hendrik VII. Maar is zo'n ontstaanscontext ook niet mogelijk voor andere Brabantse teksten? Intrigerend is bijvoorbeeld de fragmentarisch overgeleverde tekst die tegenwoordig bekendstaat als de *Roman van Caesar*, maar waarin blijkbaar op levendige wijze de geschiedenis uit de doeken werd gedaan van verschillende Romeinse keizers. Men zou kunnen zeggen dat de tekst handelt over de voorgangers van Hendrik VII. Het is goed mogelijk dat deze tekst als bron heeft gediend voor het genealogische gedeelte van *Godevaert metten baerde*.⁵⁰ En wat te denken van de *Roman van Cassamus*, de vertaling die zeer kort na het ontstaan van de *Voeux du paon* werd geschreven?⁵¹ En waarom draagt in de *Roman der Lorreinen* een van de hoofdfiguren een wapenschild dat sterk aan dat van Luxemburg doet denken?⁵² En wat is nu eigenlijk de ontstaanscontext van de *Roman van Limborch*? Deze uitvoerige roman handelt voornamelijk over de lotgevallen van Hendrik en Margriete, kinderen van een hertog van Limburg. Aan het eind van de roman wordt het hertogdom Limburg verpand aan de hertog van Brabant, hetgeen een toespeling moet zijn op de annexatie van Limburg door hertog Jan I na de slag bij Woeringen.⁵³ De Brabanders worden positief afgeschil-

derd, maar toch biedt de roman vooral een verheerlijking van het Limburgse geslacht. En de belangrijkste afstammeling van dat geslacht was aan het begin van de veertiende eeuw de Luxemburgse graaf en latere keizer Hendrik VII. Was hij de opdrachtgever achter de *Roman van Limborch*? Of was zijn vrouw Margareta degene die *mert machen hiesch* ('degene die mij opdroeg het te maken')?⁵⁴

Terug naar Brabant. Toen keizer Hendrik VII in de zomer van 1313 plotseling overleed – het gerucht ging dat hij was vergiftigd – behoorde het literaire circuit aan zijn hof definitief tot het verleden. Wie tot dan toe afhankelijk was geweest van de vrijgevigheid van de keizer, moest op zoek naar een andere mecenas.⁵⁵ De dichter van *Godevaert metten baerde* lijkt op dat moment zijn heil te hebben gezocht bij hertog Jan III, maar het is niet zeker dat de jonge Brabander de rol van mecenas heeft aanvaard. Wel lijkt het verschijnen van *Godevaert metten baerde* de aanleiding te zijn geweest voor het ontstaan van een andere Brabantse tekst, de *Grimbergse oorlog*.

In de *Grimbergse oorlog* wordt een uitvoerige beschrijving gegeven van de strijd die in de twaalfde eeuw werd uitgevochten tussen de hertogen van Brabant en de heren van Grimbergen. Kennelijk werd de tekst geschreven om het beeld te corrigeren dat in *Godevaert metten baerde* was geschetst. In beide werken wordt in de proloog gezegd dat het verhaal zal handelen over Godfried met de Baard, maar de uitwerking verschilt sterk. Waar in *Godevaert metten baerde* de nadruk ligt op het avontuurlijke, maar grotendeels fictieve leven van Godfried en zijn band met de keizer, draait de *Grimbergse oorlog* in hoofdzaak om een conflict dat de Brabantse hertogen daadwerkelijk hebben uitgevochten met de heren van Grimbergen. De dichter van de *Grimbergse oorlog* lijkt een aantal zaken te willen rechtzetten die in *Godevaert metten baerde* aan de orde waren gekomen. In plaats van het uit de duim gezogen huwelijk van Godfried I met de keizersdochter Sofia, stipt hij bijvoorbeeld het huwelijk aan met Lutgard van Sulzbach, de schoonzuster van de keizer.⁵⁶ Hoewel hij daarbij Godfried I en Godfried II door elkaar haalt, kan uit dergelijke passages worden opgemaakt dat de dichter van de *Grimbergse oorlog* historisch beter op de hoogte was en dat ook graag liet merken. Die indruk ontstaat ook bij een vergelijking van de genealogieën waarmee beide werken worden ingeleid. In *Godevaert metten baerde* gaat het om een fantastische stamboom met verwijzingen naar onder meer de legende van de zwaanridder. De genealogie in de *Grimbergse oorlog*, daarentegen, sluit veel nauwer aan bij de serieuze Brabantse historiografische traditie zoals die naar voren was gekomen in teksten als de *Chronica de origine ducum Brabantiae*.⁵⁷

Er is wel verondersteld dat de *Grimbergse oorlog* aan het Brabantse hof zou zijn ontstaan, maar daar is toch weinig grond voor. De sym-

pathie van de dichter ligt immers niet bij de hertogen van Brabant, maar veeleer bij de heren van Grimbergen. Vooral in het Grimbergse kamp worden vele ridders met naam en toenaam genoemd. Op grond daarvan kan een eventuele mecenas beter worden gezocht onder de afstammelingen van de heren van Grimbergen.⁵⁸ Een goede kandidaat is Floris Berthout, heer van Mechelen.⁵⁹ Daarmee naderen we overigens tot dicht bij het Brabantse hof. Floris Berthout was na het overlijden van hertog Jan II in 1312 immers aangesteld als voogd van de jonge Jan III, samen met de graaf van Gulik. In die hoedanigheid heeft Floris vermoedelijk al in een vroeg stadium kennisgenomen van de roman *Godevaert metten baerde*. Maar de aanleiding voor het ontstaan van de *Grimbergse oorlog* was wellicht de politieke omwenteling die plaatsgreep in de zomer van 1314. Sedert het aantreden van hertog Jan III hadden de Brabantse kooplieden in het buitenland veel last ondervonden door de torenhoge schulden die de hertogen in de loop der jaren hadden opgebouwd. De steden waren wel bereid de schulden te saneren, maar stelden weinig vertrouwen in het financiële beleid van de graaf van Gulik en Floris Berthout. Met de steun van de schoonvader van Jan III – de Franse graaf Lodewijk van Evreux – deden ze daarom in de zomer van 1314 een greep naar de macht. De twee adellijke voogden werden opzij gezet en vervangen door een regentenraad waarin de grote steden het voor het zeggen hadden.⁶⁰ Het is goed denkbaar dat de *Grimbergse oorlog* werd geschreven om het aangetaste eergevoel van Floris Berthout te herstellen.

Dat Floris Berthout na zijn periode als voogd nog betrokken is geweest bij het Nederlandstalige literaire leven in Brabant, zou men ook kunnen afleiden uit de literaire handschriften die hij kennelijk in zijn bezit heeft gehad. Het betreft twee geïllustreerde handschriften van de *Rijmbijbel* en *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant en het reeds genoemde verzamelhandschrift met *Die Rose*, *Cassamus* en *De frenesie*. Vooralsnog is het onduidelijk of Floris Berthout deze handschriften van iemand had overgenomen of dat hij zelf opdracht had gegeven voor het kopiëren. Na zijn overlijden in 1331 kwamen de drie handschriften terecht in de Sint-Bernardsabdij in Hemiksem bij Antwerpen, een klooster waarmee Floris Berthout altijd nauwe banden had onderhouden en waar hij ook werd begraven.⁶¹

Het voorbeeld van Floris Berthout doet vermoeden dat Brabantse edellieden in de eerste helft van de veertiende eeuw – ook onafhankelijk van het hertogelijk hof – het ontstaan van Nederlandstalige literatuur hebben bevorderd. Dat kan overigens ook uit het werk van Lodewijk van Velthem worden afgeleid. Deze dichter had misschien contacten met de Brabantse hertogen, maar het eerste deel van zijn voortzetting van de *Spiegel historiael* – het deel waarvoor hij zich nog kon baseren

Afb. 9. Jan III voorgesteld als everzwijn. Miniatuur bij het gedicht *Van den ever* in het Wapenboek Gelre. © Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, hs. 15.652-653, f. 2v.

op het *Speculum historiale* van Vincentius van Beauvais – vervaardigde hij in 1315 op verzoek en op kosten van Maria van Berlaar, weduwe van de Brabantse edelman Jan van Berlaar.⁶² Vooraleer in te gaan op de literaire centra buiten het hertogelijk hof, is het echter goed te peilen naar de invloed die Jan III mogelijk heeft uitgeoefend op de Brabantse literatuur.

Van hertog Jan III heeft men wel eens verondersteld dat hij, net als zijn grootvader, zelf gedichten zou hebben gemaakt. Aanleiding daarvoor is het 136 verzen tellende gedicht *Van den ever*. Daarin wordt de hertog sprekend opgevoerd in de gedaante van een everzwijn, zich verdedigend tegen bloeddorstige vijanden die worden voorgesteld als jachthonden. Dat de hertog het ‘wapenlied’ inderdaad zelf zou hebben gedicht, lijkt weinig waarschijnlijk, maar dat het in zijn directe omgeving is ontstaan, is natuurlijk goed mogelijk. De tekst moet allezins in Brabant zijn geschreven in de winter van 1334 toen het hertogdom door een machtige coalitie van buurlanden werd bedreigd. Het gaat hier om oorlogspropaganda en het ligt voor de hand dat de tekst door een heraut is geschreven, ook al omdat het gedicht uiteindelijk is overgeleverd in een heraldisch handschrift van omstreeks 1395 – het Wapenboek van heraut Gelre – en daar is voorzien van de wapens van hertog Jan III en al diens tegenstanders. Of het korte tekstje in opdracht van de hertog of iemand in diens omgeving zou zijn geschreven, of op eigen initiatief van een heraut, kan niet worden uitgemaakt.⁶³

Van den ever is een bijzonder korte tekst, maar er zijn ook langere teksten met hertog Jan III in verband te brengen.⁶⁴ Er blijken immers nogal wat teksten te zijn die – net als *Godevaert metten baerde* – aan Jan III werden opgedragen. Zo droeg de Antwerpse dichter Jan van Boendale in 1330 zijn *Lekenspiegel* aan de hertog op. In dit omvangrijke leerdicht van bijna tweeëntwintigduizend verzen wordt niet alleen een overzicht geboden van de wereldgeschiedenis, maar daarnaast worden nog tal van lessen aangereikt over uiteenlopende onderwerpen als de rechtspraak, de etiquette en het dichterschap.⁶⁵ Boendale wijst erop dat de hertog dit didactische werk zelfs aan zijn kinderen kan laten voorlezen zodra ze oud genoeg zijn om te leren:

Doedt oec lesen vore uwe kinder
 Alsì soe verre sijn ghedeghen (‘opgegroeid’)
 Datsì lerens moghen pleghen
 Si selens emmer onthouden iet.⁶⁶

Behalve aan Jan III was de *Lekenspiegel* trouwens ook opgedragen aan Rogier van Leefdaal – de belangrijkste raadsman aan het hof – en aan

diens vrouw Agnes, omdat zij, aldus Boendale, *goede dinghe gherne scouwen ende in die scrifture hebben jolijt*. Korte tijd later droeg de dichter tevens zijn dialooggedicht *Jans teesteye* aan het echtpaar op. Boendale zegt daarin tegemoet te willen komen aan de kritiek die Rogier had geuit na lezing van eerder werk van de dichter.⁶⁷

In 1342 richtte een anonieme, maar eveneens Antwerpse dichter zich tot hertog Jan III met de *Melibeus*, een allegorisch leerdicht van bijna vierduizend verzen. Een getergde man wil wraak nemen op zijn vijanden, maar besluit na allerlei wijze raad van zijn vrouw Prudentia – de personificatie van het inzicht – toch in te gaan op een voorstel tot verzoening. De dichter beweert dat deze vertaling van het *Liber consolationis et consilii* van Albertanus van Brescia uitermate geschikt is voor landsheren:

Want al dat ic hier scrive
Dats troest ende raet uutvercoren
Die den lants here toe behoren.⁶⁸

En drie jaar later werd in Antwerpen wederom een vertaling gemaakt van een traktaat van Albertanus van Brescia – *De amore et dilectione Dei et proxima et aliarum rerum* – en ook ditmaal werd de tekst opgedragen aan hertog Jan III:

Desen bouc, mach ic leven,
Sal ic den hertoghe gheven,
Minen liven heer van Brabant,
Die derde Jan es hi ghenant.⁶⁹

Na de *Lekenspiegel* en de *Melibeus* kreeg de hertog van Brabant met deze *Dietsche doctrinale* in 1345 nog eens een kleine zeventuizend Nederlandstalige verzen vol ethische lessen voorgeschoteld.⁷⁰

Een laatste werk dat aan hertog Jan III is opgedragen, is het *Boec van der wraken*. Een in Antwerpen woonachtige, maar anoniem gebleven auteur probeert daarin met tal van voorbeelden aan te tonen dat God steeds opnieuw in de loop der geschiedenis heeft ingegrepen om de mensen te straffen voor hun zondige levensstijl. De eerste vijfduizend verzen van het boek werden geschreven in 1346, maar vijf jaar later werden er nog een kleine duizend verzen aan toegevoegd. In dat vervolg wordt de pest – die in 1349 ook in Brabant in volle hevigheid was uitgebroken – voorgesteld als een onloochenbaar bewijs van hetgeen daarvoor in het *Boec van der wraken* was beweerd. De pest wordt beschouwd als de ultieme wraakneming van God, een aankondiging van het einde der tijden. Het boek werd aan hertog Jan III opgedragen

in de hoop dat de vorst het werk zou kunnen aanwenden ten behoeve van zijn zielenheil:

Dit boecksken wil ic hem laten,
 Op dat hi hem te bat mach saten
 ('hij er des te beter naar kan streven')
 Te comen ten ewighen rike hier boven
 Daer dinghele altoes Gode loven.
 Daer wi moeten comen tsamen.⁷¹

Kortom, in een tijdsbestek van amper twintig jaar werden minstens vier omvangrijke moraliserende dichtwerken aan hertog Jan III opgedragen. Dat wijst erop dat de bloei van de Nederlandse letterkunde in de eerste helft van de veertiende eeuw, en vooral dan de opkomst van de moraliserende literatuur, inderdaad voor een groot deel te danken is geweest aan het mecenaat van de Brabantse hertog.⁷²

Toch verdient het belang van het hof als literair centrum enige nuance. De Nederlandstalige moraliserende werken die aan hertog Jan III werden opgedragen kwamen alle vier in Antwerpen tot stand en niet aan het Brabantse hof dat doorgaans in Brussel of Tervuren en slechts zelden in Antwerpen te vinden was.⁷³ Bovendien blijken deze teksten niet louter voor de hofkring van hertog Jan III te zijn bedoeld. De *Lekenspiegel* van Jan van Boendale is bijvoorbeeld gericht op een breed lekenpubliek en afgaande op de aangesneden onderwerpen lijkt de dichter vooral aan een stedelijk publiek te hebben gedacht. Hoewel sommige passages inderdaad interessant kunnen zijn voor een landsheer, vertoont de tekst onmiskenbaar een stedelijke oriëntatie.⁷⁴ Ook de *Dietsche doctrinale* blijkt – ondanks de opdracht aan de hertog – toch in de eerste plaats te zijn bedoeld voor een stadspubliek. De tekst is gericht op de hoogste kringen van de burgerij, het stadspatriciaat waaruit de schepenen en burgemeesters voortkwamen.⁷⁵ Het hieronder volgende citaat suggereert dat ook het *Boec van der wraken* in eerste instantie op een publiek van stadsbestuurders was gericht:

Ay, ghi heren in desen stade ('stad')
 Neemt die ghene in uwen rade
 Die wijs sijn ende ghemate ('gematigd')
 Ende eersam op die strate
 Gode vruchtich ende ghierech twint ('niet geldbelust')
 Ende recht altoes mint.⁷⁶

De conclusie zou kunnen zijn dat hertog Jan III deze teksten niet zozeer voor zichzelf liet schrijven, maar veeleer als 'relatiegeschenk voor

zijn contacten in de stedelijke sfeer'.⁷⁷ Er is zelfs geopperd dat de hertog doelbewust probeerde 'een mentale ruimte te creëren waarbinnen solidariteit met de 'gemene' zaak en loyaliteit tegenover het (prinselijk) gezag tot ontplooiing konden komen, en waar tevens de ethische normen en omgangsregels werden gestimuleerd, die een vlot en efficiënt bestuur mogelijk maakten.'⁷⁸

Maar lag het initiatief wel steeds bij de hertog en zijn entourage? Twijfel daaraan ontstaat bij bestudering van de maatschappelijke positie van Jan van Boendale, de auteur van minstens drie, maar mogelijk ook alle werken van de 'Antwerpse school'.⁷⁹ Uit archiefstukken blijkt dat Boendale reeds in januari 1314 in dienst stond van het stadsbestuur van Antwerpen. Hij schreef oorkonden en vervulde nog tal van andere administratieve, juridische en diplomatieke taken. Hij stond in voor de organisatie van de lakenhal en inde het marktgeld van de lakenhandelaars. Als stadssecretaris vertegenwoordigde hij de Antwerpse schepenen bij onderhandelingen en rechtszaken in binnen- en buitenland. Hij was een ambtenaar-politicus met veel aanzien.⁸⁰

Daarnaast was Boendale ook literair actief voor het stadsbestuur. Zijn eerste werk – de *Brabantsche yeesten* – schreef hij immers in opdracht van de schepenen Willem Bornecolve:

Alsoe mi bat ende beval
Van Antwerpen her Willem,
Bornecolve noemt men hem.
Ic hadde onrecht en dadict niet,
Vroech ende spade, dat hi ghebiet.⁸¹

Aanvankelijk was het de bedoeling dat Boendale uit de *Spiegel historiae* van Jacob van Maerlant die passages zou selecteren die verband hielden met de geschiedenis van de hertogen van Brabant, maar het project breidde zich gaandeweg uit. Op de bloemlezing uit Maerlant volgde een gedeeltelijke vertaling van de *Chronica de origine ducum Brabantiae*, de kroniek die kort na de dood van hertog Jan I in 1294 was geschreven. En de meest recente geschiedenis – waarvoor geen schriftelijke bronnen bestonden – vertelde Boendale in zijn eigen woorden. Het was vermoedelijk in de zomer of het najaar van 1316 dat Willem Bornecolve de eerste versie van de *Brabantsche yeesten* – zo'n twaalfduizend verzen – in ontvangst mocht nemen.⁸²

Hoewel Boendale zijn *Brabantsche yeesten* aanvankelijk had geschreven met het oog op de Antwerpse schepenen Willem Bornecolve en diens directe omgeving, was het maar een kleine stap om tevens een exemplaar te overhandigen aan hertog Jan III. Sinds april 1316 participeer-

de ook Antwerpen in de stedelijke regentenraad, waardoor de Antwerpse schepenen – maar ook Jan van Boendale – nauw betrokken raakten bij het bestuur van het hertogdom. Bovendien viel te verwachten dat de jonge hertog wel interesse zou tonen voor de *Brabantsche yeesten*, want daarin werd zijn eigen voorgeschiedenis uit de doeken gedaan: ditmaal geen legendarische afstamming via zwaanridder Brabo – zoals in *Godevaert metten baerde* – maar een goed onderbouwde stamboom op basis van serieuze bronnen. Dat Boendale inderdaad rekening hield met beluistering aan het Brabantse hof, blijkt uit de toevoeging van een korte lofrede op het hertogelijk paar in de geactualiseerde versie van de *Brabantsche yeesten* uit 1318. Dat in die versie nog altijd wordt verwezen naar schepen Willem Bornecolve als opdrachtgever, suggereert dat de kroniek ging fungeren als een relatiegeschenk namens het Antwerpse stadsbestuur.⁸³

Toen Jan van Boendale de *Lekenspiegel* en *Jans teesteye* schreef, stond hij nog altijd in dienst van het Antwerpse stadsbestuur. Met een begroeting die de traditionele opening van oorkonden in herinnering roept, verwijst de dichter aan het begin van *Jans teesteye* heel nadrukkelijk naar zijn ambtelijke functie:

Alle die ghene die dit werc
 Sien, lesen ende horen
 Die gruetic ('die groet ik'), Jan, gheheten Clerc,
 Vander Vueren gheboren ('in Tervuren geboren'),
 Boendale heetmen mi daer
 Ende wone te Andwerpen nu,
 Daer ic ghescreven hebbe menech jaer
 Der scepenen brieve, dat segghic u.⁸⁴

Dat hij beide teksten opdraagt aan Rogier van Leefdaal en diens vrouw – en de *Lekenspiegel* bovendien aan hertog Jan III – kan erop duiden dat Boendale voor zijn literaire werkzaamheden aanvullende ondersteuning zocht bij een mecenas of dat hij carrière wilde maken aan het Brabantse hof.⁸⁵ Een andere mogelijkheid is evenwel dat Jan van Boendale als ervaren politicus wilde proberen om zijn maatschappelijke – veelal stedelijk gekleurde – standpunten ook aan het hof ingang te doen vinden.⁸⁶ Dat hij zich daarbij in het bijzonder tot Rogier van Leefdaal richtte, is begrijpelijk. Toen de *Lekenspiegel* en *Jans teesteye* werden geschreven, gold Rogier immers als de meest invloedrijke raadsman van hertog Jan III.⁸⁷ Dat men in Antwerpen trachtte een goede relatie met Rogier te onderhouden blijkt ook uit een toevallig bewaard gebleven stadsrekening uit 1324. Meermaals wordt daarin melding gemaakt van presentjes aan Rogier en diens vrouw Agnes.

Voor het feest van Sint-Maarten werd de raadsman zelfs uitgenodigd *op der scepenen huus*, uiteraard op kosten van de stad.⁸⁸

Pogingen om vanuit de stad de opinievorming aan het hof te beïnvloeden, deden zich vermoedelijk wel vaker voor. Omstreeks het midden van de veertiende eeuw schreef de Leuvense stadsklerk Jan Caligator een Latijnse vorstenspiegel voor de hertog. Net als in de *Lekenspiegel* en *Jans teesteye* werden ook in dit *Speculum morale missum duci Brabantiae* vooral stedelijke standpunten verwoord, voorzover dat althans kan worden nagegaan, want het werk van Caligator is enkel bekend uit citaten in werken van andere auteurs. Net als bij Boendale hoeft die stedelijke gezindheid allermintst te bevreemden. Meester Jan Caligator had veel te danken aan het stadsbestuur van Leuven. Uit de bewaard gebleven Leuvense stadsrekeningen blijkt dat de jongeman een flinke financiële beloning kreeg toen hij in 1347 aan de Sorbonne zijn baccalaureaat in de theologie behaalde en mogelijk was zijn studie volledig door het stadsbestuur bekostigd met het oog op de aanstelling als stadsklerk die in 1349 een feit werd. Hoewel Jan Caligator een geleerder profiel heeft dan Jan van Boendale, bekleedde hij in het hertogdom een vergelijkbare positie.⁸⁹

Dat werken als die van Boendale en Caligator op aandrang van het hertogelijk hof werden geschreven, lijkt bij nader inzien niet zo waarschijnlijk. Het initiatief lijkt veeleer te zijn uitgegaan van de stad. Willem Bornecolve was wellicht niet de enige stadsbestuurder die opdracht gaf voor het schrijven van literaire werken. Maar vermoedelijk schreven mensen als Boendale en Caligator ook op eigen initiatief. In de stad genoten zij een dermate hoge – en geleerde – status dat zij voor een belangrijk deel zullen zijn vrijgelaten in de invulling van hun functie. Met hun inkomen konden zij ook gemakkelijk het materiaal bekostigen dat nodig was om, eventueel in de vrije tijd, literatuur te schrijven.

Literatuur werd in de eerste helft van de veertiende eeuw minder exclusief en vooral in de steden was dat voelbaar. De productie in een stad als Antwerpen is ronduit indrukwekkend.⁹⁰ Behalve de reeds genoemde teksten, ontstonden in de Scheldestad ook nog de *Sidrac* – een uitvoerige uit het Frans vertaalde prozatekst over natuurwetenschappen, theologie en ethiek – en het boek *Exemplaer* – een fragmentarisch overgeleverde versvertaling van het *Breviloquium* van de franciscaan Johannes Valensis.⁹¹ Bovendien werden in de marge van de *Brabant-sche yeesten* – waaraan tot het midden van de veertiende eeuw werd doorgewerkt – nog andere historiografische teksten geschreven, zoals de *Korte kroniek van Brabant*, *Van den derden Eduwaert* en een verloren gegane tekst over de slag bij Crécy.⁹²

In Brussel lijkt het dan weer de religieuze literatuur te zijn geweest

die de toon aangaf. Voordat hij zich in 1343 terugtrok in het Zoniën-woud, schreef Jan van Ruusbroec in Brussel *Dat rijke der ghelieven*, *Die geestelike brulocht* en *Vanden blinkenden steen*. Het zijn mystieke traktaten die de kapelaan van Sint-Goedele kennelijk schreef voor een groep geestverwanten die voornamelijk moeten hebben behoord tot het milieu van het Brusselse patriciaat.⁹³ Tot dat milieu behoorde ook Heilwijch Blommaert – of Bloemardinne – dochter van de vroegere Brusselse schepen Willem Blommaert. In 1305 had zij zich – ongeveer dertig jaar oud en ongehuwd – gevestigd in een begijnenwoning in de schaduw van Sint-Goedele. Uit archiefstukken blijkt dat zij er verschillende vrouwen om zich heen verzamelde, die er net als zij een religieuze levensstijl op na hielden. Hoewel aan het begin van de vijftiende eeuw de beeldvorming rond Bloemardinne ernstig werd vertroebeld toen zij postuum met ketterij in verband werd gebracht, is er goede reden om haar te identificeren met Hadewijch, de schrijfster van de befaamde *Strofische gedichten*, *Brieven* en *Visioenen*.⁹⁴ De belangstelling voor mystiek bleef overigens niet beperkt tot de stadselite. Ook aan het hof lijkt men niet ongevoelig te zijn geweest voor de religieuze opleving in Brussel, zoals men zou kunnen afleiden uit het feit dat hertog Jan III in 1343 aan Ruusbroec en diens geestverwanten toestemming verleende zich in Groenendaal in het Zoniën-woud te vestigen.⁹⁵ En toen Bloemardinne op 23 augustus 1335 overleed, zou haar zilveren zetel aan hertogin Maria van Evreux zijn nagelaten bij wijze van reliek.⁹⁶

Het lijkt geen twijfel dat men aan het hertogelijk hof van Jan III kennis heeft genomen van veel van de literatuur die in deze periode in Brabant tot stand kwam. Maar niets bewijst dat het ontstaan van die literatuur daadwerkelijk afhankelijk is geweest van het mecenaat van de hertog, zelfs niet wanneer het gaat om teksten die aan de hertog werden opgedragen. Edellieden buiten het hof – zoals Maria van Berlaar of Floris Berthout – konden op eigen houtje auteurs patroneren en ook voor een patriëer als Willem Bornecolve was dat kennelijk niet te hoog gegrepen.

De grootste verandering in het literaire leven werd wellicht gerealiseerd door het feit dat meer en meer auteurs onafhankelijk werden van een mecenas, doordat ze zelf over genoeg inkomen gingen beschikken om een literair werk tot stand te brengen. Dat lijkt op te gaan voor hoge stedelijke ambtenaren als Jan van Boendale en Jan Caligator, maar wellicht ook voor kapelaans en pastoors in de stad en op het platteland. Dat Heinric van Brussel, de Brabantse vertaler van de omvangrijke *Roman de la Rose*, niets zegt over een opdrachtgever of mecenas, maar wel vermeldt dat hij werkzaam is als *prochiaen te Cortbeke*, als pastoor in een dorpje bij Leuven, kan in die richting wijzen.⁹⁷

De vrijheid van de Nederlandstalige auteurs werd overigens ook be-

vorderd doordat ze zich van kortere vormen gingen bedienen, waarvoor minder materiaal nodig was.⁹⁸ Dat korte teksten als de *Beatrijs* en de *Borchgravinne van Vergi* een hoofse toonzetting hebben, volstaat niet om ze aan het Brabantse hof van Jan III te situeren.⁹⁹ Ook een sproke als *Van den coninc Saladijn ende van Hughen van Tabaryen* hoeft niet noodzakelijk te zijn gericht op een select gezelschap aan het Brabantse hof. Volgens de dichter – die zich bekendmaakt als Hein van Aken – is de uit het Frans vertaalde tekst over de idealen van het christelijke ridderschap geschikt voor allen *die ridderscap begharen* ('die ridder willen worden'): een breed adellijk publiek, waartoe mogelijk ook het stedelijk patriciaat gerekend kan worden.¹⁰⁰

Over de teksten die in dit hoofdstuk zijn genoemd, kan uiteraard nog veel meer worden gezegd. Hier is echter vooral van belang te constateren dat de Nederlandstalige literatuur in Brabant tot grote bloei kon komen, zonder dat daarbij een doorslaggevende rol moest worden gespeeld door het hertogelijk hof. De steden gingen participeren in het literaire leven, net als de lagere adel. Die 'democratisering' van de literatuur zorgde er kennelijk ook voor dat het Frans naar de achtergrond verdween. Maar voor hoe lang? Toen hertog Jan III in december 1355 zijn laatste adem uitblies, waren zijn drie zonen al gestorven. Hij zou worden opgevolgd door zijn drieëndertigjarige dochter Johanna en haar achttienjarige man, hertog Wenceslas van Luxemburg. Zouden zij de literatuur in Brabant een nieuwe draai geven? Of had het hertogelijk hof zelfs geen rol meer te spelen in het literaire leven?

JOHANNA EN WENCESLAS (1356-1406)

De opvolging van hertog Jan III door zijn dochter Johanna vormde een opmerkelijke gebeurtenis in de geschiedenis van de Brabantse dynastie. Nadat haar drie jongere broers waren gestorven – de pest waarde door het land – was er nu voor het eerst sprake van vrouwelijke opvolging in het hertogdom.¹ In de praktijk kwam het erop neer dat de macht in handen kwam van Johanna's echtgenoot, Wenceslas, een vorst die niet in Brabant was opgegroeid en die niet vertrouwd was met het Nederlands zoals dat door het merendeel van de Brabantse onderdanen werd gesproken.

Wenceslas was in 1337 in Praag geboren als zoon van koning Jan de Blinde van Bohemen. Hij was een kleinzoon van keizer Hendrik VII van Luxemburg. Aan het hof van zijn vader had hij ongetwijfeld veel Duits en Tjechisch gehoord, maar zeker ook Frans. Zijn moeder – Beatrijs van Bourbon – was een Française en zijn vader was een harts-tochtelijke francofiel die naam had gemaakt als mecenas van de dichter-componist Guillaume de Machaut, een van de grootste literaire vernieuwers uit de veertiende eeuw.² Koning Jan de Blinde gold als het toonbeeld van ridderschap. Zelfs nadat hij volledig blind was geworden, gaf hij telkens opnieuw blijk van zijn uitzonderlijke moed. In de slag bij Crécy in 1346 – een van de eerste grote veldslagen in de Honderdjarige oorlog – had de koning zich zelfs laten vastketenen aan zijn eigen mannen om er zeker van te zijn dat hij tot het bittere eind zou kunnen doorvechten. Al kostte hem dat zijn leven, het bezorgde hem onsterfelijke roem.

Na de dood van zijn vader, mocht Wenceslas hem opvolgen als graaf van Luxemburg. Zijn oudere halfbroer Karel werd koning van Bohemen en uiteindelijk zelfs keizer van het Duitse Rijk. Ook voor Wenceslas was dat een belangrijke ontwikkeling. Zijn broer zorgde ervoor dat Luxemburg werd verheven tot hertogdom en het was ook dankzij hem dat Wenceslas in 1351 een veelbelovend huwelijk kon sluiten met Johanna, de oudste dochter van hertog Jan III. De twee verschilden aanzienlijk in leeftijd en maturiteit. Wenceslas was nog geen vijftien jaar oud, terwijl Johanna al tegen de dertig liep en reeds een huwelijk achter de rug had met de in 1345 gesneuvelde graaf Willem IV van Holland, Zeeland en Henegouwen. Die verschillen waren echter geen obstakel voor een huwelijk. Problematisch was wel het feit dat

Afb. 10. Wenceslas omstreeks 1355. Tekening uit de zestiende eeuw naar een ouder origineel. © Atrecht, Bibliothèque municipale, 266, f. 173r.

Johanna en Wenceslas aan elkaar verwant waren – beiden hadden hertog Jan I als overgrootvader – maar de paus verleende daarvoor de benodigde dispensatie.³

Het huwelijk van Johanna en Wenceslas had tot gevolg dat Luxemburg en Brabant voor enkele decennia werden verenigd in een personele unie. De opvolging in Brabant verliep overigens niet zonder problemen. De Brabantse burgerij profiteerde van de onstabiele situatie na de dood van Jan III door een aantal privileges te formuleren die Johanna en Wenceslas in 1356 moesten toestaan in de zogenaamde Blijde Inkomst. In datzelfde jaar brak er bovendien oorlog uit met Vlaanderen omdat Lodewijk van Male, de Vlaamse graaf die met een jongere zus van Johanna was gehuwd, ook een deel van de erfenis opeiste. Hij slaagde er aanvankelijk in grote delen van Brabant te bezetten, maar uiteindelijk stelde hij zich in 1357 tevreden met de annexatie van de aan Vlaanderen grenzende steden Mechelen en Antwerpen. Voor Johanna en Wenceslas bleef een territorium over dat toch nog twintigduizend vierkante kilometer besloeg, een grondgebied dat genoeg inkomsten genereerde om een weelderig hofleven mee te financieren.⁴

Hoe het hofleven onder Johanna en Wenceslas werd georganiseerd, kan worden nagegaan dankzij de jaarlijkse hofrekeningen die vanaf 1363 bewaard zijn gebleven. In die rekeningen zijn tal van uitgaven van de hertog en hertogin verantwoord, waaronder ook uitgaven voor artistiek vermaak, zoals giften aan rondreizende jongleurs, muzikanten en literaire kunstenaars. Het is een uitgelezen kans om de positie van de verschillende cultuurtalen aan het Brabantse hof in de tweede helft van de veertiende eeuw te bepalen. Al snel blijkt dan dat het hof in deze periode in hoge mate meertalig was. De rondreizende 'sprekers' die in de rekeningen vermeld worden, blijken afkomstig te zijn uit zowel het Duitse, het Nederlandse als het Franse taalgebied.⁵

Een van de Duitstalige dichters die een bezoek brachten aan het Brabantse hof, was Peter Suchenwirt, een dichter en heraut die in dienst was bij de hertog van Oostenrijk. Toen hij rond 1372 een gedicht schreef over de vrijgevigste vorsten in het Duitse Rijk, verwees hij daarin nadrukkelijk naar Brabant, naar de broer van keizer Karel IV.⁶ Wenceslas, die in een vijftiende-eeuwse kroniek wordt aangeduid als *de hoichste, bestgespraekste in den Hogedytse*, had er kennelijk voor gezorgd dat zijn hof uitgroeide tot een aantrekkelijke pleisterplaats voor Duitstalige dichters.⁷ De situatie was in dat opzicht vergelijkbaar met die aan het Hollandse hof van hertog Albrecht van Beieren. Ook daar had de komst van een vorst uit het Hoogduitse taalgebied gezorgd voor een toestroom van Duitstalige dichters.⁸

Maar hoeveel Duitstaligen er ook naar het Brabantse hof kwamen, het Nederlands bleef er nog altijd een belangrijke taal. Toen men in

1373 voor de jaarrekeningen overstapte van het Latijn naar de volkstaal, koos men voor het Nederlands. De rekeningen tonen bovendien aan dat in deze jaren ook Nederlandstalige literaire kunstenaars van harte welkom waren in het paleis op de Brusselse Coudenberg. Zo vond op 24 februari 1366 een optreden plaats van Augustijnken, een Hollandse sprookspreker van wie een klein oeuvre bewaard is gebleven. De dichter kwam naar Brussel in het gevolg van Jan van Blois, de Hollands-Henegouwse edelman bij wie hij in dienst was.⁹ Het kan overigens niet worden uitgesloten dat dichters als Augustijnken hun taal enigszins verduitssten ten gerieve van een taalgemengd publiek. Een dergelijke Duitse kleuring is waargenomen aan het Hollandse hof van hertog Albrecht van Beieren, maar was in Brabant minstens even functioneel en modieus.¹⁰ Ook de belangrijkste heraut aan het hof, Godekijn van Tricht, sprak als Maastrichtenaar wellicht een Duits getinte taal. Hij wordt in rekeningen enkele keren vermeld als 'spreker' maar werk is er kennelijk niet van hem overgeleverd, tenzij hij de auteur is van twee vierregelige versjes die in het Brusselse handschrift-Van Hulthem zijn overgeleverd onder het opschrift *Trecht seit*.¹¹

Misschien was ook het *boeke van Mandeville* dat hertog Wenceslas in 1379 schonk of uitleende aan de hertog van Lüneburg in het Nederlands geschreven.¹² Het is echter waarschijnlijker dat het hier een exemplaar betreft van de oorspronkelijke Franse tekst van dit fictieve reisverslag, de *Voyages de Jean de Mandeville*. In elk geval is het zo dat het Frans – dat onder hertog Jan III enkel nog een marginale rol leek te spelen – onder Johanna en Wenceslas weer sterk aan belang won. Dat blijkt vooral uit de bezoeken die Jean Froissart aan Brussel bracht.¹³ De uit Henegouwen afkomstige dichter en chroniqueur was nog in dienst bij de Engelse koningin Filippa van Henegouwen toen hij in de lente van 1366 en in de zomer van 1367 optrad aan het Brabantse hof en daarvoor werd beloond door hertogin Johanna. En eind augustus 1369 was Froissart wederom te gast in Brussel. Hij was op de terugweg van een langdurige reis naar Italië en had vermoedelijk net gehoord dat zijn beschermvrouwe, de Engelse koningin, was overleden. Kennelijk wilde de schrijver zijn banden met het Brabantse hof aanhalen, want hij bood de hertogin een nieuw Franstalig boek aan. Uit de rekeningen kan worden afgeleid dat Froissart voor dit boek werd beloond en dat de hertogin het liet inbinden, maar de titel van het werk wordt helaas niet vermeld.¹⁴

Nu hij niet langer secretaris van de Engelse koningin was, vestigde Froissart zich in het Henegouwse Estinnes-au-Mont waar hij als pastoor werd aangesteld. Hij werkte er aan zijn kronieken, maar schreef er ook verhalende en lyrische gedichten. Dankzij de grote belangstelling die ontstond voor zijn geschiedkundige werk kon Froissart reke-

nen op de steun van verschillende edellieden, maar zijn belangrijkste mecenas in deze jaren was toch wel hertog Wenceslas.¹⁵ Een eerste, bescheiden product van dit mecenaat is een vrolijke pastourelle die Froissart schreef toen hertog Wenceslas in de zomer van 1372 werd vrijgelaten nadat hij bijna tien maanden in Gulik gevangen had gezeten na de voor Brabant zo desastreus verlopen slag bij Bäsweiler.¹⁶ Belangrijker is evenwel de veel uitvoeriger *Prison amoureuse*, een soort briefroman dat eveneens werd geschreven naar aanleiding van de langdurige gevangenschap van de hertog. Het is een prachtig werk over liefde, literatuur en mecenaat. Op bijzondere wijze biedt de tekst inzicht in de relatie tussen een getalenteerde schrijver en diens enthousiaste mecenas.¹⁷

Meteen aan het begin van de *Prison amoureuse* laat de dichter weten dat dienstbetoon aan een heer tot voordeel strekt en eer doet verwerpen. Het lijkt een verwijzing naar het dichterlijk dienstbetoon aan een mecenas zoals men wel vaker aantreft in de proloog van een literair werk. Hier blijkt het echter te gaan om een allegorische vorm van dienstbetoon aan Amours, de Liefde. Of toch niet? Iets verderop wordt erop gewezen dat een heer die goed gediend wordt, dat ook moet belonen omdat daarmee de dienst zal voortduren. De dichter wijst concreet op het voorbeeld van koning Jan de Blinde van Bohemen die zijn mannen ook altijd ruimhartig beloonde en daarvoor onvoorwaardelijke steun terugkreeg. Wie de tekst verder analyseert, komt tot de vaststelling dat Froissart hier doelbewust verschillende zaken gelijkschakelt. Beminnen is hetzelfde als Amours dienen en dat staat gelijk aan het dichten. Dichten is echter ook het dienen van een mecenas en het ontlopen van Fortuna, de negatieve kanten van het lot. Liefde en literatuur worden in de *Prison amoureuse* voorgesteld als medicijnen tegen rampspoed.

Na de proloog komt het verhaal op gang als de verteller laat weten dat Amours ervoor zorgde dat hij een lied schreef voor de dame op wie hij verliefd was. Toen hij haar het lied aanbood, toonde ze zich verheugd, ze maakte een kopie en leerde het uit haar hoofd. Tijdens een hoffeest bracht ze het ten gehore. Bij dezelfde gelegenheid zong zij echter ook een ander lied en toen sloeg de vertwijfeling toe bij de verteller. Wie had dat andere lied gemaakt? Hij werd jaloers en geraakte daarvoor in een literaire en amoureuze impasse.

Maar dan bezorgt een boodschapper een brief. Het is een verzoek om hulp op het gebied van de liefde, maar ook op het gebied van de dichtkunst. De afzender, die zich slechts bekend maakt met het pseudoniem Rose, wil een leerling worden van de verteller, een leerling in de liefde en literatuur. De ingewijde lezer kan achter Rose onmiddellijk Wenceslas vermoeden, maar de verteller pretendeert dat hij niet weet wie Rose is. Wat zou het ook uitmaken?

Et fust or contes de Campagne,
 Dux de Braibant ou d'Osterice,
 Puis qu'il a le coer gai et frice,
 Amoureux, et je l'ai otel,
 Nous sommes auques tout yevel.¹⁸

(Al was hij graaf van Champagne, of hertog van Brabant of van Oostenrijk: aangezien hij een warm hart heeft – galant en amoreus – en ik ook, zijn we bijna helemaal gelijk.)

De verteller, die zich het pseudoniem Flos aanmeet, wisselt enkele brieven met Rose. Er worden tips gegeven voor een succesvolle verleiding, de amoreuze ontwikkelingen van Rose worden geschetst en tevens wordt een aantal hoofse liederen uitgewisseld. En dan vraagt Rose aan de verteller of die geen liefdesverhaal kan schrijven in de stijl van Pyramus en Thisbe, Eneas en Dido of Tristan en Isolde. Aan dat verzoek wil Flos graag voldoen. Hij zegt het verhaal aan Ovidius te ontlenen, maar eigenlijk gaat het om een door Ovidius geïnspireerd verhaal van eigen vinding. Het handelt over een dichter, Pynoteüs, die een idyllisch leven leidt met zijn geliefde Neptisfelé totdat zij op een dag wordt verslonden door leeuwen. Aanvankelijk is Pynoteüs ontroostbaar, maar na een tijdje besluit hij zijn geliefde via de dichtkunst opnieuw te scheppen en hij slaagt daar wonderwel in. De fictie wordt werkelijkheid en Pynoteüs kan zijn leven met Neptisfelé voortzetten alsof er niets is gebeurd.

Tevreden met zijn werk, laat Flos het verhaal over Pynoteüs eind augustus aan Rose bezorgen. Hij verwacht snel een antwoord. Maar ruim negen maanden lang hoort Flos niets van zijn goede vriend Rose. Dan arriveert er niet alleen een brief van Rose, maar zelfs een heel boekje dat zo'n twaalfhonderd verzen omvat. In dat boekje vertelt Rose hetgeen hem in 1371 is overkomen. Op een nacht droomt hij dat drie jonkvrouwen zich bij hem komen beklagen. Het zijn Rechtvaardigheid, Medelijden en Redelijkheid die te kampen hebben met Hoogmoed. Rose neemt het – in zijn droom – op voor de drie jonkvrouwen en levert een veldslag tegen Hoogmoed. Er worden in het boekje allerlei details gegeven over het verloop van de slag, maar de uitkomst is dat Rose gevangen wordt genomen. Hij wordt opgesloten in een toren. Het duurt lange tijd voordat hij uiteindelijk wordt bevrijd door een 'adelaar'. Bij het wakker worden heeft Rose nog lang nagedacht over deze droom en hij vraagt nu aan Flos om uitleg.

Wie enigszins thuis is in de Brabantse geschiedenis, realiseert zich onmiddellijk dat de allegorische veldslag in de droom veel overeenkomsten vertoont met de historische slag bij Bäsweiler op 22 augustus

1371. Wenceslas werd daar hopeloos verslagen en gevangengenomen door de graaf van Gulik. De graaf hield Wenceslas vervolgens gevangen in zijn kasteel te Nideggen in afwachting van een enorm losgeld. Het duurde tot juni 1372 voor Wenceslas dankzij de tussenkomst van zijn broer, keizer Karel IV, weer op vrije voeten kwam.¹⁹

Tot in de details blijkt de droom een werkelijkheid te weerspiegelen, maar als Flos het verhaal over de gevangenschap heeft gelezen, interpreteert hij het niet als een werkelijke gebeurtenis. Hij geeft er een amoureuze interpretatie aan. Hij stelt het voor alsof Rose zich had overgegeven aan de liefde, alsof hij gevangen was door de liefde. In de *Prison amoureuse* wordt dus enerzijds een werkelijkheid omgevormd tot fictie (de gevangenschap van Rose/Wenceslas en de interpretatie daarvan door Flos) en anderzijds wordt fictie tot werkelijkheid getransformeerd (de herschepping van Neptisfelé door Pynoteüs). Het zijn twee manieren om voor de literatuur een eigen realiteit op te eisen, een nieuwe realiteit die helpt om de eerdere, werkelijke realiteit – die vaak pijnlijk is – op een andere manier te beleven of zelfs los te laten. Het welhaast postmoderne karakter van Froissarts verhalende poëzie wordt nog versterkt doordat de verteller wel veel over zichzelf spreekt, maar niet betrouwbaar is. Zo pretendeert Flos – om slechts één voorbeeldje te geven – niet te weten welk personage achter het pseudoniem Rose schuilgaat, terwijl het publiek zich maar al te goed realiseert dat Froissart hier een literair spel speelt. Werken als de *Prison amoureuse* worden daarom wel bestempeld als pseudo-autobiografisch.²⁰

De onbetrouwbaarheid van de verteller betreft ook de omstandigheden waarin de *Prison amoureuse* tot stand is gekomen en de rol van het mecenaat. Afgaande op hetgeen Flos daarover loslaat, zou hij als dichter niet méér hebben gedaan dan het op verzoek van Rose toevoegen van een kader voor de twaalf brieven, de liederen en de twee verhalen die hij en Rose eerder hadden uitgewisseld. Dat zou betekenen dat Rose/Wenceslas een aanzienlijk deel van de *Prison amoureuse* zelfstandig zou hebben geschreven.²¹ Dat is niet zo aannemelijk. Wenceslas was weliswaar in staat eenvoudige liefdesliederen te dichten – daarover straks meer – maar de geraffineerde teksten van Rose kunnen onmogelijk geheel eigenhandig door hem zijn opgesteld.²²

Toch is hetgeen Flos vertelt ook niet helemaal fictief. Zoals Flos, de verteller van de *Prison amoureuse*, talrijke overeenkomsten vertoont met de auteur Jean Froissart, zo moet ook de beschreven ontstaanssituatie van de tekst wortels hebben in de werkelijkheid.²³ Hoogst waarschijnlijk ligt aan de briefwisseling tussen Flos en Rose een daadwerkelijke uitwisseling van ideeën tussen Froissart en Wenceslas ten gronde, een uitwisseling die door de gevangenschap van de hertog lange tijd onderbroken was. Die reële communicatie tussen geestverwanten zou

dan door Froissart zijn omgevormd tot een literair kunstwerk, een werkwijze die door Rose trouwens wordt gesuggereerd met betrekking tot de droom die hij in zijn boekje had beschreven:

Si vous pri, chiers amis, anchois qu'il soit noient veüs ne escandeli-siés, que vous le voelliés lire de cief en cor, et parfaitement viseter et examiner, et ce qui necessaire n'i est oster, et ce qui y besongne metre et adjouster, et ma rudece escuser.²⁴

(En ik vraag u, beste vriend, dat u – voordat iemand anders het ziet of het bestaan ervan bekend wordt – het helemaal leest van begin tot eind en het in al zijn details onderzoekt en dat u weglaat wat overbodig is en aanvult wat nodig is. En ik vraag u mij mijn lomphheid te vergeven.)

Kennelijk is de *Prison amoureuse* het resultaat van diepgaand overleg tussen Jean Froissart en hertog Wenceslas, tussen schrijver en mecenas. Het werk werd naar de wensen van Wenceslas gemodelleerd en was ook vooral voor hem en zijn directe omgeving bedoeld. Het is immers weinig waarschijnlijk dat Froissart met deze tekst, die zijn betekenis zozeer aan een specifieke context ontleent, ook buiten het Brabantse hof furore zou maken. Daarom is het ook begrijpelijk dat Froissart in de *Prison amoureuse* nadrukkelijk aanstuurt op een royale beloning. Nadat hij in het begin reeds subtiel de exemplarische vrijgevigheid van koning Jan de Blinde – de vader van Wenceslas – in herinnering had geroepen, zegt hij aan het einde dat hij hoopt dat zijn werk dankbaar zal worden ontvangen. Hij heeft zijn tijd, zijn hart en zijn liefde in de *Prison amoureuse* gestopt en rekt nu op een *paie euwireuse*, een gelukkige en passende betaling.²⁵

Jean Froissart werd niet teleurgesteld door zijn mecenas. Vanaf 1373, het jaar waarin de *Prison amoureuse* werd voltooid, is er in de hofrekeningen dikwijls sprake van giften aan *nostre bien ameit messire Jehan Froissart* ('onze goede vriend, de heer Jean Froissart'). Zo krijgt hij op 18 oktober 1375 een voorraad meel *pour un livre qu'il nous a fait faire escrire et reparer* ('voor een boek dat hij voor ons heeft laten schrijven en verluchten').²⁶ Bovendien blijkt dat de Henegouwse auteur regelmatig vanuit Estinnes-au-Mont naar Brussel reisde, waar hij dan op kosten van de hertog in een herberg werd ondergebracht.²⁷

Een nieuw, ambitieus project hield de twee inmiddels bezig. Op verzoek van zijn mecenas was Froissart begonnen aan een omvangrijke Arturroman in verzen, de *Meliador*.²⁸ De keuze voor dit genre, en vooral voor de versvorm, is opmerkelijk. Het was immers bijna een eeuw geleden sedert de laatste rijmende Arturroman – de *Escanor* van

Girard d'Amiens – het licht zag.²⁹ Mogelijk hangt die keuze samen met de literaire voorkeur van Wenceslas en diens echtgenote. Het is althans opvallend dat er in de hofrekeningen, juist in deze jaren, meermaals sprake is van Arturromans. Zo laat de hertogin in 1375/1376 een 'boek geheten Lancelot' verluchten door een zekere Jan de Walsche. En een jaar later heeft de hertog een 'Franstalig boek met de geschiedenis van Meliadus' – niet te verwarren met de *Meliador* – opnieuw laten inbinden door de Brusselse boekbinder Godevaert Bloc. In januari 1384 blijkt bovendien dat de hertog, die dan kort tevoren is overleden, aan dezelfde Godevaert ook nog opdracht had gegeven voor het opnieuw inbinden en volledig repareren van 'een groot boek geheten Lancelot' en 'een boek dat handelt over Jozef van Arimathea'. Al deze boeken werden aan het Brabantse hof letterlijk stukgelezen.³⁰

De *Meliador* is niet enkel door het rijm een bijzondere Arturroman. Opmerkelijk is ook de chronologische situering aan het prille begin van koning Arturs regering, zo'n tien jaar voordat helden als Gawein, Lancelot, Perceval en Galahad ten tonele verschijnen. De rode draad in het verhaal wordt gevormd door een queeste die door koning Artur wordt aangekondigd op verzoek van Hermondine, dochter en erfgenaam van de koning van Schotland. Zij belooft in het huwelijk te treden met de ridder die zich in een periode van vijf jaar het meest weet te onderscheiden. Op die manier hoopt ze te ontkomen aan de avances van Camel de Camois, een ietwat opdringerige edelman. Dat doel wordt al snel bereikt. Bij het eerste toernooi dat in het kader van de queeste wordt georganiseerd, komt Camel om het leven door toedoen van een jonge ridder uit Cornwall die op zijn schild een gouden zon draagt: *Meliador, le chevalier au soleil d'or* zoals het rijmend wordt gezegd. Het zal wel niemand verbazen dat deze Meliador bij de toernooien die volgen steeds meer eer verwerft en na enkele tienduizenden verzen inderdaad huwt met de Schotse schone aan wie hij zijn hart heeft verloren.³¹

De grote lijn van dit verhaal sloot probleemloos aan bij hetgeen Johanna en Wenceslas konden verwachten op basis van hun kennis van de Arturepiek, al ontbreekt het mysterieuze dat veel van deze vroegere teksten kenmerkt. Ook de beschrijving van de toernooien – met alle technische details van dien – zullen niet echt voor verrassingen hebben gezorgd. Het speciale van de *Meliador* schuilt niet in de epische vertelling als zodanig, maar in de wijze waarop inzicht wordt gegeven in het gevoelsleven van de personages. Net zoals in de *Prison amoureuse*, wordt ook in de *Meliador* dikwijls een spel gespeeld met droom en werkelijkheid. Meteen aan het begin van de roman staan de gevoelens centraal van Camel de Camois, de man die zo graag met Hermondine wil trouwen. Zijn probleem is dat hij lijdt aan somnambulisme, hij is met

andere woorden wakker terwijl hij slaapt, hij kan het rijk der dromen niet echt betreden doordat hij 's nachts gaat wandelen. Geen wonder dat hij het al snel moet afleggen tegen de gevoelige Meliador. Een andere tegenpool van Camel is de jonge Sagremor die er aan het eind van de roman in slaagt zijn droom werkelijk te beleven. Het is de herinnering aan de liefdeslyriek die hij in zijn droom heeft horen voordragen, die hem toestaat de wereld van de droom binnen te treden. De uitbeelding van emoties gebeurt in de *Meliador* vooral in nevenepisodes die op het eerste gezicht overbodig lijken. Het is echter juist in deze marges van het verhaal dat Froissart zijn personages graag in allerlei ongemakkelijke situaties plaatst, situaties waarin ze met hun gevoelens eigenlijk geen weg weten.³²

Net zomin als de *Prison amoureuse*, kwam ook de *Meliador* niet in één beweging tot stand. Voorafgaand aan de uiteindelijke versie die in één, vrijwel volledig handschrift is overgeleverd, moet er nog een andere versie hebben bestaan waarvan slechts twee dubbelbladen zijn overgebleven.³³ Omdat het verhaal zich op de Britse eilanden afspeelt en een pro-Engelse visie weerspiegelt, neemt men dikwijls aan dat Froissart die eerste versie reeds schreef toen hij nog bij koningin Filippa in Engeland verbleef, dat wil zeggen in de jaren zestig.³⁴ Toch is dat weinig waarschijnlijk. Niet alleen kan Froissart heel goed op basis van herinneringen hebben gewerkt – dat deed hij wel vaker – maar bovendien benadrukt Froissart in zijn kronieken dat hij de *Meliador* heeft gemaakt op verzoek en ter ere van hertog Wenceslas: *a la requeste et contemplacion de monseigneur Wincelaus*.³⁵ Waarschijnlijk was deze eerdere versie gereed in juli 1382. Froissart verbleef toen op kosten van hertog Wenceslas enige tijd in de Brusselse herberg 't Gulden Perdekens en ontving bij vertrek een beloning *pour .i. livre qu'il fist pour monseigneur* ('voor een boek dat hij voor mijn heer maakte').³⁶ Wellicht werden toen afspraken gemaakt over de tweede versie van de roman. In die versie zijn, anders dan in de eerste, bijna tachtig liedjes verwerkt van de hand van hertog Wenceslas. In een van zijn latere gedichten, *Le dit dou florin* ('de sproke over de gulden'), vertelt Froissart vol trots dat hij erin was geslaagd het volledige lyrische oeuvre van zijn mecenas in de roman te verwerken:

Dedens ce rommanc sont encloses
 Toutes les chançons que jadis,
 – Dont l'ame soit en paradis ! –
 Que fist le bon duc de Braibant,
 Wincelaus, dont on parla tant,
 Car uns princes fu amoureux,
 Gracious et chevalerous;

Et le livre me fist ja faire
Par tres grant amoureux afaire.³⁷

(In deze roman zijn alle liederen ingesloten die ooit werden gemaakt door Wenceslas, de goede hertog van Brabant wiens ziel in de hemel moge verblijven en over wie men zoveel sprak omdat hij een amoureuze, bevallige en ridderlijke vorst was. Hij liet me het boek ooit maken vanuit een grote amoureuze bekommernis.)

Met de toevoeging van de liederen van Wenceslas weet Froissart in de *Meliador* nog beter het belang aan te geven van de liefdesbeleving, het actieve uiten van gevoelens van liefde, waarbij hertog Wenceslas als voorbeeld kan dienen. Voor de personages bieden de liederen mogelijkheden om door te dringen in het gevoelsleven van anderen en van zichzelf.³⁸ In dat licht is het van geen belang dat Wenceslas zelf een 'bescheiden poëtisch talent' bezat, al is het waar dat de liedjes op zichzelf beschouwd weinig opzienbarend zijn.³⁹ In het keurslijf van een *forme fixe* – een ballade, een virelai of een rondeel – wordt telkens opnieuw de liefde bezongen. Wat Froissart echter wil benadrukken is dat het gaat om de reële inspanning, de poging om gevoelens van liefde binnen een strak schema onder woorden te brengen. En daar slaagt Wenceslas dan toch maar in, ook al gebruikt hij in zijn rondelen soms iets meer rijmen dan officieel was toegestaan. Dat laatste gebeurde echter ook dikwijls in de Nederlands- en Duitstalige *formes fixes*, zodat de hertog zich daarover ook al niet nodeloos hoefde te schamen.⁴⁰

Liedjes zoals die door Wenceslas werden gemaakt, konden op verschillende manieren functioneren. Dat blijkt duidelijk uit de uiteenlopende situaties waarin ze in de *Meliador* worden opgevoerd. Hun grote populariteit hadden de *formes fixes* echter te danken aan het feit dat erop kon worden gedanst.⁴¹ De voordracht geschiedde idealiter in een kring van dansende hovelingen die het refrein van het lied kon meezingen. Dat er aan het Brabantse hof inderdaad veel werd gedanst, blijkt op verrassende wijze uit de memoires van de Italiaanse beroepsdobbelaar Buonaccorso Pitti. Kennelijk nog altijd onder de indruk, beschrijft de Italiaan hoe hij in 1380 door zijn sponsor naar Brussel werd gestuurd om daar te gaan spelen tegen de hertog van Brabant die, samen met vele andere heren, er zijn tijd doorbracht met 'toernooien, steekspelen, dansen en gokken'. Enkele dagen na aankomst in Brussel had Buonaccorso echter al zo veel geld verloren dat hij het spel noodgedwongen moest staken. Het gezelschap verliet de speeltafels:

De hertog stond samen met een groep heren op en betrad een andere zaal waar vele dames en heren aan het dansen waren. Terwijl ik

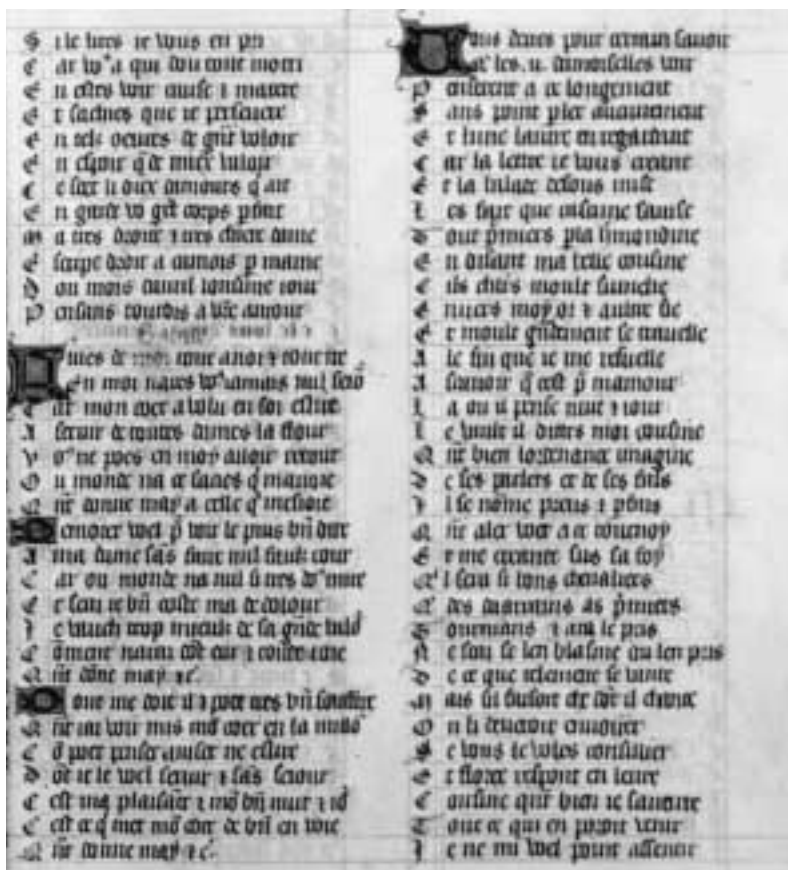
stond te genieten van het schouwspel kwam er een jonge onge-
trouwde schoonheid naar me toe, de dochter van een hoge edelman.
Ze zei: 'kom dansen, Lombard, maak je geen zorgen over je verlie-
zen, want God zal je zeker helpen.' Vervolgens nam ze me mee naar
de dansvloer. Nadat ik met haar had gedanst, riep de hertog mij en
vroeg: 'Hoeveel heb je vanavond verloren?' Ik vertelde hem dat ik
alles had verloren wat nog over was van de tweeduizend frank die ik
had meegenomen naar Brussel. Hij zei: 'Ik geloof je, al zou ik er
niet zo vrolijk uitzien als ik een dergelijke som had verloren. Ga nu
terug naar je plezier. Het kan je alleen maar goed doen!'⁴²

Grootse dansfeesten zoals Buonaccorso die beschrijft, moeten de uit-
wisseling van lyrische teksten in hoge mate hebben bevorderd. Ook
over de taalgrenzen heen, want aan het Brabantse hof kwamen gasten
uit alle omliggende landen, zowel uit het Franse, het Nederlandse, als
het Duitse taalgebied.⁴³

Maar hoe klonken die liedjes van Wenceslas eigenlijk? Ze waren be-
doeld om te worden gezongen, maar in het kader van de *Meliador* zijn
de melodieën niet overgeleverd. Alleen van de ballade *Fuiés de moi*
(‘Ga bij mij vandaan’) is langs een andere weg gelukkig toch de melo-
die bewaard. Verrassend genoeg blijkt het te gaan om een driestemmi-
ge melodie, vermoedelijk een bewerking van het oorspronkelijke wijs-
je.⁴⁴ Wie deze compositie heeft gemaakt is niet bekend, maar wellicht
was het Nicolaas van Picquigny. Deze hofkapelaan van Johanna en
Wenceslas wordt in de rekeningen vermeld van 1364 tot 1389. Er zijn
sterke aanwijzingen dat hij de componist is van het virtuoze vierstem-
mige virelai *Plaisanche or tost*. In het refrein van dat lied – dat in een
van de handschriften wordt toegeschreven aan *Pykini* – imiteren de
stemmen elkaar op subtiele wijze.⁴⁵ Maar behalve de muziek, is ook de
tekst interessant. In het openingsrefrein worden de luisteraars aange-
spoord zich snel aan te sluiten bij een aantal plezierige personificaties
en samen te luisteren naar het zingen van de nachtegaal:

Plasanche! Or tost a eux vous assablés:
Solas, solas, plasanche, plasanche,
Deduit, deduit, bel acueil, bel acueil,
Jonesche, liesche, l’ami, l’ami;
Oyés crier ‘oci, oci’
Le rosignol. Joye en arés.⁴⁶

(Plezier! Voeg u nu snel bij hen: vertroosting, plezier, vermaak, goed
onthaal, jeugd, vreugde en de vriend. Hoor de nachtegaal ‘oci, oci’
zingen. Het zal u plezier doen.)

Afb. 11. De ballade *Fuies de moi* van hertog Wenceslas in het enige volledige handschrift van Froissart's *Meliador*. © Parijs, Bibliothèque Nationale, fr. 12577, f. 46r.

In de strofen die volgen verzoekt de zanger iedereen hem deze mei-maand te helpen bij het overbrengen van zijn gevoelens van liefde. Daarbij worden de luisteraars ook geattendeerd op het zingen van een papegaai. Vermoedelijk wordt daarmee subtiel verwezen naar de zingende hertog Wenceslas. Uit de rekeningen kunnen we althans opmaken dat de hertog zichzelf graag vergeleek met de papegaai, want in 1383 voltooide de borduurwerker Scuelken een wandtapijt waarop maar liefst 55 papegaaien waren afgebeeld die allemaal het wapenkleed

van Brabant en Luxemburg droegen.⁴⁷ Een heraldisch traktaat uit de vijftiende eeuw maakt duidelijk dat de papegaai het geschikte symbool was voor iemand die niet alleen mooi van uiterlijk en hoofs in de omgang was, maar die bovendien vele talen vloeiend sprak.⁴⁸

Onder de hoofse hertog Wenceslas bereikte het literaire mecenaat aan het Brabantse hof haar absolute hoogtepunt. De enthousiaste samenwerking tussen de hertog en zijn 'goede vriend' Jean Froissart leidde tot meesterwerken als de *Prison amoureuse* en de *Meliador*. Aan deze uiterst vruchtbare situatie kwam evenwel een eind toen Wenceslas in de nacht van 7 op 8 december 1383 – tijdens een verblijf in het hertogdom Luxemburg – onverwacht kwam te overlijden. Froissart was op dat moment nog volop bezig met de tweede versie van de *Meliador*, want in zijn *Dit dou Florin* zegt hij dat Wenceslas het eindresultaat nooit onder ogen heeft gehad: *qu'il ne le veïst onques*.⁴⁹

De plotselinge dood van hertog Wenceslas moet in Brabant voor een flinke schok hebben gezorgd, niet alleen bij Jean Froissart en bij hertogin Johanna – die nu zelf de regering op zich moest nemen – maar zeker ook bij de bevolking. Kort na de gebeurtenis ontstond een Nederlandstalige sproke, *Die claghe vanden hertoghe Wenselijn van Brabant*. Daarin wordt beschreven hoe hertog Wenceslas dankzij een visioen de kans had gekregen zich berouwvol op zijn dood voor te bereiden. Vervolgens betreuren de vier leeuwen op Wenceslas' wapen – de leeuwen van Bohemen, Luxemburg, Limburg en Brabant – het overlijden van hun heer. Ze worden telkens getroost door een allegorisch vrouwelijk personage, achtereenvolgens Gerechtigheid, Oprechte Trouw, Geduld en Oprecht Berouw. In de laatste strofe maakt de dichter zich bekend als Jan Knibbe uit Brussel. Hij suggereert dat hij altijd in dienst is geweest bij hertog Wenceslas – *want hi mijn here was al mijn leven* – en laat weten dat hij graag bij de heren verbleef. De tekst is evenwel niet op een hofpubliek gericht. De dichter wijst er expliciet op dat hij de tekst *int ghemeine* ('in het openbaar') voordraagt.⁵⁰

Mogelijk werd *Die claghe* geschreven op verzoek van Johanna. De tekst biedt immers niet alleen troost door te wijzen op het tijdige berouw van de hertog, maar roept tegelijkertijd de bevolking van Brabant en Limburg op de oude hertogin trouw te blijven dienen. Of schreef Jan Knibbe misschien op verzoek van Jan en Willem, twee bastaardzonen van Wenceslas? In het gedicht wordt er expliciet op gewezen dat de hertog in zijn laatste uren de wens uitte dat zijn vrouw de kinderen die hij buiten het huwelijk had verwekt, van een vast inkomen zou voorzien:

Hi sprac: och bidt der vrouwen mijn
 Mijn arm kinder die ellendich sijn
 Dat sise wille goeden op trouwe int lant.⁵¹

Uit de hofrekeningen blijkt dat Jan en Willem inderdaad ruime materiële steun hebben gekregen van de weduwe van hun vader. Tot in de vijftiende eeuw worden de twee broers talrijke keren vermeld en het blijkt dat ze aan het hof van Johanna in hoog aanzien stonden.⁵²

Dat er geen zekerheid bestaat over het ontstaan van *Die claghe*, komt ook doordat de naam Jan Knibbe in de rekeningen van het hof niet lijkt voor te komen. Wel duikt zijn naam nog op als auteur van een sproke die werd geschreven naar aanleiding van het overlijden in januari 1384 van Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen en zwager van hertogin Johanna. In de tekst wordt gesuggereerd dat Knibbe het gedicht schreef nadat hij de uitvaartplechtigheid van graaf Lodewijk had bijgewoond, maar over de maatschappelijke positie van de sprookspreker worden we nauwelijks ingelicht. Wel is het zo dat ook hier hertogin Johanna een zeker belang kan hebben gehad bij het bekendmaken van de inhoud. In de tekst worden de Vlamingen immers opgeroepen te gehoorzamen aan de nieuwe gravin, Margareta van Male. Zij was een nichtje van hertogin Johanna.⁵³

In het algemeen kan worden vastgesteld dat het literair mecenaat onder hertogin Johanna – die zelf pas in 1406 overleed – binnen de kortste keren haar glans verloor. Jean Froissart zocht zijn heil voortaan bij andere weldoeners en wordt in de Brabantse rekeningen niet meer vermeld. Wel schreef de hertogin in 1395 voor hem een aanbevelingsbrief toen hij terug wilde keren naar het Engelse hof, de omgeving waar hij ooit zijn literaire carrière was begonnen.⁵⁴ Slechts enkele dichters worden nog genoemd in de rekeningen na de dood van Wenceslas, zoals de heraut meester Jan Dille. Deze vermoedelijk uit Holland afkomstige sprookspreker geniet enige bekendheid als auteur van *Venus' boem met VII coninghinnen*. Tussen 1384 en 1386 bezocht hij tot drie maal toe het Brabantse hof.⁵⁵ Vermeldenswaard is ook de sprookspreker meester Jan van Ivoix, die ook wel werd aangeduid met zijn bijnamen *quaden Yvoix* en *den sprekere mitten cleynen hoede*. Sedert 1380 was hij aan het Brabantse hof verbonden, zoals blijkt uit de regelmatig terugkerende vermelding dat er materiaal voor kleding aan hem werd uitgereikt. Na het overlijden Wenceslas wordt meester Jan nog enkele keren genoemd, voor het laatst in 1386.⁵⁶ Zijn vaste dienstverband was op dat moment beëindigd en kennelijk is hem dat noodlottig geworden. In de sproke *Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe* ('De ene gezel verwijt de ander zijn gedrag') wordt *metter huven meester Janne* – oftewel meester Jan met de kleine hoed – opgevoerd als een af-

schrikwekkend voorbeeld van de rondreizende woordkunstenaar die zijn zwervende bestaan met de dood bekoopt.⁵⁷ Helaas is er op naam van deze onfortuinlijke dichter geen enkele dichtregel bewaard gebleven. We weten zelfs niet in welke taal hij zijn sproken voordroeg. Ivoix lag in het Franstalige deel van het hertogdom Luxemburg, maar het is aannemelijker dat in een Nederlandstalig gedicht een dichter wordt herdacht die zelf ook Nederlands sprak.

Na 1386 lijkt het echt stil te worden aan het hof. In de rekeningen worden geen dichters meer vermeld met uitzondering van twee voor-malige sprooksprekers die in 1405 *om Gode* ('uit liefdadigheid') een aalmoes krijgen van de dan al bijna 83-jarige hertogin. Een van hen is meester Pieter van Breda, een dichter die ooit een ererede maakte over Johanna's eerste echtgenoot, graaf Willem IV van Holland en Henegouwen († 1345).⁵⁸ Wel is in de rekeningen nog even sprake van toneel. Op 22 mei 1392 liet Johanna een beloning geven aan enkele *Walschen gesellen die een spel van Walschen sprueken speelden*.⁵⁹ En in februari 1401 werd voor de oude hertogin een spel opgevoerd door een zekere Johan Onkele uit Douai.⁶⁰ Over de inhoud van beide spelen weten we niets, maar de gegevens tonen wel aan dat het vertrek van Froissart niet betekende dat ook het Frans geheel uit het hofleven verdween. Toch sprak hertogin Johanna vermoedelijk beter Nederlands dan Frans. Dat laatste wordt althans gesuggereerd door een rekening die voor haar werd opgesteld in 1401. In het verleden, zo zegt de rekenplichtige ambtenaar Peter Braeu, schreef ik de rekeningen altijd in het Latijn, maar aangezien de hertogin ze nu zelf wil lezen doe ik het in het Nederlands.⁶¹

Mogelijk heeft de dood van haar echtgenoot Johanna's devotie gestimuleerd, ten nadele van de wereldlijke literatuur. Dat zij grote waardering had voor de gratie van het gebed, blijkt uit de gebedenboeken die zij liet vervaardigen. De gegevens stammen voornamelijk uit de tijd dat de hertog nog leefde, maar het is opvallend dat het steeds de hertogin is die dergelijke werken aanschafte. In 1375/1376 kreeg een zekere Peter vijf pietermannen uitbetaald voor het schrijven van *unum librum horarum beatae virginis* ('een boek met de getijden van de Heilige Maagd'). Duur werd dit handschrift vooral door de uitgaven voor de verluchter, meester Hendrik, die maar liefst 161 pietermannen ontving voor het aanbrengen van *ymagines et litteras aureas* ('afbeeldingen en gouden letters'). Uiteindelijk werd de codex nog in datzelfde boekjaar voor twee pietermannen ingebonden door de bekende Brusselse boekbinder Godevaert Bloc.⁶² Het jaar daarop maakten Peter en meester Hendrik nog een klein boekje voor de hertogin, waarbij de verluchter ditmaal ook het inbinden voor zijn rekening nam.⁶³ Bij Godevaert Bloc, die kennelijk ook in boeken handelde, bestelde de hertogin in

1377-1378 een aantal boeken – waaronder een werk getiteld *tgebet* – dat moest dienen bij de opleiding van haar beschermeling Willem van Zeyn in het regulierenklooster te Leuven.⁶⁴ En daar bleef het niet bij. Op 1 juli 1378 blijkt de positie van meester Hendrik als favoriete miniaturist te zijn ingenomen door de clericus Jan van Woluwe. In opdracht van de hertogin begon hij met het verluchten van twee handschriften: een boek *vanden VII ghetiden* en een boek dat door de hertogelijke secretaris Peter Braeu was gemaakt maar waarvan de inhoud niet bekend is. Pas twee jaar later waren de boeken klaar, hetgeen aangeeft dat er veel zorg aan was besteed. De hertogin was zo dankbaar voor het geleverde werk dat ze de miniaturist nog een paar schoenen cadeau deed, boven op de toch al vorstelijke beloning.⁶⁵ Rond dezelfde tijd bracht Jan van Woluwe een miniatuur van de Maagd Maria aan op een tekstrol die kennelijk na voordracht aan de hertogin was overhandigd door Hennen van Mechelen, zanger in de hertogelijke kapel.⁶⁶ Vanaf nu wordt Jan van Woluwe aangeduid als de verluchter van de boeken van de hertogin (*illuminatori librorum dominae*) en als zodanig begint hij in 1381 aan de verluchting van een boek dat begon met de vigiliën van de overledenen, maar dat nog veel andere gebeden bevatte. Het kopiïstenwerk besteedde de miniaturist uit aan een ander.⁶⁷ Jan van Woluwe verluchtte overigens niet alleen boeken. Toen de Bourgondische hertog Filips de Stoute op 19 maart 1384 een bezoek bracht aan het Brabantse hof, ontving hij een klein schilderij – een *tablel* – van de hand van *Hennequin de Bruxelles, enlumineur de madame la duchesse de Brabant*. In datzelfde jaar verluchtte hij het uurwerk dat de hertogin altijd met zich mee liet voeren op reis en vervaardigde hij een drieluikje dat zou worden opgehangen in een van de persoonlijke vertrekken van de hertogin. De rekeningen vermelden verder nog dat de hofschilder in 1386 de gang van de paleiszaal naar de kapel versierde met tal van grote beelden.⁶⁸

Van de miniatuurkunst van Jan van Woluwe is niets overgeleverd, althans niet met zekerheid. Toch loont het de moeite de aandacht te richten op twee geïllustreerde gebedenboeken die thans zijn samengebonden en in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag worden bewaard. Ze zijn geschreven door een en dezelfde kopiïst, die kennelijk werkte in opdracht van de welgestelde dame die op folio 99r is afgebeeld. Op grond van taalkundige en inhoudelijke argumenten – zoals het voorkomen van gebeden tot Goedele en Michiel – wordt aannemelijk geacht dat de boeken in Brussel zijn vervaardigd. Zou het niet kunnen dat dit de twee boeken zijn waarvoor Jan van Woluwe in 1380 werd beloond? Het eerste boek opent met de zeven Kruisgetijden, hetgeen overeen kan komen met het in de rekeningen genoemde boek *vanden VII ghetiden*. Het tweede deel van de Haagse codex – dat overi-

gens veel mooier is verlucht dan het eerste – zou dan het boek kunnen zijn dat door Petrus Braeu was gemaakt, waarbij *ghemaect* dan moet worden opgevat in de betekenis van ‘samengesteld’ uit bestaande teksten. Het boek biedt immers vooral gebeden die ook uit andere bronnen zijn overgeleverd. Opmerkelijk is de inhoudelijke verwantschap met het Brusselse handschrift-Van Hulthem.⁶⁹

De devotie van hertogin Johanna bleek ook in augustus 1381 toen ze naar het Zoniënwood trok om daar de eerste steen van de nieuwe kloosterkerk van Groenendaal te laten leggen, een feestelijkheid waarbij ook de 88-jarige mysticus Jan van Ruusbroec aanwezig zal zijn geweest.⁷⁰ In het licht van dergelijke contacten met de kloosterlingen van Groenendaal is het niet zo vergezocht te veronderstellen dat hertogin Johanna de opdrachtgeefster zou zijn geweest van het kostbare handschrift waarin de *Beatrijs*, de *Dietsche doctrinale* en de *Heimelijkheid der heimelijkheden*, maar ook enkele excerpten uit het werk van Ruusbroec zijn overgeleverd.⁷¹ Concrete aanwijzingen dat de hertogin omstreeks 1374 inderdaad dit belangrijke handschrift heeft laten vervaardigen, ontbreken evenwel.

Johanna liet zich, zeker aan het eind van haar leven, graag omringen door geestelijken. Zo verbleven er constant twee karmelieten en twee minderbroeders aan haar hof. Een van hen trad tevens op als tenor in de hofkapel waar – ook na het vertrek of overlijden van kapelaan Nicolaas van Picquigny in 1389 – nog altijd de prachtigste polyfone muziek ten gehore werd gebracht door de kapelklerken. Nog in 1402 engageerde de hertogin vier *jonghe clercken, singhers op die capelle* die met hun hoge stemmetjes zelfs in de kapittelkerk van Sint-Goedele mochten optreden.⁷² Dat een van deze zingende ventjes over opmerkelijk literair talent beschikte, zal op dat moment niemand hebben beseft. Het literaire leven aan het Brabantse hof was aan het begin van de vijftiende eeuw op sterven na dood.

ANTON VAN BOURGONDIË EN ZIJN ZONEN
(1406-1430)

De eerste dagen van december 1406 luidden overal in Brussel de klokken. De oude hertogin was niet meer. Na een mislukte zwangerschap tijdens haar eerste huwelijk was Johanna kinderloos gebleven. De Brabantse dynastie die vanaf 1106 in een rechtstreekse opvolging van vader op zoon – of in het uitzonderlijke geval van Johanna van vader op dochter – aan het hoofd had gestaan van het hertogdom was daarmee uitgestorven. In rechte lijn althans, want Johanna's achterneef Anton van Bourgondië stond al klaar om haar op te volgen. Al in 1404 was hij in functie getreden als gouverneur en hij kon daarom nu snel als nieuwe hertog worden ingehuldigd.

Dat Anton van Bourgondië was uitverkoren als opvolger van de kinderloze Johanna, was overigens niet vanzelfsprekend. Langdurig en moeizaam politiek getouwtrek was aan dat besluit voorafgegaan. Er werd al over de opvolging van Johanna gesproken sinds het midden van de veertiende eeuw. Oorspronkelijk was het de bedoeling dat Brabant zou toekomen aan het huis Luxemburg – familieleden van hertog Wenceslas – maar Johanna zag zelf meer heil in een andere optie. Zij wilde dat de erfenis zou toekomen aan haar nichtje Margareta, echtgenote van de machtige Bourgondische hertog Filips de Stoute die sedert 1384 tevens graaf van Vlaanderen was. Brabant zou dan in een persoonlijke unie worden verbonden met Bourgondië en Vlaanderen. Dat was echter tegen de wens van de meeste Brabantse onderdanen die vreesden voor de centralistische aanpak van de Bourgondische hertog en vooral wilden ijveren voor Brabants zelfstandigheid. Uiteindelijk kwam het tot een compromis. Brabant zou toekomen aan Anton, de tweede zoon van Margareta en jongere broer van Jan zonder Vrees, die was voorbestemd om hertog van Bourgondië en graaf van Vlaanderen te worden. Het was een oplossing waarbij Brabant onafhankelijk zou blijven en toch in de Bourgondische invloedssfeer werd opgenomen. Het viel te voorzien dat er vanuit het Duitse Rijk verzet zou rijzen tegen dit plan, maar daar maakte men zich weinig zorgen over.¹

In de Brabantse steden bestond echter nog altijd de vrees dat Anton te veel als een Fransman zou gaan regeren en daarom achtte men het van groot belang dat de aanstaande vorst goed Nederlands zou leren. In 1401, toen de steden voor het eerst instemden met de toekomstige opvolging door Anton, eisten zij onder meer dat Anton voorlopig aan

het Brabantse hof zou verblijven en dat de Nederlandstalige Everard van de Houtkinne bij de opvoeding van de jonge Bourgondiër betrokken zou blijven.² Uit de Bourgondische hofrekeningen blijkt overigens dat deze Vlaming al in 1388 door Filips de Stoute was aangetrokken om Anton en enkele andere kinderen te leren *à lire et escripre et aussi à parler Flament*.³

De aanpak had succes. Toen Anton in december 1406 daadwerkelijk zijn oudtante Johanna opvolgde als hertog van Brabant, sprak hij behoorlijk Nederlands. De privileges die de steden hadden bedongen, werden door hem bijvoorbeeld in het Nederlands voorgedragen. En tijdens zijn regering, die tot 1415 zou duren, bleef het Nederlands de belangrijkste bestuurstaal.⁴ Het lijkt erop dat hertog Anton zich op den duur zelfs beter thuis voelde in het Nederlands dan in het Frans. Dat wordt althans gesuggereerd door een rekeningpost waarin wordt vermeld dat er op Goede Vrijdag 1414 twee geestelijken aan het hof kwamen preken, *deen voir minen heere in Dyetsche en dander in Walsche*.⁵ Hoe men deze vermelding ook interpreteert, het is duidelijk dat het Nederlands onder hertog Anton zeker geen ondergeschikte rol speelde. Maar gold dat ook op het domein van de literatuur?

Anton kreeg weliswaar van jongs af aan Nederlandse les, aan het hof van zijn vader zal hij toch vooral met Franstalige literatuur in aanraking zijn gekomen. Illustratief is de ballade die Eustache Deschamps schreef ter gelegenheid van Antons eerste huwelijk, in 1402. De dichter vergelijkt daarin het huwelijksleven met het voor de ploeg spannen van een dartel veulen. *La vous fauldra de la queue baler et labourer pour avoir nouveau fruit* ('Nu moet u met de staart zwaaien en zwoegen om nieuwe vruchten te winnen') grapt Deschamps in het gedicht dat bol staat van dergelijke dubbelzinnigheden.⁶

Gezien zijn Bourgondische achtergrond viel te verwachten dat Anton als hertog van Brabant de Franstalige literatuur van harte zou stimuleren. En dat lijkt inderdaad het geval te zijn geweest. De in Parijs wonende schrijfster Christine de Pizan liet blijkens de rekeningen in mei 1408 *eenen altesconen boec* bij de hertog bezorgen en werd daarvoor vorstelijk beloond. Nog geen jaar later, in februari 1409, stuurde ze bovendien *eenen boec mencye makende van den gouvernemente van den vrouwen* waarmee wellicht het beroemde *Livre de la cité des dames* en/of het daarop aansluitende *Livre des trois vertus* wordt bedoeld, werken die de schrijfster reeds in 1405 had voltooid.⁷ Uit de beloning voor de toegestuurde afschriften valt af te leiden dat hertog Anton de interesse deelde die veel Europese edellieden reeds toonden voor het werk van Christine de Pizan.⁸ Antons verbondenheid met het mondaine literaire leven blijkt ook uit zijn lidmaatschap van het prestigieuze Cour Amoureuse, een vereniging die in 1401 aan het Franse hof was opge-

richt en die maandelijks een hoofse balladewedstrijd organiseerde. Of de hertog dikwijls bij de wedstrijden aanwezig is geweest, lijkt niet te achterhalen, maar het vormt desalniettemin een indicatie voor de belangstelling die Anton had voor Franstalige lyriek.⁹ En ook het Franstalige theater kon hem kennelijk boeien. Op 29 maart 1409 liet hij immers een beloning geven aan *eenen speelman van personages, geheeten Fatras*.¹⁰ Dat het hier om Franstalig toneel gaat dat bovendien komisch van aard was, wordt gesuggereerd door de naam van de speler. Fatras is namelijk de benaming van een lyrisch genre uit het noordelijk deel van het Franse taalgebied, waarbij dichters in dialoog met elkaar en met zeer formele regels de meest absurde teksten tot stand brachten.¹¹

Op literair gebied verwierf het Frans zich in deze periode kennelijk weer een stevige positie. Alvorens nu de blik te richten op de Nederlandstalige literatuur, is het belangrijk vast te stellen dat onder het bewind van Anton – zoals eerder onder Wenceslas – ook het Duits weer aan invloed won. Na het overlijden van zijn eerste vrouw – de Française Johanna van Saint-Pol – hertrouwde de hertog in juli 1409 met Elisabeth van Görlitz, een nicht van de koning van Bohemen die als huwelijksgift uitgestrekte Duitse gebieden meebracht waaronder ook het hertogdom Luxemburg.¹² In haar kielzog kwamen veel Duitstaligen naar het Brabantse hof en mogelijk had dat ook gevolgen op literair gebied. Zo wordt op 7 juni 1414 een beloning gegeven aan *Hantsen, des borchgreven cnecht van Norenberch, die alrehande spel speelde voir minen voirscreven heere ende voir mijnre vrouwen*.¹³ Het blijft helaas gissen of het hier inderdaad gaat om gespeelde teksten, of toch eerder om een soort circusvertoning.

Maar dan nu de positie van de Nederlandstalige literatuur aan het hof. Om de situatie goed in te schatten, is het allereerst belangrijk zich te realiseren dat het literaire leven zich in deze periode in Brabant tot ver buiten de grenzen van het hof uitstreckte en dat de bloei die zich vanaf het begin van de veertiende eeuw in de Nederlandse literatuur manifesteerde, zeker nog niet geheel voorbij was. Daarbij kan in de eerste plaats worden gedacht aan het handschrift-Van Hulthem, de codex waarin talloze sproken, spreuken en gebeden, maar ook de abele spelen en de bijbehorende sotternieën, *De reis van Sint-Brandaan* en de *Borchgravinne van Vergi* zijn samengebracht. Onlangs is aannemelijk gemaakt dat al deze teksten aan het einde van veertiende eeuw – vermoedelijk in 1399 of 1400 – werden verzameld in de directe omgeving van Willem van den Heetvelde, heer van Koekelberg († 1417). Deze patriciër was meermaals schepen van Brussel en als zodanig nauw betrokken bij het bestuur van de stad. Bovendien trad hij op als beschermheer van de kerk van het dorpje Sint-Jans-Molenbeek, net bui-

ten de Brusselse stadsmuren, waar zich in 1399 twee mirakels hadden voorgedaan.¹⁴ Dat deze Willem van den Heetvelde zo'n rijke verzameling teksten bijeen kon brengen, laat zien dat de Nederlandstalige literatuur in het stedelijke milieu – althans te Brussel – springlevend was.

Belangrijk is ook hetgeen zich in en om de Brabantse kloosters afspeelde. Zo is recent duidelijk geworden welke belangrijke rol de kar-tuizers van Herne in de tweede helft van de veertiende eeuw speelden bij de vervaardiging en verspreiding van religieuze teksten, waarbij vooral het werk van de anonieme bijbelvertaler van 1360 dient te worden vermeld. Het is opvallend dat er ook hier banden zijn met het Brusselse patriciaat met opdrachtgevers als Jan Taye en Lodewijk Thonis.¹⁵ Verder kan worden gewezen op het klooster Groenendaal, waar in de tweede helft van de veertiende eeuw monniken als Jan van Ruusbroec en Jan van Leeuwen aan hun mystieke traktaten werkten. De contacten die hertogin Johanna met Groenendaal onderhield, zijn hierboven reeds vermeld. Later – tussen 1412 en 1415 – werd in dit klooster in het Zoniën-woud vermoedelijk ook het *Ridderboec* geschreven, een devotioneel traktaat waarin de eeuwige strijd van de gelovige tegen het kwade op allegorische wijze wordt voorgesteld als een vorm van geestelijke ridderschap. Waarschijnlijk vloeide dit proza uit de pen van Pomerius – oftewel Hendrik uten Bogaert – die in 1411 als monnik in Groenendaal was ingetreden, maar die daarvoor werkzaam was als rector te Brussel en Leuven en in die laatstgenoemde stad tevens als hertogelijk ambtenaar.¹⁶ Het *Ridderboec* is opgedragen aan een niet nader aangeduide 'lieve vriend' die kennelijk grote belangstelling toonde voor een spirituele levenswijze en wellicht zelfs regelmatig binnen de kloostermuren verbleef, maar als hoge edelman toch nauw met de wereld verbonden bleef. Mogelijk gaat het om Engelbrecht van der Marck, een hertogelijk raadgever die tussen 1413 en 1415 namens hertog Anton optrad als burggraaf van Vilvoorde, maar die tevens bekendstaat als een weldoener van de Groenendaalse kloostergemeenschap.¹⁷

Hebben we hiermee laten zien dat er in de wijdere omgeving van het hof een gevarieerde Nederlandstalige literatuur voorhanden was, een aanwijzing dat de hertog zelf ook belangstelling had voor Nederlandstalige literatuur is onder meer te vinden in de rekeningen. Het betreft wederom een vermelding van toneelspel. Op 27 april 1414 laat de hertog namelijk geld geven aan *Jan d'Oude van Bruessel ende sinen medege-sellen* omdat zij voor hem en zijn vrouw *een spel speelden*.¹⁸ Zoals zo vaak bij vermeldingen van toneelspel, tasten we in het duister over de inhoud van het gespeelde. Ook over de maatschappelijke positie van het gezelschap is weinig bekend. Dat het hier om beroepsspelers gaat is niet waarschijnlijk. De leider van de toneelgroep schijnt in Brussel im-

mers schilder te zijn geweest, want als *Janne Douwe de schildere* duikt hij op in een document uit 1412.¹⁹ Het blijft gissen of er wellicht banden bestonden tussen het gezelschap van Jan de Oude en de rederijderskamer Den Boeck die in 1401 in Brussel was opgericht en waarvan de leden ook wel werden aangeduid als *den gesellen van den bouke*.²⁰ Of waren de gezellen misschien verbonden aan het grote schuttersgilde dat jaarlijks op de zondag voor Pinksteren instond voor de Ommegang ter ere van Onze Lieve Vrouw op de Zavel? Zeker vanaf het midden van de vijftiende eeuw werd bij de Ommegang telkens een van de zeven *Bliscappen* opgevoerd, spectaculaire toneelstukken over de zeven vreugden van Maria.²¹ Maar al eerder was de Brusselse Ommegang kennelijk met allerlei spektakel omgeven. Op 4 juni 1413 liet hertog Anton immers geld geven aan *den gesellen die te Bruesel achter straten gingen ontlixemt* ('vermomd rondliepen'), alsmede aan *den gesellen die speelden te Bruesel voir minen voirscreven heere doe men de prosssessie al-dair dede*. Dezelfde dag werd bovendien nog een beloning gegeven aan Hein van Tricht, een blinde luitspeler die ook graag zijn stem liet horen.²²

De belangrijkste tekst in verband met het literair mecenaat van hertog Anton is de *Cornicke van Brabant* van Hennen van Merchtenen. Deze kroniek werd in 1415 aan hertog Anton opgedragen en de auteur was ook bij de hertog in dienst. Dat laatste blijkt uit de archivalische bronnen die over hem berichten of die hij zelf heeft opgesteld. Reeds in 1384 blijkt Hennen – die uit het Brusselse patriciërs geslacht Meerte stamde – als gerechtelijk ambtenaar werkzaam te zijn in Merchtem, een dorp in de omgeving van Brussel. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw is hij werkzaam als meier of schout van Kapelle-op-den-Bos (1402), Asse (1403-1407), Herentals (1408-1410) en Zoutleeuw (1411-1412). De rekeningen die hij daarvoor moest bijhouden zijn in het Brusselse Rijksarchief bewaard gebleven.²³ Al die tijd stond hij dus in dienst van het Brabantse hof. Alleen op het moment dat hij zijn kroniek schreef – Hennen voltooide de tekst op 20 februari 1415 – lijkt er even geen sprake te zijn van een aanstelling, al kan dat ook te wijten zijn aan een eventuele onvolledigheid van de bronnen.²⁴

Hennen van Merchtenen geeft in zijn kroniek, die bijna vierenhalf duizend verzen omvat, een rijk aangeklede genealogie van de Brabantse vorsten. Daarbij legt hij niet alleen linken met Troje en Karel de Grote, maar ook met de zwaanridderlegende die bij hem is ontdaan van al te ongeloofwaardige elementen.²⁵ Bij het schrijven heeft Hennen dankbaar gebruikgemaakt van een aantal reeds bestaande werken zoals de *Brabantsche yeesten* en *Godevaert metten baerde*.²⁶ Het geheel is volgens Hennen bedoeld om Anton te laten kennismaken met de rijke geschiedenis van het hertogdom, waarbij hij expliciet aantekent dat de

vorst zich kan laten inspireren door de regering van zijn Brabantse voorouders: *wilt peijsen spade ende vroe op uwer vorders regement.*²⁷

Opmerkelijk is dat Hennen zijn tekst niet schreef in opdracht van zijn heer, maar op eigen initiatief. Aan het einde draagt hij zijn werk aan de hertog op in de hoop dat die het dankbaar zal aanvaarden.²⁸ Hoe die dankbaarheid zou kunnen worden getoond, maakt de dichter ook duidelijk. Hij wenst namelijk een echte mecenas te vinden die hem financieel in staat zal stellen zijn droom te verwezenlijken, de droom om ooit een uitvoerige rijkroniek te schrijven waarin het leven van alle Brabantse heren wordt beschreven sedert de tijd van Hector van Troje:

Ic woude ic mochte alsoe lang leven,
 Dat ic vonde selken Brabansoene ('zo'n Brabander'),
 Diet leven der vromer hertoghe coen
 Minde, gelijc dat ik douwe ('doe');
 Ende mij dan betalen woude
 Inc, cost ende papier.
 Ic soudem tleven der heeren fier,
 Beide van kersten ende sarresine,
 Dichten in schoene, vraye rijme,
 Die sy in haer edel leven,
 Sint Ectors van Troyen tijt, bedreven
 Hebben inden Brabanschen aert.²⁹

Dit uitvoerige werk, waar Hennen van droomde, is er nooit gekomen. Dat hoeft echter niet te duiden op desinteresse van de kant van hertog Anton. Uit archiefstukken blijkt alvast dat Hennen in augustus 1415 een nieuwe aanstelling kreeg als schout van Herentals, een functie die hij nog tot 1418 zou vervullen.³⁰ De reden dat de nieuwe kroniek ongeschreven bleef, kan beter worden gezocht in het voortijdige overlijden van de hertog. Op 25 oktober 1415 sneuvelde hij in de slag bij Azincourt, een van de bloedige hoogtepunten in de Honderdjarige oorlog tussen Engeland en Frankrijk.³¹

Aangenomen wordt dat Hennen na 20 februari 1415 niets meer heeft geschreven. Toch is dat niet waar. Weliswaar kwam er van zijn grote kroniek niets terecht, maar aan zijn *Cornicke van Brabant* moet hij ook na de dood van hertog Anton hebben verder gewerkt. Dat blijkt uit het Antwerpse handschrift van de *Brabantsche yeesten*, een codex die hiervoor ook al belangrijke informatie gaf met betrekking tot het ontstaan van *Godevaert metten baerde*. Na de eerste vijf boeken van de *Brabantsche yeesten*, waarin de geschiedenis tot in 1347 is verteld, vervolgt de tekst vanaf folio 106r met een lange passage uit de

kroniek van Hennen van Merchtenen waarmee het Brabantse geschiedverhaal wordt doorgetrokken tot de tijd van hertog Anton. De tekst blijkt echter uitgebreider dan in het ‘volledige’ handschrift van de *Cornicke*.³² Alvorens over te gaan op het loflied op Brabant aan de hand van de negen letters van *Brabancia*, zegt de auteur eerst nog wat dieper te willen ingaan op de afkomst van hertog Anton:

Maer yerst willic u doen becant
 tGeslachte Anthonijs van Brabant
 Der edelen vermogenden princhier
 Verstaet, ic saelt u noemen hier.³³

Na een indrukwekkende opsomming van verwanten van hertog Anton, wordt duidelijk dat de vorst inmiddels is gestorven in de slag bij Azincourt, nabij het dorpje Blangy-sur-Ternoise:

Dit was die maechscap, des sijt wijs,
 Des edelen hertoge Anthonijs,
 Dien God sijn misdaet wille vergheven
 Ende brijnghen in sijn eeuwich leven.
 In rechter trouwen bleeff hi doot
 Om te lossene uuter noot
 Die edele croene van Vranckerike,
 – Dese edele prince in duegden rike –
 Te Blangijs inden fellen strijt.³⁴

Dat het inderdaad Hennen van Merchtenen is die hier aan het woord is, lijdt geen twijfel. Zowel stilistisch als inhoudelijk sluit het werk naadloos aan bij het overige werk van de kroniekschrijver.³⁵ Kennelijk had de dichter deze passage ingevoegd om zijn tekst te actualiseren, zoals gebruikelijk was bij geschiedschrijvers. Daarbij ligt het voor de hand dat hij ook andere delen van zijn tekst heeft aangepast, zoals de opdracht aan hertog Anton. Helaas kan dat niet meer worden nagegaan. Zelfs de aangekondigde bespreking van de letters van *Brabancia* is in het Antwerpse handschrift niet opgenomen. Na de beschrijving van hertog Antons onfortuinlijke dood wordt in deze codex immers weer de draad van de *Brabantsche yeesten* opgepakt.³⁶

Hennen bewerkte zijn *Cornicke van Brabant* ten tijde van hertog Jan IV. Deze was nog geen dertien jaar oud en hoogst onervaren toen hij in 1415 zijn vader opvolgde. Zoals een eeuw eerder met hertog Jan III, werd er ook nu een voogdijraad ingesteld die moest toezien op het handelen van de minderjarige hertog. In die raad waren de zogenaamde Staten van Brabant – de standenvergadering van adel, geestelijk-

heid en steden – alledrie vertegenwoordigd, al waren het vooral de steden die hun stem hier lieten horen, Brussel voorop.³⁷ Het ontbreken van een machtige vorst zou wellicht een verklaring kunnen bieden voor het feit dat de grote kroniek die Hennen van Merchtenen zo graag wilde schrijven, in de pen is gebleven. Maar misschien kwam dat ook doordat Hennen in zijn *Cornicke van Brabant* van 1415 iets te openhartig was over de bronnen die hij had benut. Door nadrukkelijk te verwijzen naar de *Brabantsche yeesten* bracht hij immers in herinnering dat de grote kroniek over de Brabantse geschiedenis reeds was geschreven. Het lijkt dan ook Hennen van Merchtenen te zijn geweest die – misschien ongewild – de aanzet heeft gegeven tot de opmerkelijke vijftiende-eeuwse *revival* van de kroniek van Boendale.³⁸ In het jaar 1417, of daaromtrent, werd in kringen van het hof gebruikgemaakt van de *Yeesten* bij het opzetten van een juridische argumentatie tegen de koning van Duitsland.³⁹ En een paar jaar later liet ook Petrus de Thimo – een historicus die als stadssecretaris van Brussel nauw betrokken was bij het bestuur van het hertogdom – een nieuw afschrift maken van de *Brabantsche yeesten*.⁴⁰ De tekst van Hennen van Merchtenen was hierbij alleen nog interessant voor de geschiedenis sedert het midden van de veertiende eeuw. Kennelijk leidde dat tot het ontstaan van een compilatie zoals die door het Antwerpse handschrift wordt weerspiegeld. Daarin worden de *Brabantsche yeesten* voorafgegaan door het begin van *Godevaert metten baerde* en gevolgd door de recente geschiedenis uit de *Cornicke*.⁴¹

Het literaire leven aan het Brabantse hof was inmiddels het stempel gaan dragen van de steden, vooral dan van Brussel. De kloof die er aanvankelijk kan zijn geweest tussen het stedelijk patriciaat en het hof, lijkt door het instellen van de voogdijraad grotendeels te zijn gedicht. Heel opmerkelijk zijn de banden die hertog Jan IV onderhield met Den Boeck, de Brusselse rederijderskamer die in 1401 was opgericht. Voor het vastenavondfeest van 1417 nodigde de hertog alle leden van Den Boeck uit op het paleis, samen met de dames. Blijkens de rekeningen werd er niet alleen gedanst, maar ook vorstelijk gegeten.⁴² Enkele weken later, op 8 maart, werd de hertog zelfs lid van de kamer:

Item VIII dage in merte daarna volgende, gegeven den gesellen vanden Bouke ter incompst van minen voirscreven heere int voirscreven geselschap, 1 Rijnsche gulden.⁴³

Reeds op 5 mei volgde een nieuwe bijeenkomst. Ditmaal trok de hertog met een groot deel van de hofhouding naar de Brusselse herberg van Griet Wittekens om zich daar te vermaken met zijn kunstbroeders.⁴⁴ Het jaar daarop blijkt dat de hertog het hele jaar door, *alle*

djaer, kon genieten van de muziek van de *pipers* ('blaas muzikanten') van Den Boeck. De muzikanten reisden kennelijk met hem mee want een van hen wordt in januari 1418 beloond omdat hij een brief bezorgde bij de heer van Kraainem en terugkeerde naar de hertog die op dat moment in Turnhout verbleef.⁴⁵ De betrokkenheid van de hertog blijkt ook uit de oorkonde die hij op 5 februari 1420 uitvaardigde. Daarin spoort hij de leden van Den Boeck aan het reglement van de kamer stipt na te leven en eventuele boetes onverwijld te betalen.⁴⁶

Het persoonlijke engagement van hertog Jan IV zal een enorme stimulans zijn geweest voor de overige leden van Den Boeck. Wat hen precies bezighield, blijft overigens onduidelijk. Uit de rekeningen kan wel worden afgeleid dat er door de Brusselse rederijkers blaas muziek werd gespeeld, maar over literatuur vernemen we niets. Aangezien er uit deze vroege periode geen rederijkersteksten bewaard zijn gebleven, kan men slechts gissen naar de invulling van de literaire activiteiten. Enerzijds is er het vermoeden dat er aan toneel werd gedaan, waarbij nog eens gewezen kan worden op mogelijke banden met de toneelgroep rond de Brusselaar Jan de Oude.⁴⁷ Daarnaast lijkt het waarschijnlijk dat de rederijkers van Den Boeck in competitie met elkaar refreinen hebben gemaakt, geïnspireerd op de Franstalige balladen zoals die bijvoorbeeld voor het Parijse Cour Amoureuse werden gedicht. In de statuten van de Gentse rederijderskamer De Fontaine, die in 1448 naar het voorbeeld van eerdere kamers werd opgericht, wordt gesproken over een driewekelijkse refreinwedstrijd. Daarbij werd van alle leden verwacht dat ze bij elke bijeenkomst een nieuw refrein konden voorleggen dat ze hadden gemaakt in navolging van een eerder ontvangen voorbeeld. Als dat gebruik ook al bestond bij Den Boeck, heeft misschien ook hertog Jan IV er actief aan deelgenomen.⁴⁸

Voor het literaire leven aan het hof is verder van belang dat de hertog op 10 maart 1418 – kort na zijn vijftiende verjaardag – in het huwelijk was getreden met Jacoba van Beieren, enige dochter en erfgename van graaf Willem VI van Holland, Zeeland en Henegouwen († 1417). Hiermee was in principe een omvangrijke personele unie tot stand gebracht die de hertogdommen Brabant en Limburg verbond aan de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen. In principe, want de erfenis van Jacoba werd wel betwist door haar oom Jan van Beieren en het duurde niet lang voor de eerste oorlogshandelingen zich voordeden.⁴⁹ Maar hoe omstreden ook, het huwelijk moet er wel voor hebben gezorgd dat de Brabantse en de Hollands-Henegouwse hofcultuur tijdelijk met elkaar verstrengeld raakten.⁵⁰ Daarvan zijn ook op literair gebied sporen te vinden. Zo is het beroemde Wapenboek Gelre – een heraldisch handschrift dat aan het einde van de veertiende eeuw was vervaardigd door heraut Gelre en dat in 1402

met hem naar het Hollandse hof was verhuisd – na het huwelijk in Brabant terechtgekomen. Aan het wapenboek zijn namelijk grote afbeeldingen toegevoegd van de wapens van hertog Jan IV en zijn jongere broer Filips van Saint-Pol.⁵¹ Dat ook het historiografische werk van de heraut doordrong aan het Brabantse hof, kan worden afgeleid uit een codex die omstreeks 1440 werd samengesteld voor en door Emond de Dynter, secretaris van onder meer hertog Jan IV. Het handschrift opent met de *Hollantsche cronike*, gevolgd door het Hollands-Utrechtse *Chronicon* van Johannes Beke. Achter in de codex is bovendien een afschrift opgenomen van Boendales *Vanden derden Eduwaert* waarin taalkundig een Hollandse laag te herkennen is.⁵² Vermoedelijk was het dus aan de Hollandse connectie te danken dat er opnieuw belangstelling ontstond voor deze Brabantse tekst.

Van de Franse koning ontving Jan IV in 1418 – ongetwijfeld ter gelegenheid van zijn huwelijk – een geborduurd wandkleed met daarop het amoureuze verhaal van de burggravin van Vergi.⁵³ Het geschenk was wellicht bedoeld om de liefde van Jan voor Jacoba aan te wakkeren, maar dat bleek tevergeefs. Vanaf het begin boterde het niet tussen de twee jonge echtelieden die sterk afwijkende karakters hadden. Tot grote ergenis van Jacoba bleek bovendien al snel dat Jan het op een akkoordje had gegooid met haar grootste tegenstander, Jan van Beieren. Iedereen die zich daartegen probeerde te verzetten, werd van het hof verwijderd, zodat Jacoba steeds meer geïsoleerd kwam te staan. Diep vernederd ontvluchtte ze op 11 april 1420 het Brabantse hof en ze zou er nimmer terugkeren.⁵⁴

Tegen het eenzijdige optreden van Jan IV rees wel verzet. Enkele afgezette raadslieden kwamen – gesteund door de steden – in opstand tegen zijn beleid. Eind september 1420 riepen zij Filips van Saint-Pol, de zestienjarige broer van de hertog, uit tot diens plaatsvervanger. De opstand werd helemaal een succes toen ook de Brusselse ambachten zich erbij aansloten. Zij zorgden er in januari 1421 voor dat de aanhangers van hertog Jan IV definitief werden teruggeslagen. Tegelijkertijd verkregen zij inspraak in het Brusselse stadsbestuur dat voordien uitsluitend uit Brusselse patriciërs bestond.⁵⁵ Mogelijk schuilt in deze ontwikkelingen ook een verklaring voor het feit dat vanaf 1420 lange tijd niets meer wordt vernomen van de rederijderskamer Den Boeck. De rederijders, die zich in deze machtsstrijd waarschijnlijk aan de kant van hertog Jan IV hadden geschaard, vonden het wellicht raadzamer zich voorlopig wat gedeisd te houden. Of was de kamer – net als het Brusselse patriciaat in deze periode – verdeeld geraakt en stokten daarvoor de literaire en muzikale activiteiten? Hoe dit ook zij, als beschermheer van Den Boeck had de hertog afgedaan.⁵⁶

Jan mocht overigens wel opnieuw aantreden als hertog, maar stond

voortaan onder streng toezicht van de hertogelijke raad, waarvan de samenstelling werd bepaald door de Staten van Brabant, terwijl ook de hertog van Bourgondië zijn invloed liet gelden. De samenwerking tussen de raadslieden en de Staten van Brabant werd beklonken met het Nieuw Regiment, een toevoeging aan de Blijde Inkomst die Jan op 22 mei 1422 moest ondertekenen.⁵⁷ Het zal geen toeval zijn dat de hertog, wiens macht door dit Nieuw Regiment ernstig werd beknot, de dag voordien zijn lijfarts, meester Albrecht Ditmar van Bremen, liet belonen voor het aanschaffen van een aantal rechtsboeken: *zekere boeke van loye die selve mijns gnedigen heere den voorscreven meester Aelbrecht hadde doen coepen*. Maar liefst 30 gulden werd er voor deze boeken uitgetrokken. Dat het om een aanzienlijk bedrag gaat, blijkt alleen al uit het feit dat de persoon die de rekeningen controleerde, in de marge noteerde dat zou moeten worden nagegaan of de boeken daadwerkelijk in bezit van de hertog waren gekomen.⁵⁸

De boeken die meester Albrecht aanschafte, blijken nog altijd te worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. Het gaat om vier vuistdikke folianten die tezamen het *Corpus iuris civilis* vormen, de invloedrijke verzameling van wereldlijke rechtsteksten die in de zesde eeuw in opdracht van keizer Justinianus was samengebracht en vanaf de twaalfde eeuw aan de universiteit van Bologna van commentaar was voorzien. De Brusselse handschriften zijn inderdaad rijk geglosseerd en twee ervan bevatten bovendien prachtige miniaturen. Ze werden vervaardigd aan het begin van de veertiende eeuw – vermoedelijk in Italië – en zijn nadien als tweedehands boeken verhandeld. Alle vier de delen zijn voorzien van het wapen van hertog Jan IV van Brabant.⁵⁹

Meester Albrecht Ditmar van Bremen ging wel vaker op pad om boeken te verzamelen. In de zomer van 1421 kreeg hij van de hertog een vergoeding voor een meerdaagse reis *om zekere boeke tontfanghen van meester Joeze, surgien* ('chirurgijn').⁶⁰ Naar alle waarschijnlijkheid gaat het hier om medische traktaten die de lijfarts nodig had voor het uitoefenen van zijn functie. Voorzover bekend zijn deze boeken niet overgeleverd. Wel wordt er in de Biblioteca Nacional te Madrid nog een veertiende-eeuws Latijns gebedenboek bewaard dat ooit aan meester Albrecht heeft toebehoord. Blijkens een aantekening achterin deed hij het boek cadeau aan de monniken van Groenendaal. Daarbij wordt speciaal vermeld dat meester Albrecht de geneesheer was van hertog Jan van Brabant en dat hij, naast doctor in de medicijnen, ook baccalaureus in het canoniek recht was.⁶¹ Nog een reden waarom juist hij in 1422 het *Corpus iuris civilis* moest aanschaffen voor de hertog.

Meester Albrecht speelde niet alleen een belangrijke rol in het doorgeven van tweedehands boeken, maar vervaardigde zelf ook hand-

Afb. 12. Grafmonument van meester Albrecht Ditmar van Bremen († 1439) in de kerk van Anderlecht. Foto: Remco Sleiderink.

schriften. Dat wordt althans gesuggereerd door een rekening uit het jaar 1416/1417. Daarin worden de kosten genoteerd voor het vervangen van het slot op de deur van *meester Aelbrechts scrijfcamera*.⁶² Welke teksten meester Albrecht in zijn schrijfkamer kopieerde, kan vooralsnog niet worden achterhaald. Dat de geleerde Latijnse schriftcultuur aan het hof van hertog Jan IV indrukwekkende vormen was gaan aannemen, is wel duidelijk.

De ontwikkeling van het volkstalige literaire leven aan het hof is moeilijker na te gaan. Na 1420 horen we niets meer over de rederijkers van Den Boeck en ook verder bieden de rekeningen nauwelijks nog literaire gegevens, afgezien van een incidentele vermelding van Hein van Tricht, de blinde zanger-luitspeler die kennelijk al sedert het overlijden van hertog Anton deel uitmaakte van de hofhouding.⁶³ Belangrijke informatie gaat evenwel schuil in de uitvoerige voortzetting van de *Brabantsche yeesten* waaraan een anonieme dichter omstreeks 1430 begon te werken. Op 3 december 1432 had hij het zesde boek gereed met daarin de Brabantse geschiedenis onder Johanna en Wenceslas, in het voorjaar van 1441 gevolgd door een zevende boek met daarin de gebeurtenissen onder hertog Anton en diens zonen. Uit de schaarse mededelingen die de dichter over zichzelf doet, kan worden opgemaakt dat hij vele jaren aan het Brabantse hof heeft doorgebracht. Vooral

aan hertog Jan IV heeft hij duidelijk de beste herinneringen. Nadat hij de gebeurtenissen uit diens leven en de voortijdige dood op 17 april 1427 in verzen heeft beschreven, mijmert hij nog wat na over het karakter van de hertog. Ondanks de vele tegenslagen die het leven van Jan IV tekenden, toonde de hertog zich nimmer opstandig ten opzichte van God, maar altijd dankbaar:

Ende in allen dien, doe ic vermaen,
Was hi verduldich, wes hem ghesciet,
Ende en vergat Gode emmer niet
Te lovene nacht ende dach,
Dien hi vreesde ende ontsach,
Ende loofden des hi hem toe sant.⁶⁴

Uit de rekeningen kan alvast worden afgeleid dat dit geen loze woorden zijn. Zo blijkt dat Jan dagelijks de mis voor zich liet zingen en vele financiële offers bracht aan de kerk. Een getijdenboek dat hij in de zomer van 1411 van zijn vader had gekregen, voerde hij blijkbaar voortdurend met zich mee. Er werd een speciale *boecsac* voor aangeschaft en de hertog opende het getijdenboek zo dikwijls, dat de sloten al snel aan vervanging toe waren.⁶⁵ Verder gaf de hertog blijkens de rekeningen onwaarschijnlijk veel aalmoezen aan behoeftigen, hetgeen in de kroniek bevestigd wordt. De dichter van de voortzetting weet zelfs te melden dat de arme mensen hun hertog gemeenzaam aanduidden als *der armen vader*.⁶⁶

In combinatie met andere bronnen onthullen de hofrekeningen nog iets anders, namelijk de identiteit van de dichter. Uit de voortzetting kon worden afgeleid dat de dichter vermoedelijk al in 1406 deel uitmaakte van de hofhouding van hertogin Johanna en nog altijd aan het hof verbleef bij het aantreden van hertog Filips de Goede in 1430. Daarnaast zegt hij in de autograaf van het zesde boek dat hij die tekst op 3 december 1432 voltooide *int wout van Zonyen*, terwijl een codicologische analyse heeft aangetoond dat de dichter ruim twintig jaar later nog correcties en aanvullingen in die autograaf heeft aangebracht.⁶⁷ Het profiel is zo specifiek en over zo'n lange periode gespreid – de man moet minstens zestig jaar oud zijn geworden – dat niet veel personen eraan kunnen beantwoorden. Aan het eerste kenmerk – de langdurige participatie in de hofhouding – voldoen volgens een recente studie slechts negen personen.⁶⁸ Als we de andere gegevens daarbij voegen blijft slechts één naam over: Wein van Cotthem.⁶⁹ Vanaf 1402 was hij als koorknaapje verbonden aan de hofkapel van hertogin Johanna en nadien blijft hij voorkomen in de rekeningen van het hof. In de loop der jaren werd Weinken priester en klom zo op van *clerck vander ca-*

pellen tot capellaen.⁷⁰ Afkomstig uit het Brusselse patriciaat en gesteund door het hof, lijkt Wein – of *Ywanus* zoals hij in de Latijnse bronnen wordt genoemd – weinig moeite te hebben gehad met het verzamelen van beneficiën. Zo komt hij in de bronnen onder meer voor als kanunnik van de Sint-Vincentiuskerk in Zinnik (Soignies).⁷¹ Zijn verblijf in het Zoniënwoud is dan weer te verklaren door het feit dat Wein in 1429 werd benoemd tot kapelaan in het kasteeltje Drienborren. Deze kapelanie in de directe nabijheid van Rooklooster was in 1355 gesticht door hertog Jan III en zijn opvolgers behielden het collatierecht, het recht om zelfstandig de kapelaan te benoemen. Op voorwaarde dat hij vier keer per week in het kapelletje de mis opdroeg, kreeg de kapelaan van Drienborren jaarlijks een vergoeding in geld, hout en kolen. Verschillende leden van de hofkapel hebben het voorrecht gehad in Drienborren te worden benoemd. Zo werd Cornelis van Haverbeke in 1379 aangesteld en omstreeks 1415 was het de beurt aan Engelbrecht de Roosere, die trouwens in 1402 samen met Wein aan het hof was gearriveerd als een van de *singhers op die capelle*. Engelbrecht was tot 1428 kapelaan van Drienborren en werd als zodanig opgevolgd door Wein van Cotthem.⁷² Uit een oorkonde van de Bourgondische hertog Filips de Goede blijkt dat Wein uiteindelijk begin juli 1457 overleed, waarna de vergoeding voor de kapelaan definitief werd overgeheveld naar het klooster van Sint-Jacob op de Coudenberg.⁷³

Maar is dit alles wel van belang voor het literaire leven aan het Brabantse hof van hertog Jan IV? Aan de voortzetting begon Wein vermoedelijk pas na het aantreden van hertog Filips de Goede, zodat die tekst eigenlijk buiten het bestek van dit boek valt. Desalniettemin lijkt het goed nog eens terug te keren naar het kapittel waarin de dichter spreekt over het verdriet dat loskwam bij het overlijden van de hertog:

Ende boven al soe was hi
 Van sinen dieneren, si u ghesaeght,
 Onsprekelike zeere gheclaeght.
 Ic spreke ooc wel – acherme! – met recht.
 Ic was sijn dienere ende sijn knecht.
 Sijn doot magh ic wel claghen zeere:
 Die edel goedertieren heere
 Gaf mi tot soe menegher stont
 Soe menich suet woort met sinen mont,
 Dat mi allen dat leven mijn
 In mijn herte gheprint sal sijn.
 Ende sijnre zielen, wats ghesciet,
 En meinic te verghetene niet
 Soe langhe als mi God laet leven.⁷⁴

Deze passage laat niet alleen zien dat Wein in dienst stond bij de hertog – dat wisten we al – maar biedt vooral zicht op de goede band die er bestond tussen de dichter en zijn meester. Wein had in zijn leven heel wat vorsten meegemaakt, maar de relatie met Jan IV stak er toch duidelijk bovenuit. Wein werd door de hertog aangesproken en dat was kennelijk iets uitzonderlijks. Wat de hertog vertelde met *menich suet woort* weten we niet, maar het lijkt aannemelijk dat de twee ook over literatuur hebben gesproken. De souplesse waarmee Wein later zou dichten doet vermoeden dat hij er al vroeg en enthousiast mee begonnen was. En dat hertog Jan belangstelling had voor literatuur konden we hierboven al afleiden uit zijn lidmaatschap van Den Boeck.

Het is jammer dat we niet meer weten over de eerste stappen van Wein van Cotthem op het gebied van de dichtkunst en over de conversatie die hij had met hertog Jan IV. Toch hebben we hier wederom een glimp gekregen van een goede verstandhouding tussen een dichter en diens heer. Ditmaal niet een relatie die zich kenmerkt door hooggestemde ambities – zoals bij Wenceslas en Froissart – maar een vriendschap tussen twee mannen zonder al te veel pretentie.

Hertog Jan IV overleed op vierentwintigjarige leeftijd en aangezien hij geen kinderen naliet – hij had zelfs geen enkele bastaard – werd hij opgevolgd door zijn jongere broer Filips van Saint-Pol die in 1420-1421 ook al even aan de macht was geweest. Bij de dichter van de voortzetting van de *Brabantsche yeesten* is het heilige vuur er een beetje uit als hij in zijn geschiedverhaal eindelijk is aanbeland bij Filips van Saint-Pol. Diens regering duurde te kort om er echt een verhaal van te maken. Ook op literair gebied valt er niet zoveel te melden. We weten dat Filips na de dood van zijn vader enkele jaren heeft doorgebracht aan het Bourgondische hof zodat hij meer dan zijn broer doordrongen moet zijn geweest van de Franstalige hofcultuur. Net als zijn vader had Filips zich ingeschreven in de Cour Amoureuse te Parijs.⁷⁵ Belangstelling voor lyriek blijkt ook in januari 1429 wanneer de hertog drie gulden laat geven aan *enen man die mijnen here nuwe baladen gemaict ende gegeven hadde te nuwen jaire*.⁷⁶ Verder duiken enkele oude bekenden weer op. De blinde Hein van Tricht treedt weer op met zijn luit en deze keer wordt expliciet aangegeven dat hij ook heeft *gesongen*.⁷⁷ Wát de blinde speelman zong, liet de dienstdoende ambtenaar na te noteren. En ook de Brusselaar Jan de Oude treedt opnieuw ten tonele, maar wederom wordt verzuimd te vermelden wat er op het programma stond. Met deze ietwat schrale gegevens moeten we het doen. Grootse literaire projecten lijken er niet meer te zijn opgezet door Filips van Saint-Pol. Daar was eigenlijk ook geen tijd voor want zijn bewind duurde amper drie jaar. Terwijl hij in afwachting was van de

komst van zijn toekomstige bruid Jolanda van Sicilië, bezweek Filips aan een maagzweer. Daarmee realiseerde hij wat zijn neef Filips de Goede al stiekem had gehoopt. Brabant werd opgenomen in het grote Bourgondische rijk.

DE STEM VAN DE MEESTER:

LITERAIR MECENAAT IN DE MIDDELEEUWEN

Welke rol speelden de hertogen van Brabant tussen 1106 en 1430 in het literaire leven? In de voorgaande hoofdstukken zijn tal van teksten de revue gepasseerd die op de een of andere wijze te verbinden zijn met het Brabantse hof en daar ook de sporen van dragen. In deze slotbeschouwing zal worden afgetast in hoeverre het onderzoek naar drie eeuwen literatuur aan en rondom het Brabantse hof een scherper beeld heeft opgeleverd van het literair mecenaat in de Middeleeuwen.¹ Daarbij moet ook de vraag worden gesteld naar de waarde van literair-historisch mecenaatsonderzoek, vooral ook omdat bleek dat de reële inbreng van een mecenas in veel gevallen nauwelijks kon worden vastgesteld.

Een belangrijke kwestie in het mecenaatsonderzoek betreft de motieven van een mecenas om actief deel te gaan nemen aan het literaire leven. Dat letterkundige belangstelling daarbij de doorslag gaf, ligt voor de hand, maar het is belangrijk zich te realiseren dat die interesse vooral ook ontstond vanuit de sociale positie waarin de mecenas verkeerde. En dan blijkt al snel dat er ook andere motieven konden meespelen, buiten de zuiver literaire. Die redenen zullen hieronder eerst worden afgetast.

Eerzucht zou een van die beweegredenen van een mecenas kunnen zijn. Prologen en epilogen van veel middeleeuwse werken wekken immers de indruk dat een mecenas veel eer kon verwerven louter door het ontstaan van teksten mogelijk te maken, met name als die teksten aan hem werden opgedragen. Literair mecenaat zou een *Herrschaftszeichen* zijn, een statussymbool waarmee een vorst zich koninklijke allures kon aanmeten, vergelijkbaar met het organiseren van hofdagen of het bouwen van luisterrijke residenties.² Toch mag dit wel met een korreltje zout worden genomen. Deze visie op het belang van letterkundig mecenaat werd immers vooral gecreëerd en instandgehouden door middeleeuwse auteurs die zelf veel te verwachten hadden van een gulhartige mecenas. Het statusverhogende effect zal in de praktijk minder opzienbarend zijn geweest. Wie middels uiterlijk vertoon zijn macht wilde tonen, deed er beter aan grootse feesten, toernooien en jachtpartijen te organiseren, indrukwekkende kastelen te bouwen of in het algemeen een grote vrijgevigheid te tonen. Ook muziek was dan

een volwaardig alternatief. Zo lijkt de Brabantse schalmespeeler Middach – die talrijke optredens heeft verzorgd aan de belangrijkste Europese vorstenhoven – samen met de andere hertogelijke speellieden meer te hebben gedaan voor het internationale aanzien van het vorstenpaar dan Jean Froissart met de *Prison amoureuse* en de *Meliador*.³ Vermoedelijk was het dan ook niet louter nalatigheid dat nogal wat auteurs hebben verzuimd de mecenas achter de schermen met naam en toenaam te noemen. Zo veel maatschappelijke eer was er niet mee te verwerven.⁴

Het statusverhogende karakter van literatuur was sterker als de tekst ook inhoudelijk op de mecenas betrekking had, bijvoorbeeld doordat diens voorouders erin werden beschreven.⁵ Als kapelaan Reinier in de proloog van *Godevaert metten baerde* laat weten dat hij de tekst schreef ter ere van hertog Jan III – *ic maect in uwer eren* – dan zal hij daarbij vooral hebben gedoeld op het feit dat de jonge hertog de rechtstreekse afstammeling en opvolger van Godfried I was. Dat was een eervolle afkomst die kon afstralen op Jan III. Ook bedekte toespreken in fictieve teksten konden het aanzien van een mecenas verhogen, waarbij bijvoorbeeld kan worden gedacht aan de manier waarop Adenet le Roi in zijn *Enfances Ogier* het personage Thierry d'Ardenne presenteert als een voorafspiegeling van hertog Jan I.

In vergelijking met veel andere cultuuruitingen, kon literatuur gemakkelijk worden ingezet bij het beïnvloeden van opinies en gevoelens. Dat bood natuurlijk perspectieven voor een mecenas. Een sproke als *Die claghe vanden hertoghe Wenselijn van Brabant* riep de Brabantse bevolking op zich te scharen achter hertogin Johanna, terwijl tegelijkertijd werd gepleit voor een goede opvang van de bastaarden van de overleden hertog. Een sterker staaltje biedt het korte gedicht *Van den ever*, in 1334 geschreven in volle oorlogstijd. Het is propaganda die de Brabanders vertrouwen moest geven in een goede afloop en bovendien de vijanden kon afschrikken. Dergelijke propaganda die nauw aan de actualiteit verbonden was, moet het literaire leven in veel grotere mate hebben bepaald dan de overlevering doet vermoeden. Meer subtiële propaganda werd geleverd door Jan van Heelu die met zijn *Slag bij Woeringen* de beeldvorming rond de vrijgevigheid van hertog Jan I en de financieel teleurstellende afloop van de Limburgse successieoorlog wilde bijsturen. Daarmee verhoogde hij niet alleen het aanzien van hertog Jan, maar bevorderde hij tevens het solidariteitsgevoel dat de Brabanders voelden ten opzichte van hun vorst.⁶

Ook leergierigheid van uiteenlopende aard kon een mecenas doen besluiten een actieve rol te gaan spelen in het literaire leven. Zo bestelde de Antwerpse schepen Willem Bornecolve een Brabantse bloemlezing uit de *Spiegel historiael* om de geschiedenis van de Brabantse dy-

nastie beter te leren kennen, wellicht om daar ook politiek zijn voordeel mee te doen. Ook de anonieme *Puissance d'amour* heeft haar ontstaan kennelijk te danken aan hunker naar kennis, in dit geval op het gebied van de amoureuze omgangsvormen. In de proloog wordt expliciet vermeld dat de hertogin bij de auteur – die zichzelf veelzeggend aanduidt als *li maistres* – dikwijls had aangedrongen op meer uitleg over de liefde en kennelijk bestond dat verlangen ook bij de hertog.

Een mecenas kon ook wensen dat anderen iets op zouden steken van de teksten die onder zijn of haar patronaat tot stand kwamen. Zo lijken bepaalde ridderromans als 'spiegel van ridderschap' te zijn ingezet bij de opvoeding van jonge edellieden. Aan het Hollandse hof valt daarbij te denken aan verschillende werken in het oeuvre van Jacob van Maerlant zoals *Alexanders geesten* ten behoeve van graaf Floris v en de *Historie van den grale* voor de jonge heer van Voorne.⁷ Aan het Brabantse hof verklaart een dergelijke achtergrond wellicht het ontstaan van de *Trojeroman* van Segher Diengotgaf hoewel die hypothese hier niet kon worden bewezen. Ook de veronderstelling dat *Van den bere Wisselau* zou zijn geschreven voor de jonge hertog Godfried III kon niet hard worden gemaakt. Een sterker voorbeeld is *Sone de Nansay*, de avontuurlijke ridderroman die op het lijf van de latere hertog Jan I werd geschreven. De mecenas was hoogstwaarschijnlijk de weduwe van hertog Hendrik III, Aleide van Bourgondië, die in hoge mate begaan was met de opvoeding van haar kinderen.

Soms zullen ook overwegingen van devotionele aard hebben meegepeeld bij de beslissing om zich actief met het literaire leven in te laten. Van oudsher behoorde het tot de taken van de adel om kerken en kloosters te ondersteunen. De schenkingen die hertog Hendrik III en diens echtgenote Aleide hebben gedaan aan de dominicanen kunnen in dat licht worden beschouwd. Of ze daarmee ook de letterkundige activiteit van iemand als Thomas van Cantimpré wilden stimuleren, kan niet worden achterhaald. Vergelijkbare overwegingen kunnen worden gemaakt ten aanzien van de abdij van Affligem en de historiografische activiteit ter plaatse, of ten aanzien van Groenendaal en de mystiek van Ruusbroec. Dat devotionele gevoelens ook de secundaire receptie van religieuze teksten konden stimuleren, tonen de handschriften die hertogin Johanna liet samenstellen. Net als bij de teksten met een didactisch doel, lijkt ook op het devotionele vlak de inbreng van de hertoginnen opmerkelijk.

Maar hoeveel aanvullende redenen ook gegeven worden voor het optreden van een mecenas, primair lijkt toch de oprechte belangstelling voor literaire producten. Het is opvallend dat maar liefst drie van de hertogen die in dit boek een hoofdrol spelen – Hendrik III, Jan I en Wenceslas – zelf lyriek hebben geschreven. Dat wijst op een sterke

drang om actief te participeren in het literaire leven, om literatuur een volwaardige plaats te geven in de hofcultuur. Om dat te bereiken was een mecenas evenwel afhankelijk van literair talent, van dichters en schrijvers die bereid moesten zijn om hun kunsten met de vorst en de hofgemeenschap te delen. Daarbij moet overigens worden opgemerkt dat het lang niet altijd nodig was dat zo'n auteur zich dan ook daadwerkelijk aan het hof kwam vestigen. De contacten tussen Jean Froisart en hertog Wenceslas concentreerden zich in hooguit enkele weken per jaar waarbij de schrijver dan zijn intrek nam in een herberg in de nabijheid van het hof. Vergelijkbaar is de situatie van Lodewijk van Velthem die zijn voortzetting van de *Spiegel historiael* gewoon thuis in de pastorie van Veltem vervaardigde en daarna bij Maria van Berlaar kwam afleveren.

Nu we iets meer zicht hebben op de belangen van een mecenas, is het ook belangrijk na te gaan wat de motieven waren van een auteur die een mecenaatsrelatie aanging. Wat had hij daar eigenlijk bij te winnen? Deze vraag is in het mecenaatsonderzoek te weinig gesteld. Dikwijls wordt gesuggereerd dat de auteur geen andere keuze had, dat hij wel gedwongen was zich over te leveren aan de wereld van de macht en het geld.⁸ Natuurlijk, voordat een middeleeuwse schrijver aan het werk kon, moest er aan enkele belangrijke randvoorwaarden zijn voldaan. Zo moest hij een betrekking hebben die niet alleen genoeg brood op de plank bracht, maar waarbij ook genoeg vrije tijd overschoot om zich aan het schrijven te wijden. Bovendien moest een auteur – vooral als hij zich met langere teksten bezighield – het benodigde perkament kunnen betalen, niet alleen voor zijn eigen teksten maar dikwijls ook voor het kopiëren van bronteksten.⁹ Voor schrijvers die een religieuze opleiding hadden genoten – en dat hadden de meeste – lag naast een ambtelijke job vooral een betrekking als wereldlijk geestelijke voor de hand. Om zo'n positie te bemachtigen was enige protectie onontbeerlijk. Voor een baan als kapelaan, pastoor of kanunnik moest je immers worden voorgedragen door degene die het patronaatsrecht bezat. Naast de hogere geestelijkheid waren dat vaak mensen van adel. Zodra men echter zo'n positie had verworven – en dat zal in veel gevallen zijn geweest nog voordat men zich als letterkundige had kunnen onderscheiden – bezat men een relatieve onafhankelijkheid want een eenmaal verworven beneficium raakte je niet zomaar kwijt. Wie zich als wereldlijk geestelijke aan het schrijven wilde zetten, hoefde dus niet noodzakelijk een mecenas te zoeken, zoals het voorbeeld van Jan van Ruusbroec duidelijk maakt. Als kapelaan van Sint-Goedele – en wellicht met een beetje steun van familie en vrienden – schreef hij te Brussel zijn eerste mystieke traktaten en daarbij ging het meteen om teksten van lange adem. Belangrijk voor de relatieve onafhankelijkheid van de intellectu-

ele elite is ook dat vanaf de twaalfde eeuw als gevolg van de voortschrijdende verschriftelijking het aantal beschikbare jobs snel toenam. Niet alleen aan het hof van de vorst, maar ook bij de lagere adel en in de stad waren klerken nodig voor allerlei taken waarbij een gedegen kennis van het schrift een voorwaarde was.

Maar waarom richtten veel middeleeuwse auteurs zich dan toch tot de wereldlijke elite, met name tot de vorst? Uiteenlopende redenen zijn daarvoor aan te wijzen. Aan het hof waren natuurlijk heel wat lucratieve baantjes te vergeven – niet alleen in de zielzorg, maar ook op het gebied van bestuur en organisatie. Wie carrière wilde maken kon er belang bij hebben zich bij de vorst in de kijker te werken, zoals de dichter van de *Vierde Martijn* maar al te goed beseftte. Ook zal klinkende munt vaak een motief zijn geweest. Iemand als Froissart, die als pastoor van Estinnes-au-Mont over een vast inkomen beschikte, mikte met zijn *Prison amoureuse* wel degelijk op een flinke financiële vergoeding, al zal hij daarnaast ook andere motieven hebben gehad. Materiële ondersteuning door een vorst kon bovendien noodzakelijk zijn om grootsere projecten mogelijk maken, zo wordt althans gesuggereerd door Henen van Merchtenen die na zijn *Cornicke van Brabant* een meer uitvoerige tekst wil schrijven als een vermogend heer *mij dan betalen woude inc, cost ende papier*. Werken van zeer grote omvang – zoals bijvoorbeeld de *Roman der Lorreinen* met honderdvijftigduizend verzen – lijken zonder de steun van een mecenas inderdaad moeilijk voorstelbaar.

Ook politiek of religieus engagement kon voor een auteur reden zijn om zijn teksten (tevens) tot de bestuurselite te richten.¹⁰ Een mooi voorbeeld daarvan vormt Jan van Boendale die teksten heeft opgedragen aan het echtpaar van Leefdaal en aan hertog Jan III van Brabant. Zonder uit te willen sluiten dat Boendale daarmee ook een financiële beloning beoogde, lijkt zijn belangrijkste motivatie toch te zijn aan deze machtige edellieden, en zelfs aan hun kinderen, iets over te brengen van het gedachtegoed dat hij zich als schepenklerk van Antwerpen had eigengemaakt en daar ook uitdroeg. Ook Boendales ambtgenoot, Jan Caligator uit Leuven, richtte zich vermoedelijk vanuit politieke bekommernis tot de hertog met zijn *Speculum morale*. Opmerkelijk is ook het *Ridderboec* waarin de auteur alle zeilen bijzet om zijn adellijke *lieve vriend* in te palmen voor een religieuze levensstijl, wat overigens niet wil zeggen dat hij een eventuele financiële vergoeding ten behoeve van de Groenendaalse kloostergemeenschap daarom versmaad zou hebben.¹¹

De aantrekkingskracht die het hof uitoefende op auteurs werd niet alleen bepaald door geld en macht. Ook het daar aanwezige literaire klimaat speelde ongetwijfeld een belangrijke rol. Vergelijkbaar met de Amsterdamse grachtengordel nu, vormde het hof in de Middeleeuwen

voor veel auteurs *the place to be*, al was het maar tijdelijk. Een eerste aspect dat daarbij meespeelde, was het aanwezige boekenbezit. Dat de pastoor van het Brabantse dorpje Veltem – na de voltooiing van de *Spiegel historiael* – graag kapelaan wilde worden op het kasteel van Voorne, had misschien wel in de eerste plaats te maken met de boeken die hij ter plaatse hoopte aan te treffen.¹² Hoe bescheiden adellijke bibliotheken in de Middeleeuwen ook waren, ze boden doorgaans meer dan een auteur zich persoonlijk kon veroorloven en het waren vaak ook andere teksten dan in de belangrijke geestelijke centra te vinden waren. Hoe inspirerend zo'n bibliotheek kon werken, toont de *Meliador* van Jean Froissart die een aanvulling vormde op de toch al aanzienlijke Arturverzameling van Johanna en Wenceslas.

Ook de zucht naar literaire erkenning zal heel wat auteurs ertoe hebben aangezet zich voornamelijk te richten op een hofpubliek. Aan het hof waren nogal wat geleerde clerici werkzaam en men heeft verondersteld dat bepaalde subtiliteiten in literaire teksten juist voor deze groep bedoeld waren.¹³ Toch was men vooral uit op de appreciatie door de vorst of vorstin. Middeleeuwse auteurs lijken uiterst gevoelig te zijn geweest voor de waardering door mensen met aanzien en afkomst. En heus niet alleen vanwege die status. Edellieden – vooral zij die boven aan de feodale ladder stonden – hadden op literair gebied waarlijk recht van spreken. Natuurlijk, in geleerdheid moesten zij onderdoen voor de clerici die bij hen in dienst waren. Tegenover een gebrek aan kennis van liturgische, wetenschappelijke en klassieke teksten stond evenwel een ruime ervaring met volkstalige literatuur. Juist doordat middeleeuwse literatuur in de volkstaal vooral bloeide in de centra waar ook de macht was geconcentreerd, hadden de vorst en vorstin als geen ander de gelegenheid om zich literair te ontwikkelen. Daarbij speelde ongetwijfeld ook de ervaring met mondelinge tradities mee. Want hoe weinig sporen dat ook in de schriftelijke bronnen heeft nagelaten, het hof was tevens een aantrekkingspool voor orale kunstenaars. Om dat te beseffen hoeft men enkel de uitvallen te lezen die geleerde auteurs als Jacob van Maerlant en Jan van Boendale hebben gericht tegen de *menestrele* die aan de hoven goede sier maakten.¹⁴

Anders dan deze twee voorbeelden doen vermoeden, hebben veel middeleeuwse auteurs – en paradoxaal genoeg ook Jacob van Maerlant – ten volle hun voordeel gedaan met de literaire kennis die aan de hoven te vinden was. Auteur en mecenas hadden elkaar heel wat te bieden, ook zuiver literair bekeken. Een mooi, concreet voorbeeld is te vinden in de Latijnse kroniek van Lambrecht van Ardres (circa 1200) waarin deze beschrijft hoe in de tweede helft van de twaalfde eeuw de graaf van Wijnen zijn kennis van orale tradities deelde met clerici die hem in ruil daarvoor theologische informatie verschaften.¹⁵ Bekend is

ook het voorbeeld van Chrétien de Troyes die *matiere et sens* van zijn *Chevalier de la charette* kreeg aangereikt door gravin Maria van Champagne.¹⁶ Een voorbeeld uit de dertiende eeuw is de avonturenroman *Cleomadès*. Adenet le Roi vertelt dat de inhoud ervan hem mondeling was medegedeeld door koningin Maria van Brabant en haar schoonzus, met het nadrukkelijk verzoek het verhaal op schrift te stellen.

Wijzen deze voorbeelden er nu op dat het initiatief doorgaans bij de mecenas lag? Dat is wel het beeld dat bij onderzoekers van literair mecenaat lijkt te overheersen: 'Mittelalterliche Kunst war Auftragskunst und muß so verstanden werden.'¹⁷ Duidelijke gevallen van kunst-inopdracht zijn ook wel te vinden. Velthems voltooiing van de vertaling van het *Speculum historiale* voor Maria van Berlaar en Veldekes voltooiing van de *Eneasroman* voor Herman van Thuringen laten er geen twijfel over bestaan dat bepaalde middeleeuwse werken hun bestaan (of voltooiing) inderdaad te danken hebben aan een echte opdrachtgever. Zo'n specifieke opdracht lijkt ook aan de basis te liggen van de eerste versie van de *Brabantsche yeesten*. Willem Bornecolve wilde graag beschikken over een Brabantse bloemlezing uit de omvangrijke *Spiegel historiael* en zag in de schepenklerk Jan van Boendale de ideale persoon om die wens te realiseren.

Maar het tegenovergestelde bestond ook. Hennen van Merchtenen schreef zijn *Cornicke van Brabant* weliswaar met het oog op hertog Anton, maar hij deed dat op eigen initiatief en zonder de zekerheid dat hij voor die inspanning beloond zou worden. In dat geval zou men kunnen spreken over een geïntendeerde mecenas. Het voorbeeld van Hennen maakt duidelijk dat de inbreng van de auteur in het mecenaatsonderzoek niet mag worden veronachtzaamd. Mecenaatsrelaties kwamen tot stand als zowel de mecenas als de auteur daar iets bij te winnen had. Meestal zullen beide partijen dan ook hun aandeel hebben gehad bij de concretisering van de literaire projecten. In sommige gevallen kan het initiatief inderdaad bij de mecenas hebben gelegen, met name als er een duidelijke vraag bestond: maak van dit mondelinge verhaal een schriftelijke versie, vervaardig een vertaling, brei een eind aan dit onvoltooide werk, maak een bloemlezing uit deze onoverzichtelijke kroniek. In andere gevallen zal het daarentegen de auteur zijn geweest die de eerste stap zette, bijvoorbeeld door voor te stellen een vertaling te maken van een tekst die buiten het blikveld van de mecenas lag.¹⁸

Behalve de vraag naar de initiatiefnemer is het ook belangrijk te bekijken hoe in een mecenaatsrelatie een literair project verder gestalte kreeg nadat de eerste stap was gezet. Uiteraard was het de auteur die het schrijfwerk voor zijn rekening nam, maar meer dan één casus die in dit boek is behandeld, wijst op verregaand overleg tussen de schrijver en diens mecenas. Dat de auteur van de *Puissance d'amour* zijn

boodschap overbrengt in de vorm van een dialoog tussen de hertog en de meester, is in dat opzicht veelbetekenend. Teksten die uit een mecenaatsrelatie zijn voortgekomen dragen de sporen van een vruchtbare wisselwerking waarbij de belangen en kwaliteiten van de twee partijen worden erkend: deze literatuur ontstond in samenspraak.¹⁹ Vooral de verhouding tussen Rose en Flos zoals die in het literaire kader van de *Prison amoureuse* wordt geschetst, bleek inzicht te bieden in de wijze waarop zo'n samenwerking tussen auteur en mecenas vorm kon krijgen. Daarbij is het opmerkelijk dat de sociale kloof tussen de twee partners vrijwel volledig werd overbrugd. De maatschappelijke ongelijkheid tussen Rose en Flos – de statusincongruentie zoals sociologen dat graag noemen²⁰ – bleek niet langer doorslaggevend als het op literatuurbeleving aankwam. Kennelijk weerspiegelt dat een reëel aspect van veel mecenaatsrelaties.²¹ Naast hertog Wenceslas en zijn 'goede vriend' Froissart kan bijvoorbeeld worden gedacht aan de relatie tussen Jan IV en Wein van Cotthem of die tussen Hendrik III en de trouwvrouwen Adenet le Roi en Gilbert de Berneville. Voor de vorst bood zo'n vriendschap met een in sociaal opzicht veel lager, maar artistiek of intellectueel hoogstaande auteur de mogelijkheid om het strenge hofprotocol te doorbreken en tijdelijk op voet van (relatieve) gelijkheid te converseren. Een dergelijke amicaliteit zal voor de mecenas ongetwijfeld een bevrijdend effect hebben gehad.

Bij een bloeiend literair mecenaat nemen auteurs geen genoegen met het kritiekloos vertolken van *his master's voice*. Teksten als de *Prison amoureuse* en de *Puissance d'amour* tonen aan dat mecenaatsrelaties het literaire leven in de Middeleeuwen in hoge mate konden stimuleren. Ze weerleggen het vooroordeel dat literatuur die 'in opdracht' is geschreven, conventioneel en weinig verrassend zou zijn.²² Juist wanneer een auteur op zoek ging naar de raakvlakken tussen zijn eigen literaire achtergrond – die vooral ook was gekleurd door de opleiding – en die van de mecenas, kwam hij al snel uit bij een nieuwe vorm en een nieuwe inhoud. Hoe meer een auteur erin slaagde zijn tekst daadwerkelijk toe te spitsen op zijn publiek – in casu zijn mecenas – hoe grensverleggender het werk vaak werd. Dat de ontwikkeling van de hoofde ridderroman juist aan de middeleeuwse hoven zijn beslag heeft gekregen, is bijvoorbeeld uitstekend vanuit deze optiek te verklaren. Het genre is ontstaan vanuit de wisselwerking tussen geleerde auteurs en mecenasen met een avontuurlijke literaire interesse.²³ Literair mecenaat bracht leven in de middeleeuwse letterkunde.

Wat is uiteindelijk de waarde van mecenaatsonderzoek? Teksten die hun ontstaan te danken hebben aan een mecenaatsrelatie, zijn daar vaak sterk door bepaald. Zo kan de *Slag bij Woeringen* van Jan van

Heelu maar ten volle worden begrepen vanuit het besef dat hertog Jan I grote belangen had bij de publicatie ervan. Zijn stem klinkt duidelijk door in het werk. Zo beschouwd spreekt het voor zich dat het verschijnsel mecenaat de voortdurende aandacht van literatuurhistorici verdient. Maar er zijn wel enkele valkuilen waar de onderzoeker voor beducht moet blijven. Als die gevaren in voldoende mate kunnen worden ondervangen, heeft het mecenaatsonderzoek volgens mij nog een mooie toekomst voor de boeg, niet alleen op het terrein van het middeleeuwse hof maar zeker ook daarbuiten.

Een van de grootste gevaren in het mecenaatsonderzoek is ongetwijfeld dat men zich onvoldoende rekenschap geeft van de achtergronden van een van de twee partners in de mecenaatsrelatie en daardoor de wisselwerking niet op waarde kan schatten. De gekozen onderzoeksoptiek brengt gemakkelijk met zich mee dat wel veel aandacht wordt geschonken aan de positie van de mecenas, maar dat de auteur wordt veronachtzaamd. Daardoor ontstaat het risico dat men zich te weinig bewust is van de culturele verschillen tussen een vermogende mecenas en een auteur die zich toegang heeft verschaft tot het hof, maar die doorgaans daarbuiten is opgegroeid, zijn opleiding in geestelijke kringen heeft genoten en alleen daardoor al een heel andere literaire cultuur heeft leren kennen. Een liefdesleer als de *Puissance d'amour* kan met recht worden beschouwd tegen het achterdoek van het Brabantse hof, zolang de onderzoeker geen oogkleppen opzet en zich blijft realiseren dat de tekst minstens zoveel bepaald werd door een literaire traditie die zich elders had ontwikkeld.²⁴ De anonieme auteur van de *Puissance d'amour* zegt trouwens zelf dat hij zijn kennis en ervaring te danken heeft aan de vele reizen die hij in het verleden heeft ondernomen. Wat hij de hertog en hertogin te vertellen heeft, is in Brabant nieuw en opzienbarend.

Geringe aandacht voor de auteur kan er ook voor zorgen dat geen rekening wordt gehouden met een eventuele 'verborgen agenda' bij de schrijver. Het adagium 'wiens brood men eet, diens woord men spreekt' kan al snel doen vergeten dat een middeleeuwse auteur, ook wanneer hij afhankelijk was van een mecenas, zich toch kon richten op een breder publiek, buiten de enge kring van de mecenas. Ook hier kan de *Puissance d'amour* als voorbeeld dienen. De tekst is weliswaar opgedragen aan het Brabantse vorstenpaar – vermoedelijk Jan I en Margareta van Dampierre – maar de auteur richt zich over hun hoofden heen ook tot andere liefhebbers. Het mecenaatsonderzoek kan, met andere woorden, wel eens doen vergeten dat ook in de Middeleeuwen veel teksten met opzet 'multifunctioneel' waren.²⁵ Een te sterke focus op een van de functies werkt dan uiteraard vertekend.

Maar het lastigste aan mecenaatsonderzoek blijft de prangende on-

zekerheid die rond veel casussen blijft hangen. De *Trojeroman* van Segher Diengotgaf, de *Parthenopeus van Bloys*, de vertaling van de *Nibelungen* en de *Roman der Lorreinen* zijn allemaal voorbeelden van teksten die naar alle waarschijnlijkheid met de steun van een mecenas tot stand zijn gekomen, maar waarbij de precieze mecenaatsrelatie onduidelijk blijft. Zijn ze voor een Brabants hofpubliek geschreven? En zo ja, wanneer? Welke relatie onderhield de auteur met zijn mecenas en hoe heeft dat zijn weerslag gekregen in de tekst? Op het eerste gezicht kan de hoeveelheid onopgeloste vragen moedeloos maken, al is het een realiteit die ook elders in het literair-mediëvistisch onderzoek telkens opduikt. Gelukkig staat daar tegenover dat het gekozen onderzoeksperspectief bij andere teksten juist bijzonder verhelderend werkt, zoals bijvoorbeeld bij de *Slag bij Woeringen* en de *Prison amoureuse*. Een grondige analyse van de manier waarop zulke teksten tot stand zijn gekomen, leidt vervolgens ook tot beter begrip van teksten die niet zo gemakkelijk zijn vast te pinnen aan een bepaald hof of een bepaalde periode, maar die vermoedelijk wel in hoge mate zijn bepaald door een mecenaatsrelatie. Zonder de inbreng van de auteur te marginaliseren, is het belangrijk vast te stellen dat een mecenas grote invloed kon uitoefenen op allerlei aspecten van het literaire werk.

In dit boek werd ervoor gekozen letterkundig mecenaat te bestuderen vanuit het perspectief van het Brabantse hof. Bij nader toezien bleek evenwel dat sommige teksten die aanvankelijk in het onderzoek aan het Brabantse hof waren gesitueerd, daar naar alle waarschijnlijkheid toch niet tot stand kwamen. Zo bleek het hof van Boulogne van de ambitieuze graaf Reinoud van Dammartin een meer aannemelijke ontstaanscontext te bieden voor de Franstalige zwaanridderepiek, dan het hof van Hendrik I. En alhoewel verder onderzoek daarbij onontbeerlijk is, verdient het zeker overweging of het hof van de Duitse keizer Hendrik VII van Luxemburg de plaats van ontstaan is geweest van een aantal romans dat traditioneel in Brabant wordt gelokaliseerd: de *Roman van Caesar*, de *Cassamus*, de *Limborch* en wellicht zelfs de *Roman der Lorreinen*. Aannemelijk lijkt alvast dat de keizer opdracht gaf voor het schrijven van *Godevaert metten baerde*, een tekst die nadien aan hertog Jan III werd opgedragen. Dit voorbeeld geeft overigens ook aan dat middeleeuwse hoven minder een gesloten wereld vormden dan men zou kunnen denken. De relaties – ook op literair gebied – tussen het Brabantse hof en de hoven van bijvoorbeeld Kleef, Vlaanderen, Holland, Frankrijk of Engeland blijken bijzonder nauw te zijn geweest, afhankelijk van de bestudeerde periode. Vooral huwelijksbanden lijken de literaire uitwisselingen te hebben gestimuleerd, zoals onder meer kon worden afgeleid uit leven en werk van Adenet le Roi.

Van belang is ook de vaststelling dat letterkundig mecenaat geen

vorstelijk voorrecht was, zoals wel blijkt uit de opdracht die Maria van Berlaar verleende aan Lodewijk van Velthem. Het toont aan dat zeker vanaf de veertiende eeuw – maar vermoedelijk reeds in de dertiende – ook in de residenties van de lagere adel het literaire leven tot volle ontplooiing kwam.²⁶ Het voorbeeld maakt bovendien duidelijk dat in eerder mecenaatsonderzoek te veel gewicht werd toegekend aan kanselarijvorming.²⁷ Ten onrechte werd gedacht dat literatuur enkel tot stand kon komen aan een hof waar reeds een belangrijk corps van clerici werkzaam was. Lodewijk van Velthem blijkt de vertaling van het *Speculum historiale* evenwel gewoon in de pastorie van landelijke Veltem te hebben voltooid. Voor bronteksten, schrijfmateriaal en eventuele kopiisten kon een auteur – zeker vanaf de veertiende eeuw – terecht in een van de grotere steden in het hertogdom: Leuven, Antwerpen, Brussel of Mechelen.²⁸

Het belang van de steden bij de ontwikkeling van het literaire leven kwam in deze studie sterk naar voren. Hoewel de focus op het hertogelijk hof lag, bleek de invloed van de steden in de loop der tijd steeds groter te worden. De *trouvères* waarmee Hendrik III contacten onderhield, waren grotendeels ook actief in de stedelijke cultuur van het verre Atrecht. In de veertiende eeuw is vooral Jan van Boendale een uiterst boeiend personage. Dat hij een deel van zijn teksten tevens opdroeg aan de hertog, kan niet verhelen dat zijn werk toch vooral vanuit stedelijk perspectief moet worden benaderd. Juist in het hertogdom Brabant kwam de stedelijke literatuur al vroeg tot ontwikkeling en dat is – juist ook door mecenaatsonderzoekers – in het verleden te weinig onderkend.²⁹ Dat hier nog belangwekkend literair-historisch onderzoek kan worden verricht, wordt onder meer gesuggereerd door de beschikbare gegevens over de veertiende-eeuwse Brusselse patriciërs Jan Taye en Lodewijk Thonijs en hun nauwe contacten met de kartuizers van Herne.³⁰ Ook het literair mecenaat door stadsbesturen verdient nadere aandacht. Een belangrijke casus is de voortzetting van de *Brabantsche yeesten* die vanaf omstreeks 1430 werd vervaardigd door kapelaan Wein van Cotthem in nauwe samenspraak met Petrus de Thimo als vertegenwoordiger van het Brusselse stadsbestuur.³¹ De stad hoopte met deze voortzetting een brug te kunnen slaan naar het Bourgondische hofmilieu, maar in de loop van de vijftiende eeuw blijkt de culturele kloof tussen het grotendeels Franstalige hof van Bourgondiërs en de Nederlandstalige stedelijke kringen alleen maar toe te nemen.³²

Tot slot dienen nog enkele opmerkingen te worden gemaakt met betrekking tot de meertaligheid aan het Brabantse hof en de mate waarin de verschillende teksten op elkaar reageerden. Door niet alleen de

Nederlandse, maar vooral ook de Franse literatuur in de beschouwing te betrekken, is allereerst een genuanceerder beeld ontstaan van de taalsituatie aan het Brabantse hof. Anders dan werd aangenomen, bleek in de twaalfde eeuw het Nederlands – maar ook het Duits – een dominante taal aan het hof te zijn geweest. Hoewel de situatie aan het hof van Hendrik I en Hendrik II onduidelijk bleef, moet het Frans in de dertiende eeuw snel aan belang hebben gewonnen. Dat blijkt uit de lyriek van en voor Hendrik III en het ontstaan van teksten als *Sone de Nansay* en de *Puissance d'amour*. Vervolgens lijkt in de eerste helft van de veertiende eeuw de Franstalige literatuur in een marginale rol te zijn gedrongen, totdat hertog Wenceslas vanaf 1356 het literaire leven van nieuwe impulsen voorzag. Toch was het Nederlands vanaf dat moment niet meer weg te denken uit het hofleven, ook al door het toenemende belang van de steden. Zelfs onder de 'Bourgondische' hertogen Anton, Jan IV en Filips van Saint-Pol vinden we – naast banden met de Franstalige cultuur – ook aanwijzingen voor een blijvende invloed van het Nederlands. Hennen van Merchtenen wist waar hij aan begon toen hij zijn *Cornicke van Brabant* schreef voor hertog Anton.

De meertaligheid die de hofcultuur vanaf de dertiende eeuw kenmerkte, neemt overigens niet weg dat het Nederlands en het Frans voor de hertogen een verschillende betekenis hadden. Het Nederlands was toch vooral de taal waarin met de onderdanen werd gecommuniceerd. De *Slag bij Woeringen* van Jan van Heelu en het gedicht *Van den ever* waren niet zozeer op intern gebruik aan het hof gericht, maar mikten op een veel breder Brabants publiek. Omgekeerd richtten ook nogal wat Brabanders zich in het Nederlands tot de hertogen, zoals bijvoorbeeld Jan van Boendale. Anderzijds kan het geen toeval zijn dat de literatuur waarin de persoonlijke inbreng van de hertogen het sterkst voelbaar is, toch in het Frans werd geschreven. Daarbij kan worden gedacht aan prachtige teksten als de *Puissance d'amour* en de *Prison amoureuse*, maar natuurlijk ook aan de lyriek van hertog Hendrik III en hertog Wenceslas. De keuze voor het Frans zal niet alleen door de reële talenkennis van de hertogen zijn ingegeven – Wenceslas sprak bijvoorbeeld ook perfect Duits – maar dient ook te worden verklaard vanuit het prestige dat het Frans genoot. Het was de taal waarin de West-Europese adel onderling communiceerde en daarmee ook de taal waarin het hoofse gedachtegoed het sterkst tot ontwikkeling was gekomen.³³ Op het gebied van ridderepiek en lyriek liep de Nederlandse literatuur nu eenmaal hopeloos achterop, enkele uitzonderingen daargelaten. Dat de hertogen gevoelig waren voor de internationale literaire mode, komt overigens ook naar voren in de lyriek van Jan I. In de vorm sluiten diens liedjes nauw aan bij de Franse formes fixes, ter-

wijl voor de bewoording de inspiratie vooral gezocht werd bij de Duitse *Minnesang*.

De gezamenlijke bestudering van de Franse en Nederlandse literatuur geeft ook aanleiding tot de verrassende conclusie dat er aan het Brabantse hof nauwelijks sprake is van literaire beïnvloeding over de taalgrens heen.³⁴ Hoewel het Frans en het Nederlands er beide een rol speelden, zijn er nauwelijks aanwijzingen voor een wederzijdse uitwisseling. Er zijn geen Nederlandse vertalingen gemaakt van belangrijke hofteksten als *Sone de Nansay*, de *Puissance d'amour*, de *Prison amoureuse* of de *Meliador*. Van de vier werken die Adenet le Roi heeft geschreven, is enkel *Berte aus grans piès* ook fragmentarisch in het Nederlands overgeleverd en niets wijst erop dat die vertaling aan het Brabantse hof tot stand zou zijn gekomen.³⁵ En in omgekeerde richting lijkt er nog minder te zijn gebeurd. Noch aan het Brabantse hof, noch daarbuiten, werden vertalingen gemaakt van teksten als de *Slag bij Woeringen*, *Godevaert metten baerde* of de *Cornicke van Brabant*. De literaire circuits van het Frans en het Nederlands waren in hoge mate van elkaar gescheiden, waarbij de tweetalige hertog vaak de enige schakel lijkt te zijn geweest. Het zal ook geen toeval zijn dat juist de liedjes van hertog Wenceslas behoren tot de zeldzame voorbeelden van Franse teksten die door het Nederlands of het Duits zijn beïnvloed.³⁶

Maar ook als we het Frans en het Nederlands afzonderlijk bekijken, lijkt de wisselwerking tussen de Brabantse hofteksten eerder gering. Grote intertekstuele netwerken zijn althans niet blootgelegd aan het Brabantse hof. Incidenteel lijkt er wel op een vroegere tekst te worden gereageerd, zoals bijvoorbeeld de *Grimbergse oorlog* op *Godevaert metten baerde*. Ook de manier waarop Jean Froissart in zijn *Prison amoureuse* varieert op de tragische liefdesverhalen van Pyramus en Thisbe, Eneas en Dido en Tristan en Isolde, zou kunnen worden getypeerd als een vorm van intertekstualiteit. Mogelijk zijn we hier het slachtoffer van de gebrekkige overlevering waardoor we slechts een beperkt beeld hebben van het literaire leven aan het Brabantse hof. Maar wellicht speelt hier ook mee dat de belangrijkste schakel tussen de verschillende teksten de hertog zelf was. Schrijvers die slechts incidenteel aan het hof kwamen, konden zich geen volledig beeld vormen van de literaire horizon van de mecenas, terwijl zo'n mecenas omgekeerd ook niet altijd zal hebben beseft welke literaire bagage een auteur met zich meedroeg. Misschien moeten bepaalde voorbeelden van intertekstualiteit, zoals die in het onderzoek naar voren zijn geschoven, toch eerder worden beschouwd als vormen van ontlending die niet als zodanig door het publiek werden opgemerkt.

De geringe wisselwerking tussen de teksten die aan het Brabantse hof functioneerden – of de onmogelijkheid die wisselwerking aan te to-

nen – leidt vanzelfsprekend tot de vraag of die teksten dan wel in één kader dienen te worden bestudeerd.³⁷ Is het gebrek aan literair-historische samenhang geen reden om ervan af te zien teksten te willen bestuderen vanuit hun primaire functioneringsmilieu, vanuit het perspectief van het beoogde publiek, en dan nog wel in een chronologische studie die enkele eeuwen probeert te overzien? Toch niet. Het gekozen perspectief heeft immers wel degelijk heel wat opgeleverd. Niet alleen is een beter beeld ontstaan van de ontstaanscontext van veel afzonderlijke teksten en van de mogelijke verhoudingen in mecenaatsrelaties, maar daarnaast is wellicht ook een meer realistische visie op literatuurgeschiedenis gegroeid. De ontwikkeling van het literaire leven was geen mooie ontwikkelingsgang langs strakke lijnen, maar deed zich voor als een aaneenschakeling van momenten.³⁸ Zulke momenten werden hier vanuit één perspectief bekeken, het perspectief van de hertogen van Brabant.

NOTEN

NOTEN BIJ DE INLEIDING

1. De Vries 1844-1848, 3de boek, kap. 15, vs. 335-342; zie over deze passage Hogenelst & Van Oostrom 1995, 84.
2. De literatuurbenadering die in dit boek wordt gehanteerd is sterk sociologisch van aard met een grote nadruk op de context waarin de literaire werken tot standkwamen. Het leek me desondanks niet nodig een beroep te doen op de modellen en terminologie zoals die door sociologen als Bourdieu zijn ontwikkeld (zie met name Bourdieu 1994 en met betrekking tot mecenaat Hitters 1996; vgl. bovendien de inspirerende studie van Van den Braber 2002 waar het sociologisch discours wel is overgenomen).
3. Van Oostrom 1996; Berendrecht 1996.
4. Van Oostrom 1987; Meder 1991; Verbij-Schillings 1995; Corbellini 2000 (en resumertend Van Anrooij 1999). Zie meer in het algemeen over de invloed van mece-naat op de Nederlandse literatuur uit de Middeleeuwen, Van Oostrom 1992.
5. Zoals ook werd benadrukt door Van Oostrom 1990, 393.
6. Zie met name Van Oostrom 1982 (= 1992, 48-64); Janssens 1987a; Janssens 1989.
7. Sleiderink 1993.
8. De opkomst van de graven van Leuven en Brussel wordt besproken door Van Mingroot 1980. In de twaalfde eeuw slaagden de hertogen er overigens nog niet in de volledige mark Antwerpen ook daadwerkelijk te beheersen (Croenen 1999b, 39-41). Zodra de benaming 'hertog van Brabant' was ingeburgerd, en dat was vanaf ca. 1200, ontstond enige verwarring doordat de term Brabant toen ook incidenteel gebruikt werd om het gebied van het oude hertogdom Neder-Lotharingen (tussen Schelde, Moezel en Rijn) aan te duiden, zo bijvoorbeeld bij Jacobus van Vitry (Janssens 1989, 119).
9. Vgl. Uyttebrouck 1975, 43-111.
10. Om de leesbaarheid te bevorderen zijn de volgende principes gehanteerd. Geciteerde passages zijn stilzwijgend herspeld (vooral de spelling van *i/j* en *u/v*) en waar nodig wordt interpunctie toegevoegd of aangepast (ook hoofdlettergebruik). Indien nodig is een vertaling van de middeleeuwse teksten gegeven, of een woordverklaring bij de lastige punten. De voor- en achternamen van edellieden en ook de geografische aanduidingen zijn gemoderniseerd en steeds in het Nederlands weergegeven (Filips en niet Philippe; Atrecht en niet Arras). Bij Nederlandstalige *auteurs* wordt de gebruikelijke spelling gehanteerd (Lodewijk van Velthem met een *h*), voor de Franstalige is gebruikgemaakt van de gemoderniseerde aanduidingen van Hasenohr & Zink 1992. In de hoofdtekst wordt nooit een moderne wetenschapper bij naam genoemd; daarvoor dienen de noten. In de bibliografie zijn enkel die werken opgenomen waarnaar in de noten wordt verwezen.
11. Van Oostrom beschouwt het hof als 'een centrum van wereldlijk gezag, georganiseerd rondom een vorst met zijn getrouwen' maar ook als 'centrum van represen-

- tatie' (Van Oostrom 1987, 22). Zie verder Vale 2001 en de daar genoemde literatuur.
12. Zie over de residenties van de hertogen met name Avonds 1991, 174-178; Uyttebrouck 1991.
  13. Van Oostrom 1981, 219-220; Van Oostrom 1987, 22-24; vgl. Avonds 1991, 65-94; Uyttebrouck 1975, 153-267; Uyttebrouck 1992; Uyttebrouck 1995.
  14. Croenen 1999b; Avonds 1991, 95-147; Uyttebrouck 1975, 268-403.
  15. Hogenelst & De Vries 1982.
  16. Van Oostrom 1992, 12-15.
  17. Tenzij dat relevant is, wordt in verband met het Frans dus niet gesproken over Oud- en Middelfrans, Picardisch, Waals of Anglo-Normandisch. Met Nederlands wordt het Middelnederlands in eender welke dialectvorm aangeduid. Duits wordt hier gebruikt als algemene benaming voor alle Neder- en vooral ook Hoogduitse varianten.
  18. Vgl. voor de mogelijkheden en beperkingen van dialectologisch onderzoek Van den Berg 1986, Van den Berg 1987; Van den Berg 1991, 75-79; Van den Berg i.s.m. Berteloot 1994.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK I

1. De Sturler 1936, 74-76; Avonds 1996a. Zie tevens Wertheimer 1995.
2. Dit gedicht werd anoniem opgenomen in Henry of Huntingdons *Historia Anglorum* (Arnold 1879, 243); vgl. Van Houts 1989, 51-52; Szövérfy 1993, 257-260.
3. Bezzola 1966, dl. 2, 410-429; Van Houts 1989; Van Moolenbroek 1994.
4. Legge 1965; Legge 1969; Tyson 1979.
5. Walberg 1900, I, vs. 5-11; zie ook Van Moolenbroek 1994, 215-216.
6. Short & Merrilees 1979; zie ook Van Moolenbroek 1994, 214-215.
7. Van Moolenbroek 1994, 217-218; Wertheimer 1995, 107; vgl. Holmes 1964.
8. Bourassé 1893, 179; vgl. Van Houts 1989, 52.
9. Gorissen 1949; Avonds 1996a; Avonds 1999, 58-59; Leurs 1922, 94-110.
10. Despy-Meyer & Gérard 1964, 21-30; Verbesselt 1987, 26-31; Huyghebaert 1948.
11. In feite heeft de boekenlijst niet betrekking op Affligem, maar op de kleine Affligemse priorij Sint-Andreas te Brugge (De Bruyne 1925; Munk Olsen 1982-1989, dl. 3-1, 58). Naar alle waarschijnlijk waren deze boeken echter ontleend aan de bibliotheek van Affligem (Huyghebaert 1948). Zie over de Renaissance van de twaalfde eeuw in Brabant, Verbesselt 1987 en Janssens 1987c.
12. Despy-Meyer & Gérard 1964, 30.
13. Coosemans 1945; Huyghebaert 1948; Verbesselt 1987, 30; Smeyers 1998, 97-98.
14. Hendrix 1990.
15. Gorissen 1952.
16. Vergelijk bijvoorbeeld het ontstaan van de *Gesta regum Anglorum*. Deze uitvoerige kroniek werd op uitdrukkelijk verzoek van koningin Machteld, de voorgangster van Aleide, geschreven in de abdij van Malmesbury (Van Moolenbroek 1994, 213-214). Dat de geestelijkheid nauw betrokken was bij het literaire hofleven in Engeland komt ook duidelijk naar voren bij Van Houts 1989.
17. Uitgave van de verschillende versies door Heller 1880b, 385-399; zie vooral Stein 1995.
18. De genealogie is onder de moderne titel *Genealogia ducum Brabantiae metrica* ('metrische genealogie van de hertogen van Brabant') uitgegeven door Heller 1880b, 399-404.

19. De Ridder 1979a, 77; Heymans 1983, 26; Stein 1995, 333-338 (maar zie ook 348, n. 78).
20. Heller 1880b, 403, r. 57; vgl. Stein 1995, 336.
21. Heller 1880b, 403, tussen r. 2 en 3.
22. Er wordt in de verleden tijd over *senior Godefridus* gesproken, dus een datering tijdens de regering van Godfried jr. (1139-1142) lijkt het meest waarschijnlijk. Overigens is de regel waarin gesproken wordt over het huwelijk van keizer Frederik Barbarossa (keizer sinds 1155) duidelijk herkenbaar als een latere interpolatie (vgl. Heller 1880b, 402, r. 57, noot y).
23. Deze genealogie van de huizen van Namen en Boulogne is op voorbeeldige wijze uitgegeven door Genicot 1975a.
24. Genicot 1975a, 257-261 (versie 7). Zie over de ontstaansachtergrond van deze oudste versie, Genicot 1975a, 273-279.
25. Eigenlijk was de grootvader van Godfried met de Baard (Lambrecht II) niet de zoon, maar de broer van Hendrik I. In de Brabantse genealogie is namelijk, net als in de genealogie van Godfried van Bouillon (zie citaat), verwarring tussen Hendrik I (zoon van Gerberga) en Lambrecht I (echtgenoot van Gerberga). Niet Hendrik I, maar diens vader Lambrecht I was de overgrootvader van zowel Godfried van Bouillon als Godfried met de Baard (Knetsch 1931, tabel I & 2).
26. Volgens de genealogie van Godfried van Bouillon had Gerberga nog een zus, Ermengarde. In de Brabantse genealogie, die nooit zijtakken weergeeft, wordt deze zus genegeerd (vgl. Genicot 1975a, 274-276).
27. Heller 1880b, 403, r. 2; vgl. Stein 1995, 331-332.
28. Stein 1995, 340-345.
29. Heller 1880b, 400-401. Overigens is in de *Genealogia principum Brabantie* nog geen invloed merkbaar van de groep heiligenlevens die men aanduidt als de 'faux carolingiens' (vgl. Stein 1995, 342-344).
30. *Austria dicta fuit tunc regnum Lothariense* (Heller 1880b, 401, r. 6).
31. *Hic rex cesar erat, dux sextus Lothariensis, atque Brabantinus* (Heller 1880b, 401, r. 21-22).
32. Bonenfant & Bonenfant-Feytmans 1968; Mohr 1976, 81-86; Van Mingroot 1980, 56-58.
33. Zie over de Grimbergse oorlog, die overigens nog zou aanslepen tot 1170, Avonds 1982, 452-453; Deschamps 1989, 33-34.
34. Gorissen 1952, 79; Reusens 1896, 56.
35. Vgl. Hendrix 1990, 13. Overigens schijnt in de beginjaren van de abdij een zekere Johannes het invloedrijk musicologisch traktaat *De musica* in Affligem te hebben geschreven, zie Smith 1980.
36. Coppens 1948.
37. Verbesselt 1987, 29; Despy-Meyer & Gérard 1964, 28. Hendrik, jongere zoon van Godfried I en broer van Aleide, werd in 1140 eveneens in Affligem begraven.
38. Vgl. over het belang van huiskloosters bij de ontwikkeling van dynastieke historiografie, Bumke 1979, 44-53; Genicot 1975b, 42-43.
39. Bonenfant & Bonenfant-Feytmans 1968, 1146-1147; Mohr 1976, 86-88; Van Mingroot 1980, 57-58.
40. Over de relatie tussen de hertog en de keizer handelt Bonenfant & Bonenfant-Feytmans 1968. Zie voor de heiligverklaring van Karel de Grote vooral Folz 1950, 203-213 (Godfrieds aanwezigheid blijkt uit een oorkonde die is uitgegeven door Appelt 1979, 429, r. 10). De literair-historische implicaties van het hooftest te Mainz zijn bestudeerd door Bumke 1989, 257-262 (voor Godfrieds aanwezigheid, zie Smets 1908, 19).

41. Van Oostrom 1985b, 364; Van Oostrom 1994b, 31; Tervooren 1989b, 11; Claasens 1991, 27; Willaert 1993a, 10.
42. Zie onder andere De Marneffe 1904, 20; Goetschalckx 1905, 48 (vgl. MNW 4, 1025). Hendrik wordt vermeld in meer dan vijftien oorkonden uit de periode 1151-1161 (Ganshof 1927, 133).
43. Beide redacties van de oorkonde zijn uitgegeven door Appelt 1975, 136 (vgl. Herkenrath 1980, 11, n. 68; Croenen 1999b, 52). Zolang de eerste redactie onbekend was, kon men niet bevroeden dat Hendrik van Wilsele en *Henricus pedagogus* identiek waren (zie bijv. Van Uytven 1980, 71). Dat Hendrik van Wilsele als ministeriaal met de heerlijkheid Wilsele zou zijn beleend, lijkt me hoogst onwaarschijnlijk juist omdat er geen enkele Brabantse oorkonde is waarin hij met Wilsele in verband wordt gebracht (vgl. Van Uytven 1980, 71; Croenen 1999b, 52).
44. Del Marmol 1922; De Moreau 1946; Schmandt 1967; vgl. Smets 1908, 45-70; Kupper 1981, 177-182.
45. Uitgave door Heller 1880a; kritische introductie door De Moreau 1946, 9-21.
46. Heller 1880a, 152, r. 44-46.
47. Zie ook Pirenne 1900, 313, n. 1 ('Albert de Louvain nous apparaît encore dans sa biographie comme tout à fait flamand de langue') en Delfos 1964-1965, 352 ('een bijzondere liefde ... voor het Diets').
48. Heller 1880a, 154, r. 32-40 (vgl. Del Marmol 1922, 77). Meester Alexander was al voor het midden van de jaren tachtig overgestapt naar het keizerlijk hof. Zijn noodlottige affaire betrof immers een meisje *que in thalamis Beatricis quondam imperatricis Romanorum manebat*. Beatrijns van Bourgondië, de tweede echtgenote van Frederik Barbarossa, overleed in 1184.
49. Ook Hendrik van Veldeke was aan verschillende hoven werkzaam en ook hij heeft zichzelf aangeduid als *meister* (Bumke 1979, 24; vgl. voor de status van de magisterstitel in deze periode, Herkenrath 1980). Zie over het literaire leven aan het keizerlijk hof, Bumke 1979, 148-154; Bumke 1989, 597-609; Ganz 1992; Willaert 1995, 65-73. In enkele verzamelhandschriften is trouwens werk overgeleverd van een zekere *Meister Alexander*, die ook wel wordt aangeduid als *Der wilde Alexander* (!). Hierbij lijkt het op het eerste gezicht te gaan om een latere naamgenoot. Men vermoedt immers dat het gevarieerde oeuvre van deze Duitstalige dichter (uitgegeven door Von Kraus & Kuhn 1952-1958, dl. 1, 1-19 en dl. 2, 1-17, zie ook Biehl 1970 en Glier 1978) niet voor het midden van de dertiende eeuw tot stand is gekomen. De datering verdient nochtans heroverweging omdat deze voornamelijk berust op een politiek-historische interpretatie van één raadselachtige spreukstrofe. Het is tekenend dat voor het raadsel twee – volledig uiteenlopende – oplossingen zijn gegeven met de situatie rond 1250 en de situatie rond 1285 als uitgangspunten (Wagner 1975; Glier 1978, 213-214).
50. Heller 1880a, 144, r. 26-31.
51. Heller 1880a, 144; vgl. Del Marmol 1922, 35-36 en Delfos 1964-1965, 352.
52. Heller 1880a, 144, r. 31-33.
53. Vgl. Bumke 1989, 640-645 en 702-708.
54. Aldus Wolfram von Eschenbach (zie Schröder 1994, 7). Zie over Veldeke onder andere Bumke 1990, 139-143; Van Leusden 1986; Willaert 1993; Willaert 1995, 65-73. De mythe die onderzoekers hebben opgebouwd rond de diefstal van de *Eneasroman* is terecht onder vuur genomen door Bastert 1994. Hoewel Bastert voorlopig nog uitgaat van een huwelijk tussen de *gravinne von Cleve* en landgraaf Lodewijk III van Thüringen, laat hij tegelijkertijd zien dat daarvoor slechts één aanwijzing bestaat: het vers *Dô si der lantgrâve nam* in de epilogo van de *Eneasro-*

- man*. Afgaande op latere kroniekschrijvers, lijkt het echter waarschijnlijker dat de landgraaf in 1172 was getrouwd met een dochter van de hertog van Oostenrijk (een Margareta?). Dat huwelijk zou echter nooit zijn geconsumeerd en in 1186 zou de landgraaf dan zijn eerste vrouw opzij hebben geschoven om te trouwen met een oude dame, de weduwe van de koning van Denemarken (vgl. Bastert 1994, 254, n. 3 & 260; Holder-Egger 1896, 539; Pertz 1868, 101-102).
55. Zie onder andere Goossens 1982; Tervooren 1989b; Willaert 1993a; Goossens 1995.
  56. Tervooren 1989b; Winkelman 1998.
  57. Baerten 1965.
  58. De genealogie van Aleide van Sulzbach is te vinden in Schwennicke 1978-1995, dl. 16, tafel 93A. Volgens dat schema zou Aleide op 10 september 1189 zijn overleden. Er wordt geen melding gemaakt van een eventueel tweede huwelijk van Aleide, maar vooralsnog is het niet onmogelijk dat de weduwe toch hertrouwd is (vgl. noot 54 hierboven).
  59. Vgl. Klein 1985; Willaert 1993a.
  60. Volgens Goossens is de dynastieke verbondenheid van Brabant met het oosten 'een sterke indicatie voor de stelling dat, als [aan het Brabantse hof] rond 1200 een literaire produktie heeft bestaan, deze waarschijnlijk een samenhang met het Maasland heeft vertoond' (Goossens 1995, 4). Zie in dit kader echter vooral Delfos 1964-1965 (rijk gedocumenteerd, maar nogal speculatief).
  61. Dat geldt voor de epiek maar zeker ook voor de lyriek. Men heeft weliswaar betoogd dat Veldeke zijn liederen in eerste instantie had bedoeld voor de literaire kringen rond Frederik Barbarossa en diens zoon Hendrik VI (Willaert 1995, 65-73), maar zoals hierboven al is gebleken, bestonden er althans tot het midden van de jaren tachtig – het hoffeest te Mainz – nauwe relaties tussen de hertog en de keizer. Bovendien lijkt Veldeke zijn liederen te hebben geschreven in een taal die dicht bij het Brabantse dialect stond. Als de Brabantse mystica Hadewijch zich inderdaad liet inspireren door een lied van Veldeke (Willaert 1995, 75-77), is dat een extra aanwijzing dat Veldekes lyriek ook in Brabant een publiek heeft gevonden. Zie ook Tervooren 1997 die de lyriek van Veldeke toch vooral ziet functioneren aan de hoven in het Maas-Rijngebied.
  62. Al kan bijvoorbeeld ook het Limburgse hof een rol hebben gespeeld bij de transmissie van Franse literatuur. Het kleine hertogdom Limburg (geheten naar een burcht aan de Vesder, tussen Verviers en Eupen) was net als Brabant op de taalgrens gelegen. Er waren culturele banden met zowel het Franse als het Duitse taalgebied. Hertog Hendrik III van Limburg – de zwager van hertog Godfried III – noemt een van zijn dochters Isalde, hetgeen wijst op kennis van Duitse Tristanverhalen (Tervooren 1989b, 10). Ook was hij (*dux Ardenne*) in 1192 in de nabijheid van Reims aanwezig bij een toernooi dat voornamelijk werd bezocht door Franse ridders (Heller 1880a, 149-150; Del Marmol 1922, 59).
  63. Intrigerend is in dit opzicht het ontstaan van de *Reis van Sint-Brandaan*, een tekst die in de tweede helft van de twaalfde eeuw werd geschreven in een Rijnlands dialect. Men heeft erop gewezen 'dat aan het Anglonormandische hof omstreeks 1120-1130 (Latijnse) teksten bekend waren en bewerkt werden die ook de schrijver van de *Reis* heeft gebruikt' (Strijbosch 1995, 123). Heeft de dichter zich wellicht laten inspireren door de literatuur uit de omgeving van koningin Aleide? Had hij misschien banden met het Brabantse hof?
  64. Vgl. Raynaud de Lage 1992; Willaert 1993a, 6. Over de datering en situering bestaat evenwel geen zekerheid (vgl. Schöning 1991, 5-7 en 336).

65. Zie voor die hypothese reeds Delfos 1964-1965, 354. Vgl. bovendien Avonds 1999, 56-61, waar wordt geopperd dat Aleide de verspreiding van de Arturstof in Brabant heeft bevorderd.
66. Gysseling 1980, 539-540, vs. 461-471.
67. Editie door Gysseling 1980, 529-546 (een recente bespreking van de tekst biedt Harper 2001); zie voor de datering van het fragment bovendien Kienhorst 1988, dl. 1, 222-223, en Klein 1995, 15.
68. Gysseling 1980, 529 ('denkelijk twaalfde eeuw', instemmend aangehaald door Goossens 1982, 263 en Voorwinden 1995, 170-171), Van den Berg 1987, 23 ('waarschijnlijk twaalfde-eeuwse'). Datering tussen 1150 en 1200 ook bij Mantingh 1994, 307. Een datering op louter stilistische kenmerken als assonanties blijft evenwel problematisch (De Graaf 1980, 132; Claassens 1993a, 166).
69. Hofmann 1976; Voorwinden 1995; Voorwinden 1993 (vgl. De Vries 1922); zie over de zogenaamde *Spielmannsdichtung* bovendien Schröder 1967 en Bumke 1990, 74-82.
70. Voorwinden 1995, 172.
71. Hofmann 1976, vgl. Voorwinden 1995, 172-173.
72. Van den Berg 1985, 14; Van den Berg 1987, 22; Kienhorst 1988, dl. 1, 222-223.
73. Een voorbeeld is de Nederlandse versie van de *Reis van Sint-Brandaan* (Strijbosch 1995, 22-23; Van den Berg 1995).
74. Gysseling 1980, 529 (vgl. Voorwinden 1995, 172). Zie ook reeds Van Mierlo 1939, 133.
75. Een verwijzing naar *Van den bere Wisselau* in de *Spiegel historiael* maakt duidelijk dat de tekst omstreeks 1285 bekend was bij de Vlaamse dichter Jacob van Maerlant en diens publiek aan het Hollandse hof (zie Voorwinden 1995, 170). Dat is echter meer dan een eeuw na het vermoedelijke ontstaan van de tekst.
76. Dat er in Brabant reeds vroeg Nederlandstalige literatuur werd geschreven, wordt ook aangenomen door Goossens 1982, 263-266.
77. Zoals reeds werd gesuggereerd door Janssens 1987c, 91; Janssens 1988, 210, n. 249.
78. Waarbij nog kan worden opgemerkt dat Hendrik van Wilslele ook veelvuldig met de Duitstalige cultuur in aanraking moet zijn gekomen in de tien jaar dat hij een vertrouwenspositie bekleedde aan het Brabantse hof (1151-1161, zie Ganshof 1927, 133). In juni 1154 was hij bijvoorbeeld in Dortmund aanwezig toen Frederik Barbarossa daar een oorkonde uitvaardigde voor de Brabantse abdi van Park (Appelt 1975, 134-137; vgl. Versteylen 1929, 126-128).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 2

1. De *Chevalier au cygne* is uitgegeven door Nelson 1985. Zie voor de datering, Nelson 1985, xxvi-xxviii, en Emplaincourt & Nelson 1993, 238-239, n. 26.
2. Zie voor een introductie op de genoemde werken Bender 1986, 57-72; Kleber 1986, 97-107; Claassens 1993a, 44-2. Voor de handschriftelijke overlevering, zie Myers 1977. Het ontstaan en de ontwikkeling van de zwaanridderslegende blijft overigens hoogst ondoorzichtig, vgl. Cramer 1971, 46-129.
3. Zie over centrale thematiek in de zogenaamde 'épopées intermédiaires', Bender 1986, 57-61.
4. Kupper 1992, 234-239; Smets 1908, 3-7; Malo 1898, 12-19; Schwennicke 1978-1995, dl. 3, tafel 621; dl. 2, tafel 46; vgl. Genicot 1975a, 260-262 (versies 4, 8, 9 en 14).

5. Malo 1898, vooral 11-41.
6. Zie over het mecenaat van Ida en Reinoud, Malo 1898, 111-127; voor Silvestre in het bijzonder 121-124.
7. Walpole 1976, dl. 1, 130, r. 3-6; vgl. Spiegel 1986.
8. De uitspraak in de proloog ten spijt, is Walpole op grond van zijn stemmareconstructie van mening dat graaf Reinoud onmogelijk de opdrachtgever achter de Turpin-vertaling kan zijn; hij zou slechts opdracht hebben gegeven voor het schrijven van een kopie (Walpole 1976, dl. 1, 58). Men kan echter ook redeneren dat de vertaling in verschillende stadia moet zijn ontstaan (eerste versie zonder vermelding van Reinoud en zonder tussenvoeging; vgl. De Mandach 1961, 139-141). Daarbij is niet onbelangrijk dat men een Latijns Turpin-handschrift heeft aangewezen (Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 163) dat uit de grafelijke bibliotheek van Boulogne lijkt te stammen en dat kan hebben gediend als voorbeeld voor deze Turpin-vertaling (De Mandach 1961, 139 en 389; vgl. Spiegel 1993, 93).
9. De bewerkte versie van de *Enfances Godefroi* met daarbij *Retour de Cornumaran*, is naar het Parijse handschrift BN, fr. 1621, uitgegeven door Hippeau 1877. Van de oudere versie (vertegenwoordigd door het Parijse handschrift BN, fr. 12558) bestaat nog altijd geen afzonderlijke editie (maar vgl. Claassens 1993a, 56). Zie over de inbreng van Renaud, Sumberg 1968, 49-51.
10. Pigeonneau 1877, 155-166 (vgl. Mickel 1997; Mickel 1999a).
11. Hippeau 1877, 87, vs. 2390-2399. Zie echter vooral Pigeonneau 1877, 158-159 (vgl. Bender 1986, 57-61; Mickel 1997, 446; Mickel 1999a, 111, n. 26). Met dank aan prof. dr. W. Van Hoecke (KU Leuven) voor zijn hulp bij de interpretatie van deze passage.
12. De datering tussen 1197 en 1201 leid ik af uit de pro-Engelse en anti-Franse tendens in de bewerking (vgl. Pigeonneau 1877, 158-161) en uit het feit dat Reinoud van Dammartin zich in deze periode had gelieerd aan de Engelse koningen (vgl. Malo 1898, 53-71).
13. Malo 1898, 69-70.
14. Sumberg 1968, 49-51; zie echter ook Mickel 1999a en Mickel 1999b waar wordt beargumenteerd dat de cyclusvorming al in de eerste versie van de *Enfances Godefroi* was voorbereid.
15. Zie over dit handschrift (Parijs, BN, f.fr. 1621), Walpole 1976, dl. 2, 14-27; Myers 1977, xxxvii-xxxviii (zie ook het schema op xvi).
16. Zie over de bloei van de Franse literatuur in Vlaanderen en de omliggende gebieden, Stanger 1957; Van Hoecke 1982; Spiegel 1986; Spiegel 1993; vgl. tevens Geritsen 1995; Tervooren 1991.
17. Smets 1908, 1-70; Kupper 1992, 233-238.
18. Godding 1957, 180.
19. Zie over de *joculatores* omstreeks 1200, vooral Baldwin 1997 (vgl. Bumke 1989, 633-654).
20. Claassens 1991, 26-34; Claassens 1993a, 44-65; Claassens 1993b, 150 en Claassens 1993c, 384.
21. Zie over Hendriks Lotharingse droom, Smets 1908, 224-229; vgl. Claassens 1991, 27-30.
22. Runciman 1954, 91-98; Johnson 1962, 119-121; vgl. Claassens 1991, 30; Claassens 1993a, 50.
23. Te denken valt aan de brief die Hendrik in 1203 ontving van de graaf van Saint-Pol (Platner & Wattenbach z.j., 222-231; vgl. Bumke 1989, 378; McNeal & Wolff

- 1962, 173-180) en de brief die hij in 1229 stuurde aan de Engelse koning (Shirley 1862, 343; vgl. Smets 1908, 199; De Sturler 1933, 7-8).
24. Vgl. Bender 1986, 64-65; Claassens 1991, 27; zie echter ook Emplaincourt & Nelson 1993, 245, n. 239 en Claassens 1991, 34.
  25. Claassens 1993a, 46; Claassens 1991, 29.
  26. Vgl. Blöte 1904, 7.
  27. Vgl. Claassens 1993c, 384. Dat in de *Chevalier au cygne* is te lezen 'hoe Godfried van Bouillon met terugwerkende kracht tot Brabander wordt gemaakt' (Claassens 1991, 28; Claassens 1993a, 48) kan gemakkelijk worden weerlegd. Als de hertogin van Bouillon beweert dat zij regeerde over Bouillon, de Ardennen, de Haspengouw, Leuven en Brabant (Nelson 1985, 4, vs. 110-111) dan is dat simpelweg omdat zij in de *Chevalier au cygne* wordt gepresenteerd als een hertogin van *Neder-Lotharingen* met bezittingen die verspreid zijn over het hele gebied tussen Schelde en Rijn. De (historisch inderdaad aanwijsbare) Neder-Lotharingse hertogen Godfried met de Baard en Godfried met de Bult (uit het huis van Ardennen) worden in de tekst niet voor niets genoemd als haar vader en broer (Nelson 1985, 8, vs. 239-242). Ook de andere zogenaamde tekstuele aanwijzingen die naar voren zijn geschoven (zie Claassens 1991, 28-34; Claassens 1993a, 47-55), kunnen niet overtuigen. Ik zie geen verstrengeling van genealogieën en geen overeenkomst tussen Renout van Montalbaen en eender welke Reinier uit de Brabantse genealogie. En dat Nijmegen in het verhaal een rol speelt omdat hertog Hendrik daar twee jaar lang de baas zou zijn geweest, is al even onwaarschijnlijk.
  28. De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 3, 378 (4de partie, boek 3, kapittel 22, vs. 85-86); vgl. Janssens 1989, 106-110 en Claassens 1993a, 117-119.
  29. Voor de literaire nawerking van Wolframs zwaanriddersverhaal, vgl. Unger 1990.
  30. Lachman & Spiewok 1983, 668-670, str. 826, vs. 10-14; de Nederlandse vertaling is ontleend aan Beuger 1986, 272.
  31. Vgl. Janssens 1989, 102-105; Bumke 1991a, 255-264.
  32. Vgl. Bumke 1991a, 258-259 en noot 27 hierboven.
  33. Stein 1994, 173-174.
  34. Zie over de verwickelingen rond Maria van Brabant, Kupper 1992 (citaat op 251, n. 79); Smets 1908, 71-156; Hucker 1990, 36-40 & 377-379; Van Bussel 1994a, 72-74; Van Bussel 1994b, 83; Cordfunke 1987, 85-88.
  35. Vgl. Bumke 1991a, 260: 'Da Wolfram ... das Brabanter Herzogshaus durch die Verwandtschaft mit dem Schwanritter und mit den Gralkönigen ausgezeichnet hat, muß man annehmen, daß ihm an dieser Auszeichnung gelegen war, auch wenn wir den Grund dafür nicht kennen.'
  36. Zie over de datering van de *Parzival*, Bumke 1990, 163 en Bumke 1991b, 19-21. Op heel andere gronden werd eerder reeds gesuggereerd dat Wolfram zou alluderen op de verloving casu quo het huwelijk tussen Maria en Otto en dat daarachter een politieke betekenis zou schuilgaan (Hagen 1906, 203-204; vgl. Bumke 1991a, 260-261, n. 54).
  37. Zie over het moeilijk af te bakenen primaire publiek van de *Parzival*, Bumke 1991b, 10-17.
  38. Zo bevatten de eerste en de vierde voortzetting van de *Conte du graal* elementen uit de zwaanridderslegende (Janssens 1989, 115-116; Bumke 1991a, 261) en is de *Naissance du chevalier au cygne* voor een deel geïnspireerd op de *Conte du Graal* (Bumke 1991a, 261-262, n. 57).
  39. Volgens een enkele onderzoeker is het 'praktisch zeker dat Maria de bekende Duitse dichter Wolfram von Eschenbach begunstigd heeft' (Van Bussel 1994b,

- 86; Van Bussel 1994a, 105). Argumenten daarvoor zijn echter niet gegeven.
40. Bumke 1979, 189; vgl. Janssens 1989, 103.
  41. Zie daarover ook Van Anrooij 1994b.
  42. Dat deze Nederlandse teksten in de tweede helft van de dertiende eeuw in opdracht van hertog Jan I zouden kunnen zijn geschreven, werd zonder overtuigende argumenten geopperd door Claassens 1993a, 108-123. Overigens is het wel mogelijk dat er een versie van het zwaanriddersverhaal was verwerkt in de nu verloren gedeelten van de zogenaamde *Roman van Caesar*, zoals gesuggereerd door Van Anrooij 1994b, 290-291 (editie door Hegman 1976). Deze tekst werd vermoedelijk geschreven aan het begin van de veertiende eeuw (vgl. Van den Berg 1992, 418 en hierna het hoofdstuk over Jan II en Jan III).
  43. Smets 1908, 223; vgl. Avonds 1989, 32-33.
  44. Janssens & Jongen 2001, 22, vs. 7-11; vgl. Janssens 1987c, 91-92; Janssens 1988, 52.
  45. Janssens & Jongen 2001, 67, vs. 1790-1794.
  46. Constans 1904-1912, dl. 2, vs. 13911. Ten onrechte is gesteld dat ook de wapenbeschrijving in vers 13994 betrekking heeft op Hector (Knuttel 1938, 101; Van Anrooij 1998, 67). Van het daar beschreven gouden wapen met de twee leeuwen wordt expliciet aangegeven dat het wordt gedragen door koning Phelis, nota bene de directe tegenstander van Hector (*Premerrains vint li reis Phelis: armes ot d'or a lions bis*; Constans 1904-1912, dl. 2, 335, vs. 13993-13994).
  47. Janssens & Jongen 2001, 56, vs. 1336-1337. De misleidende interpunctie – met een komma voor en na *ghecroent* – heb ik niet overgenomen.
  48. Van Anrooij 1998; Janssens & Jongen 2001, 17-18; vgl. eerder reeds Knuttel 1938, 101-102; Van Oostrom 1982, 30-31 (= 1992, 56-57); Janssens 1987a, 82-83; Janssens 1987c, 96-103 en Janssens 1989, 123-125.
  49. Dat eerdere onderzoekers meenden dat de *Trojeroman* ook buiten Maerlant om is overgeleverd, komt doordat er reeds in de veertiende eeuw een bloemlezing werd gemaakt waarbij de *Trojeroman* (in drie gedeelten) wederom werd losgekoppeld van de omvangrijke *Historie van Troyen* (zie Janssens 1987b).
  50. Vgl. Janssens 1986b.
  51. De Pauw & Gailliard 1889-1892, dl. 1, 277, vs. 9529-9531.
  52. Vgl. Van Anrooij 1998, 67-68; Janssens 1985, 357-358.
  53. Constans 1904-1912, dl. 2, 330, vs. 13907-13911.
  54. Van den Berg 1991, 77; vgl. Van den Berg 1983, 205-206. De taalkundige situering van Segher Diengotgaf wordt overigens wel bemoeilijkt doordat de *Trojeroman* uitsluitend is overgeleverd via de in Holland en Zeeland werkzame Vlaming Jacob van Maerlant.
  55. Van Anrooij oppert dat de *Trojeroman* werd geschreven als reactie op een tekst die omstreeks 1200 aan het Thuringse hof was ontstaan, het *Liet von Troye* van Herbort von Fritzlar. Bekendheid van deze tekst aan het Brabantse hof acht hij mogelijk vanaf 1240, het jaar waarin hertog Hendrik II huwde met Sofia van Thuringen. Behalve dat het *Liet von Troye* een heraldisch knipoogje bevat – Hercules draagt het Thuringse wapen – zijn er vooralsnog geen aanwijzingen dat de Duitse tekst inderdaad van invloed is geweest op het werk van Segher (vgl. Van Anrooij 1998). Zie voor de datering van de *Trojeroman* tevens Janssens 1989, 123-125.
  56. Van Anrooij 1998, 69-70; Paravicini 1993, 118.
  57. Een ander argument dat in het verleden werd gegeven, betreft de vermeende Trojaanse afstamming van de Brabantse dynastie (bijv. Van Oostrom 1982, 30-31 =

- 1992, 56-57; Keesman 1987, 261; Janssens 1989, 120-127). Recenter onderzoek heeft echter aannemelijk gemaakt dat de Brabantse genealogie pas laat in de dertiende eeuw (via de Karolingers) werd teruggevoerd tot de Trojanen (zie Van Anrooij 1998).
58. Reynders 2002, 290-293 meent dat in het slot van de *Parthonopeus* wordt gealludeerd op de prielscène in Seghers *Trojeroman*. Als wordt afgezien van de voorbarige datering van de *Parthonopeus* ná 1256 (vgl. noot 63) ligt een omgekeerde afhankelijkheidsrelatie echter meer voor de hand. Als Segher aan de *Parthonopeus* ontleent – en niet andersom – zou het slot van de *Parthonopeus* toch volledig kunnen zijn gebaseerd op een (verloren gegane) Franse bron. Voor dat laatste bestaan inderdaad enkele sterke aanwijzingen (vgl. Reynders 2002, 290-295).
  59. Reynders 2002, 223-259, met name 254-255.
  60. Van den Berg 1983, 217-218 (vgl. Reynders 2002, 258-259).
  61. Reynders 2002, 227-228.
  62. Vgl. noot 62 bij hoofdstuk 1.
  63. Behalve aan de toevoeging van de hertog van Ardenen, hecht Reynders op grond van de familiebanden van de Brabantse hertogen ook veel belang aan de vermelding van een hertog van Zwaben (Reynders 2002, 228). Bovendien interpreteert de onderzoekster het weglaten van de hertog van Beieren als een betekenisvolle wijziging die zou moeten voorkomen dat het Brabantse hofpubliek werd herinnerd aan de schandalige onthoofding van Maria van Brabant, zus van hertog Hendrik III, door haar echtgenoot Lodewijk van Beieren op 18 januari 1256. Reynders aarzelt zelfs niet op grond hiervan 1256 naar voren te schuiven als *terminus post quem* van de ridderroman (Reynders 2002, 235-239).
  64. Vgl. Reynders 2002, 234-235 en 241-243.
  65. Janssens 1987c, 103.
  66. Vgl. bijvoorbeeld de redenering bij Janssens 1987a, 83-84: 'Nu we met vrij grote zekerheid één werk aan het Brabantse hof kunnen situeren, en dat nog in de eerste helft van de dertiende eeuw [Janssens doelt op de *Trojeroman*], is het hek van de dam.'
  67. De vertaling van de *Garin* en *Gerbert* wordt door Van der Have aangeduid als *Lorreinen I*; het latere vervolg noemt hij *Lorreinen II* (ca. 1275?) en het geheel de *Roman der Lorreinen*. De datering van de *Lorreinen I* in de eerste helft van de dertiende eeuw is overigens allerm minst zeker (vgl. Van der Have 1990, 87 en 136-140) en voor een situering aan het Brabantse hof zijn geen concrete aanwijzingen beschikbaar, behalve misschien de taal, die Brabants is (Van den Berg 1985, 23). Van der Have betoogt wel dat de uitgebreide *Roman der Lorreinen* aan het Brabantse hof kan zijn ontstaan (Van der Have 1990, 143-147). In het hoofdstuk over Jan II en Jan III zal nog op die hypothese worden teruggekomen.
  68. Zoals zonder verdere argumenten is gesuggereerd door Janssens 1988, 210; zie ook Gysseling 1980, 375.
  69. Zie in het algemeen over de problematische situering van de dertiende-eeuwse Vlaamse literatuur, Van Oostrom 1985b; Besamusca 1991; Bouwman 1991; Janssens 1992 en Janssens 2000. In verband met een mogelijk Brabantse oorsprong van sommige Vlaamse werken kan ook worden gewezen op het huwelijk van Godfried van Gaasbeek, de tweede zoon van hertog Hendrik I, met de Oost-Vlaamse Maria van Oudenaarde, oudste dochter van heer Arnulf IV van Oudenaarde die wel is genoemd als mogelijk mecenas achter de *Ferguut* (vgl. Kuiper 1989, 68-69; Verhaak 1952). In de Vlaamse *Aiol* wordt aan de naam Godfried een

bijzondere waarde toegekend (Knuttel 1937, 196; Van Mierlo 1937, 837; maar zie ook Besamusca 1992, 63 en 68; Van den Berg & Besamusca 1994, 112, n. 30). Voor een mogelijke Brabantse situering van de *Wrake van Ragisel*, vgl. Janssens 1988, 210, n. 249; Van den Berg 1987, 5-6.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 3

1. De drie liederen van Hendrik III zijn, samen met een lied dat de hertog met de trouvère Gilbert de Berneville maakte, op voorbeeldige wijze uitgegeven door Henry 1948. De bloemlezing van Rosenberg & Tischler 1995 geeft een goede algemene indruk van de trouvèryriek.
2. Henry 1948, 79, vs. 49-60 (eerdere citaten op p. 77, vs. 12 en p. 78, vs. 21-23). Zie tevens Rosenberg & Tischler 1995, 672-677.
3. Zoals blijkt bij confrontatie van dit lied met de talrijke pastourelles die door Bartsch 1870 zijn uitgegeven (vgl. ook Rosenberg & Tischler 1995, 140-183). Zie over het genre Zink 1972; Lavis 1972, 511-525 en Bec 1977-1978, dl. 1, 119-136 (vgl. Willaert 1980).
4. Henry 1948, 49-54 en 83-84.
5. Zink 1972, 78.
6. Zie over het functioneren van de lyriek van de trouvères, vooral Dragonetti 1960; vgl. Willaert 1984, 17-25.
7. Henry 1948, 66-74 (vgl. Gerritsen & Terlouw 1984, 24-25).
8. Henry 1948, 57, vs. 1-11 (vgl. Rosenberg & Tischler 1995, 676-681). De laatste drie verzen vormen het refrain.
9. Henry 1948, 59, vs. 56-62. Mogelijk hoopte Hendrik van de Vlaamse graaf een lied retour te krijgen, zoals bijvoorbeeld ook graaf Thibaut IV van Champagne en Raoul de Soissons liederen uitwisselden (Winkler 1914, 11-12 en 89-91; Dragonetti 1960, 362-363).
10. Henry 1948, 30-32; Stanger 1957, 222-227. In feite was in deze periode Willem noch Gwijde graaf van Vlaanderen. Tot 1278 berustte de macht officieel bij hun moeder Margareta van Constantinopel.
11. Petersen Dyggve 1945, 152, vs. 8; vgl. ook Serrure 1855.
12. Serrure 1855, 55-56; Wauters 1874-1875, dl. 1, 689. Zie over de bemiddelingsrol van de Brabantse hertog in het conflict, Wauters 1874-1875, dl. 1, 684-691 en dl. 2, 153-177.
13. Tekst en muziek uitgegeven door Henry 1948, 85-98; zie tevens Crespo 1995.
14. Zie over het genre Langfors 1926 en Spanke 1929.
15. Het oeuvre van Gilbert is uitgegeven door Fresco 1988; biografische aantekeningen vindt men aldaar op 45-53. Het literaire leven in Atrecht wordt onder andere besproken door Dragonetti 1960, 338-340 en 371-378; Ranawake 1976, 24-31 en Reynaert 1989.
16. Henry 1948, 62-63, daarin bijgetreden door Fresco 1988, 49.
17. Paris 1856, 579.
18. Fresco 1988, 50.
19. Vgl. Ranawake 1976, 27-28; Dragonetti 1960, 341; Petersen Dyggve 1949, 157; Gastout 1943, 58.
20. Voor de literatuur rond Beatrijs van Brabant, Gastout 1943, 152-157; Fresco 1988, 50-51.
21. Henry 1948, 92, vs. 43-48.

22. Zie over Raoul de Soissons, Winkler 1914. Aangezien de avontuurlijke Raoul van juni 1248 tot februari 1254 op kruistocht was, mag men aannemen dat het jeu-parti *Biaux Guillebert* niet voor 1254 werd geschreven (Henry 1948, 95).
23. Zie over Karel van Anjou als dichter en mecenas Petersen Dyggve 1949; Muraille & Féry-Hue 1992.
24. De liederen van Carausus zijn uitgegeven door Spaziani 1953, het geciteerde *envoi* op p. 128-129, vs. 46-49.
25. De liederen van Perrin d'Angicourt zijn, voorzien van een uitvoerige biografische inleiding, uitgegeven door Steffens 1905 (citaat op 228, vgl. tevens 33-36).
26. Muraille 1958, 417, vs. 46-50. Zie verder over Jean Erart, Newcombe 1972.
27. Van Hoecke 1982, 381. Zie over het kasteel op de Keizersberg, Gastout 1943, 3-5; Cuvelier 1934, 156-162. Het Brabantse hof was overigens ook regelmatig in Brussel te vinden: twee van de vier kinderen van Hendrik III werden daar geboren (vgl. De Ridder 1979c, 329 en 332).
28. Henry 1971, 549, vs. 18589-18591.
29. Henry 1971, 549, vs. 18594-18598.
30. Henry 1971, 550, vs. 18628-18642.
31. Willems 1836, 23, vs. 521-522.
32. De biografie van Adenet wordt geschetst door Henry 1951, 11-81.
33. Wauters 1862, 19-49; Wauters 1875, 360-365; De Ridder 1979a, 73-76. In het *Tournoiement aus dames* – een parodiërend, anoniem gedicht dat in 1261 of kort daarna in Frankrijk werd geschreven als reactie op een recent toernooiverbod – wordt Aleide trouwens gekenschetst als een bijzonder strijdlustige vrouw: *la duchoise la vaillant qui tient la terre et le país* (Petersen Dyggve 1935, 184, vs. 194-195; vgl. 148-149).
34. Het testament is geanalyseerd en uitgegeven door Boland 1942.
35. De brief van Thomas van Aquino is in diens *Opera omnia* uitgegeven op basis van maar liefst 82 handschriften en enkele drukken (Dondaine 1979). Zie voor de Brabantse achtergronden van Thomas' brief Pirenne 1928; Van Uytven 1983b; vgl. Kusman 1995. De Vlaamse hypothese van Boyle 1983 overtuigt op generlei wijze.
36. De nadruk die Thomas legt op het algemeen belang, spoort goed met de belangrijke plaats die het 'ghemeen oirbaer' innam in de Brabantse politiek, aldus Avonds 1994. Thomas' visie op de behandeling van joden wordt vergeleken met die van tijdgenoten door Blumenkranz 1976.
37. Spaey 1961, 53 (vertaling naar het Latijn in een werk van de Leuvense historicus Molanus). Zie over de vestiging van de dominicanen in Leuven en de rol van de hertogen daarin hebben gespeeld, Spaey 1961, 20-53.
38. Stutvoet-Joanknecht 1990, 7*-35*.
39. De vijftiende-eeuwse Middelnederlandse vertaling van deze passage is te vinden bij Stutvoet-Joanknecht 1990, 183. De originele Latijnse tekst heb ik (nog) niet kunnen raadplegen.
40. De tekst is uitgegeven door Goldschmidt 1899. De tekst is taalkundig onderzocht door Hummel 1913 en literair geanalyseerd door Lachet 1992.
41. Goldschmidt 1899, 275, vs. 10627-10628.
42. Zie achtereenvolgens Goldschmidt 1899, 9, vs. 319-324; p. 25-26, vs. 966-968; p. 66-67, vs. 2552-2602; p. 205, vs. 7909-7912; p. 218, vs. 8427-8430.
43. Avonds 1997, maar eerder ook al Lachet 1992, 59. Zie over de overdracht van de hertogelijke waardigheid bovendien Wauters 1862, 44-49; De Ridder 1979a, 74-75.
44. De beschrijving van Ydone van Melone vindt men bij Goldschmidt 1899, 2, vs.

- 51-64 en p. 204-205, vs. 7887-7892; zie ook de proloog, p. 553, r. 6-15. Het onderzoek naar de gebeenten van Aleide en haar man Hendrik III wordt beschreven door Tricot-Royer 1930, 160-163. Opmerkelijk is het frenologisch onderzoek dat in de negentiende eeuw werd uitgevoerd. Daaruit werd geconcludeerd dat de hertog (letterlijk) een knobbel voor poëzie had (zie ook Dinaux 1863, 108). Er zijn in het hertogelijk graf overigens ook botten aangetroffen van een derde persoon (1.68 meter) die door de onderzoekers niet werd geïdentificeerd (Tricot-Royer 1930, 162). Wellicht gaat het hier om de lichamelijk misvormde Hendrik IV.
45. Goldschmidt 1899, I, vs. 1-12 (met dank aan prof.dr. W. Van Hoecke (KU Leuven) voor zijn hulp bij het vertalen.
  46. Paris 1902, 119; Lachet 1992, 49. Verderop in de tekst wordt gezegd dat deze graaf Ansel was gehuwd met een vrouw die na haar dood in de abdij van Nijvel werd vereerd als heilige (Golschmidt 1899, 1-2, vs. 16-32; vgl. de proloog op p. 552, r. 23-34). De auteur lijkt een overeenkomst te willen suggereren tussen graaf Ansel en de Pepijn die in de *Genealogia principum Brabantie* wordt genoemd als stamvader van het Brabants-Karolingisch geslacht. Pepijn was de stichter van de abdij van Nijvel, en zowel zijn vrouw, de heilige Begga, als zijn dochter, de heilige Gertrudis, was in dat klooster ingetreden.
  47. Vgl. Lachet 1992, 608-620; Hatto 1956, 177-178; Saly 1994.
  48. De roman lijkt overigens wel ná 1263 te moeten worden gedateerd, gezien een toespeling op de Noors-Schotse oorlog van dat jaar (Lachet 1992, 53-61, en vgl. 514-524).
  49. Lachet 1992, 188.
  50. Zie de bespreking van de prozaproloog door Lachet 1992, 42-52.
  51. Men heeft geopperd dat Aleide ook de opdrachtgeefster zou zijn van een klein, prachtig uitgevoerd Brabants psalter waarin op de afbeelding van Jezus in de tempel bijzonder veel nadruk wordt gelegd op de relatie tussen Jezus en Maria (Brussel, KB Albert I, IV 10). De hertogin-weduwe zou dit psalter hebben laten maken als geschenk voor haar 'lievelingszoon' Jan (Carlvant 1987; vgl. Van Oostrom 1996, 502).
  52. Het belang van het Frans in de kringen van het Brabantse hof blijkt ook uit het testament van Maria van Brabant, de oudtante van hertog Hendrik III. In 1259 vermaakt deze voormalige keizerin vrijwel al haar bezittingen aan het door haar gestichte klooster *Locus Imperatricis* in Binderen nabij Helmond. Onder de vele kostbaarheden ook enkele *libris gallicis*, Franstalige boeken (zie Camps 1979, 355-356; vgl. 359-360). Overigens zou Maria ook Latijnse werken in haar bezit moeten hebben gehad. Een handschrift van Gervasius van Tilbury's *Liber de mirabilibus mundi* erfde zij van keizer Otto IV, terwijl diens biografie *Narratio de morte Ottonis IV* mogelijk in haar opdracht werd samengesteld (Hucker 1984; Van Bussel 1994a, 86-87).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 4

1. Wauters 1862, 50-53; Van Uytven 1983b, 633-634.
2. Editie van de verschillende versies door Heller 1880b, 385-399. De oudste overgeleverde versie (1270/71) is uitgegeven op 391-399. Voor een beter zicht op de ontstaansgeschiedenis en -volgorde van de afzonderlijke versies is het wachten op een tekstueel onderzoek naar het voorbeeld van Genicot 1975a. Zie voor een globale analyse, De Ridder 1979a, 76-79; Heymans 1983, 4-26; Stein 1995.

3. Heller 1880b, 385; Folz 1950, 377-378; Van der Have 1990, 144-145; Stein 1995, 332 en 351. Zie tevens Heymans 1983, 8-9; De Ridder 1979a, 76-79; Lemaire 1987, 286-288.
4. Boffa 1996, 19-20; Wauters 1862, 54-55; Langlois 1887, 13-21 en 82-83; vgl. Van Even 1853, 18-41.
5. Over de affaire rond Pierre de la Broce is al veel gepubliceerd (zie met name Langlois 1887, 13-46; Hanon de Louvet 1952; Kay 1965 en ook nog Jordan 2001). De visie die hierboven is weergegeven, heb ik elders uitvoeriger beargumenteerd (Sleiderink 1997).
6. Adenets biografie wordt geschetst door Henry 1951, 11-81. Zijn oeuvre is uitgegeven door Henry 1953, 1956, 1963 (en 1982) en 1971. Over de datering van het werk van Adenet bestaat geen klaarheid (vgl. onder andere Henry 1982, 23-24, n. 16; Colliot 1970, dl. 1, 15-28).
7. Henry 1956, 333-334, vs. 8226-8227; vgl. voor de opdracht van Gwijde, p. 17-18.
8. Henry 1956, 230, vs. 5110-5125 (zie ook het commentaar op 361). Zie tevens Van Anrooij 1996 die echter niet heeft gezien dat Thierry d'Ardenne een hertog van *Lotharingen* is, en dat zijn wapen bijgevolg het *Lotharingse* wapen is.
9. Henry 1956, 251, vs. 5739-5742.
10. Henry 1956, 251, vs. 5752-5757.
11. Colliot 1970, dl. 1, 24.
12. Colliot 1970, dl. 1, 18-27.
13. Henry 1971, 548-549, vs. 18541-18579 en p. 797. Hoewel minder evident dan in *Berte aus grans piés*, lijkt ook de *Cleomadès* toespelingen te bevatten op de dramatische gebeurtenissen rond Pierre de la Broce (Schneegans 1932, 529; Langlois 1887, 21-22; Rouse & Rouse 2000, dl. 1, 99).
14. Parijs, Arsenal, ms. 3142, f. 1r (kleurenafbeelding in Janssens & Sleiderink 2003b, 26). Zie over het ontstaan van dit handschrift onder andere Ward 1996 en Rouse & Rouse 2000, dl. 1, 98-114. Godfrieds wapen wordt beschreven door Jan van Heelu in de *Slag bij Woeringen* (Willems 1836, 169, vs. 4488-4490); zie tevens Comblen-Sonkes & Van den Bergen-Pantens 1977, dl. 1, 206-207 en dl. 2, f. 68r; Hoeben 1991, 29. Het is dus niet de latere hertog Jan II – geboren in 1275 – die op de miniatuur is afgebeeld, hoewel men dat steeds heeft aangenomen: Martin 1904, 34-36; Henry 1951, 96; Huot 1987, 40-45; Ward 1996, 198; Avril 1998; Rouse & Rouse 2000, dl. 1, 102. De laatstgenoemde auteurs merken nota bene op: 'We have not yet seen a convincing explanation of Jean II de Brabant's presence in the picture', Rouse & Rouse 2000, dl. 1, 353, n. 31). Onbegrijpelijk is de recente bewering dat het zou gaan om Gwijde van Dampierre (Van Caenegem 2002, 40-41). Vgl. Becker 1927.
15. Henry 1971, 186-189, vs. 5968-6050 en p. 254-255, vs. 8303-8326.
16. Henry 1971, 551, vs. 18672. De editeur is van mening dat Adenet hier doelt op steun die hij zou hebben ontvangen in de periode kort na 1261 (Henry 1951, 16-17). Gezien de leeftijd die de jongens toen hadden – Jan was vermoedelijk net zeven – is dat echter weinig waarschijnlijk.
17. Zie over de residentiekeuze van Jan I, De Ridder 1979c; De Ridder 1988, 231-232, n. 29.
18. Zie over Gwijdes mecenaat onder andere Stanger 1957, 222-227; Van Hoecke 1982, 384-385.
19. Henry 1951, 77.
20. Henry 1951, 77, n. 1; Gennrich 1939, 236; Schima 1995, 62-63 en 154.
21. De Brabantse *Puissance d'amour* is naar het Weense handschrift ÖNB 2621, f. 1r-

- 17v geëditeerd in de Leuvense licentiaatthesissen van Sonnevill & Vandekerckhove 1973. Ik dank prof.dr. W. van Hoecke (KU Leuven) dat ik gebruik mocht maken van deze ongepubliceerde editie die onder zijn leiding tot stand is gekomen. Een samenvatting van het traktaat met enkele citaten – waaronder de proloog – is te vinden bij Wolf 1864, 136-141. Een beschrijving van het vroeg-veertiende-eeuwse handschrift biedt Hermann 1936, 62-63.
22. *S'est bien raisons que aucune cose en doie savoir*, Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, p. 3, r. 76; vgl. Wolf 1864, 137.
  23. *As loiaus amans et as douces amies, vraies et piteuses aussi*, Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, r. 28-29; vgl. Wolf 1864, 137.
  24. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 3-4, r. 89-97; vgl. Wolf 1864, 137-138.
  25. Dat een datering na 1261 de voorkeur verdient, is de mening van Segre in zijn overzicht van de Franstalige *artes amandi* (Segre 1970, 166). Van Hoecke dateert de tekst 'omstreeks het midden van de dertiende eeuw' (Van Hoecke 1982, 390), zijn leerlingen 'au XIIIe ou au début du XIVe siècle' (Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, p. xvi). Wolf twijfelde tussen Hendrik III en Jan I als opdrachtgever (Wolf 1864, 136). Dat de auteur doelt op Margareta van Frankrijk – Jans eerste vrouw – kan vrijwel worden uitgesloten. Hun huwelijk duurde geen twee jaar en dat lijkt een te korte periode voor de ontstaanswijze die de auteur schetst. Zie voor de huwelijksdata van hertog Jan respectievelijk Van Uytven 1983b, 633-634 en De Ridder 1979b, 170.
  26. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 2, r. 50-51; vgl. Wolf 1864, 137.
  27. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 4-18, r. 114-571.
  28. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 18-32, r. 571-1029.
  29. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 32, r. 1037-1038; vgl. Wolf 1864, 139.
  30. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 34, r. 1097-1103; vgl. Wolf 1864, 139.
  31. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 1, 36, r. 1152-1153.
  32. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 1-22, r. 1-642.
  33. In het gedeelte over de vier doelstellingen leunt de auteur aan bij de *Poissance d'amours* van Pseudo-Richard de Fournival, maar in de Brabantse tekst staat het zoeken naar fysieke genoegens meer op de voorgrond (vergelijk Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 22-28, r. 650-842 met Speroni 1975, 61-76).
  34. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 27, r. 803-820.
  35. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 27-28, r. 825-832; citaat in r. 830.
  36. Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 28-34, r. 833-1022. In het handschrift volgt hierna nog een bewerking van het traktaat *Amistiés de vraie amour* (Sonnevill & Vandekerckhove 1973, dl. 2, 34-42, r. 1022-1302; vgl. Thomas 1958). Dit lijkt een latere toevoeging te zijn.
  37. De lyriek van hertog Jan is diplomatisch uitgegeven door Pfaff & Salowsky 1984, kol. 23-28. Sommige liederen werden afzonderlijk gepubliceerd door Willaert (citaat naar Willaert 1980, 387-388; zie verder Willaert 1984, 75-76; Willaert 1986, 484; Willaert 1987, 2; Willaert, ter perse). Veel invloed kreeg de reconstructie van Boerma 1895. Daarin wordt de lyriek van de hertog rigoreus opgedeeld in vijf Nederlandstalige en vier Duitstalige liedjes.
  38. Willaert 1980; Willaert, ter perse. Vgl. Tervooren 1989a; Hogenelst & Van Oostrom 1995, 195.
  39. Willaert 1986, 487-490; Willaert 1997, 220-222; Willaert, ter perse.
  40. Willaert 1986, 490-492; Willaert 1989a; Willaert 1995, 77-80; Willaert, ter perse.
  41. Willaert 1994, 172; Willaert 1995, 78.
  42. Croenen 1999a; vgl. De Ridder 1980.

43. Willaert 1986, 481-485.
44. De Ridder 1980, 3-4.
45. Willaert 1984, 76; vgl. Komrij 1994, 76.
46. Willaert 1986, 484-485. Vgl. Van Anrooij 1990, 273, n. 10 en de reactie van Willaert 1992b, 319, n. 34.
47. Willaert 1995, 78; vgl. Goossens 1993, 45.
48. Over de Limburgse successieoorlog en de slag bij Woeringen is vooral rond het herdenkingsjaar 1988 veel geschreven. Zie het recensieartikel Van Uytven 1989 en verder Goossens 1988; Avonds 1989; De Graaf 1990; Baerten 1991. Van belang is vooral ook Lehnart 1993.
49. Hausner 1980, 313; Tervooren 1989a, 128-129.
50. Willems 1836, 345, vs. DLXXXV-DLXXXVII; vgl. Avonds 1989, 21-23.
51. Zie achtereenvolgens Avonds 1989, 51-57; Van der Aa 1844, 394; Claes 1980; Goossens 1992. Ook kan worden overwogen of Jan van Heelu wellicht franciscaan was. Een van de vermoedelijke zegslieden van de auteur is een Gelderse minderbroeder (vgl. Willems 1836, 238-242, vs. 6420-6529, vooral vs. 6474-6483) en Heelu verzuimt niet te zeggen dat paus Nicolaas IV uit de franciscaner orde voortkwam (Willems 1836, 325, vs. 8924-8930). Hertog Jan onderhield trouwens zeer goede relaties met de minderbroeders van Brussel in wier kerk hij in 1294 werd begraven (vgl. Bonenfant & Le Bon 1993).
52. Willems 1836, 1, vs. 1-7; zie over Heelu's 'eigenaardige hoffelijkheid', Te Winkel 1922, dl. I, 504.
53. Hage 1989, 138. Ten onrechte wordt aan de datering nog vaak getwijfeld, vgl. De Ridder 1979a, 80; Avonds 1989, 58; Goossens 1992, 257. Zie over het huwelijk van Jan en Margareta, De Sturler 1936, 144.
54. *Cum supertunicis pendentibus et clausis et tentoriis ad cubitus se extendentibus, cum penulis de grisis et stranlingo* (Liebermann 1888, 602).
55. Bullock-Davies 1978, 12-13; Vale 2001, 293; vgl. Green 1849, 372.
56. Van Oostrom 1992, 25; vgl. Hage 1989, 138-139. De suggestie dat de *Slag bij Woeringen* is geschreven op verzoek van de heren van Wezemaal (Avonds 1988, 200; Avonds 1989, 59-62; Lehnart 1993, 97) is terecht verworpen door Hage 1989, 138-139, n. 12.
57. Vgl. De Ridder 1979a.
58. Willems 1836, 304, vs. 8339-8345.
59. Willems 1836, 312, vs. 8548-8556.
60. Avonds 1989, 20-21; vgl. Baerten 1991.
61. Willems 1836, 5-145, vs. 83-3920. Zie over Heelu's beschrijving van de veldtochten, Goossens 1989; Lehnart 1993, 104-110.
62. Willems 1836, 149-161, vs. 3961-4265; vgl. Lehnart 1993, 110-111.
63. Willems 1836, 161-179, vs. 4266-4763; vgl. Lehnart 1993, 112-137.
64. Willems 1836, 179-326, vs. 4764-8948; vgl. Lehnart 1993, 137-157.
65. Hage 1989, 64.
66. Willems 1836, 233, vs. 6268-6288.
67. *Want dat ic niet en hebbe gesien, soe hebbic emmer van dien seker kinnesse ende weten* (Willems 1836, 175, vs. 4657-4659; zie Hage 1989, 64). Vgl. Avonds 1989, 68-69; Lehnart 1993, 97-98.
68. Willems 1836, 188-189, vs. 5012-5031 en p. 208-210, vs. 5581-5641 (citaat in vs. 5641). Andere vermoedelijke informanten zijn de Duitse ridder Herman van Hadamar (zie Willems 1836, 187, vs. 4976-5011 en p. 261-262, vs. 7064-7086) en een uit Gelre afkomstige minderbroeder (p. 238-242, vs. 6420-6529, vooral vs. 6474-6483).

69. Zie over de relatief grote betrouwbaarheid van Heelu, Lehnart 1993, 94-99.
70. Willems 1836, 277, vs. 7516; De Ridder 1979a.
71. Willems 1836, 169, vs. 4503.
72. Van Oostrom 1982, 30 (= 1992, 56); zie echter vooral De Ridder 1979a.
73. De Ridder 1988 (citaat op 229); vgl. Van Uytven 1966; De Ridder 1979a, 90-91; De Ridder 1979b, 178; Hofmann 1975, 307-312.
74. Zie onder andere Willems 1836, 274, vs. 7414-7421; vgl. Lehnart 1993, 149-150; Hage 1989, 115-135.
75. Willems 1836, 40, vs. 964-965; vgl. Hage 1989, 112.
76. Willems 1836, 127-128, vs. 3377-3417.
77. Vgl. Goossens 1988b, 16-17; Hage 1989, 112-113; Goossens 1993, 42.
78. Vgl. De Ridder 1980.
79. Van Oostrom 1982, 30 (= 1992, 56).
80. De Ridder 1979d, 18 (vgl. 15).
81. Vgl. Van Oostrom 1982, 29-30 (= 1992, 55-56).
82. Hage 1989, 8-52; Avonds 1989, 66-68; Goossens 1993.
83. Willems 1836, 217, vs. 5844-5851. Zie Hage 1989, 186-187.
84. Willems 1836, 149-150, vs. 3961-3964; vgl. Lehnart 1993, 110.
85. Lulofs 1983, 70-71, vs. 41-45.
86. Lehnart 1993, 110; Van Uytven 1989, 225.
87. Willems 1836, 303-304, vs. 8317-8319. Vermoedelijk doelt Heelu op een van de drie vertalingen van de omvangrijke *Lancelot en prose*. Vgl. voor de verspreiding van de Arturstof in Brabant ook Avonds 1998 en Avonds 1999, 49-70.
88. Zoals bijvoorbeeld de *Renout van Montalbaen*, het *Roelantslied*, de *Perchevael* of de *Wrake van Ragisel* (zie ook de vorige noot). Ook het werk van Jacob van Maerlant (*Alexanders geesten*, *Historie van Troyen*) drong wellicht al snel door in Brabant.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 5

1. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 3, 2-4, vs. 11-64 (citaat in vs. 38-39). Zie over Velthem onder andere Besamusca 1993; Hage 1989, 141-147; Hage 1994a.
2. Kruyskamp 1957, 96, vs. 1-4.
3. Van der Poel 1989, 19-20; Lieftinck 1951.
4. Zie over deze werken (en hun datering) achtereenvolgens Lievens 1958 (10-11), De Wachter 1998b (357-366; zie bovendien De Wachter, Schlusemann, Sleiderink & Van Craenenbroeck 2001, 13) en Wilmink, Jansen-Sieben & Gerritsen 1997 (18-19). Vgl. Van den Berg 1987, 6-13.
5. Stein 1990.
6. Zie voor beide citaten Van Oostrom 1982, 30 (= 1992, 56). Vgl. voor het literaire hofmecenaat in Champagne (twaalfde eeuw), Bezzola 1967, dl. 2, 370-398 en 445-454 en Benton 1961; voor Thuringen (ca. 1200) Bumke 1979, 159-168.
7. Vgl. Claassens 1993a, 114-123.
8. Zie daarvoor Mantingh 2000, 312-315 (vgl. voor de vroegere hypothese Janssens 1987a, 84; Janssens 1987c, 86; Van Oostrom 1993, 11).
9. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 2, 180-185, 3de boek, vs. 2586-2711. Vgl. Hage 1994a, 210; Hage 1994b, 199-200; Hage 1998, 145-146.
10. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 2, 401-402, 4de boek, vs. 4333-4334; vgl. dl. 1, 373-386, 2de boek, vs. 2963-3133. Zie voor het relaas van Heelu Willems 1836, 54-56, vs. 1368-1425. Zie tevens Sleiderink 1997.

11. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 2, 186-194, 3de boek, vs. 2722-2910 en dl. 3, 155-159, 6de boek, vs. 145-222; vgl. Hage 1994b.
12. Van der Have 1990, 133-135.
13. Van der Have 1990, 143-147.
14. Zie hierover Van der Have 1990, 147-152.
15. Vgl. Heymans 1983, 41; Janssens 1989, 106 en 118. Vgl. over het onderscheid tussen Neder- en Opper-Lotharingen, Avonds 1989, 43-44.
16. Meesters 1951, f. 22r-29v, boek II, vs. 426-1541.
17. Van der Have 1990, 87 en 136-140 (vgl. tevens mijn opmerkingen aan het einde van het hoofdstuk over Hendrik I en Hendrik II).
18. Byerly & Ridder Byerly 1986, xvi en 401-413; De Sturler 1936, 143-147, Green 1849, 369-370; Woolgar 1999, 101; Vale 2001, 49-50 en 348.
19. Vale 1982, 14-24; Loomis 1953; Avonds 1999, 37-38.
20. Stone 1946-1947. In het verwijzen naar literaire helden vertoont de *Rossignol* trouwens een parallel met de *Slag bij Woeringen*. Het is niet onmogelijk dat Jan van Heelu deze Engelse hoftekst kende (Vale 1982, 20-22).
21. Prims 1927-1949, dl. 6, 1-6 (vgl. Wauters 1862, 222-223; Wauters 1888-1889, 217-218); Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 2, 193-194, vs. 2887-2907.
22. De *Chronica de origine ducum Brabantiae* is slechts ten dele uitgegeven (Heller 1880b, 405-413; vgl. Brussel, KB Albert I, hs. 8037-8050, f. 402r-420r). Zie over deze kroniek Gorissen 1952, 36-37 (datering in 1294); Heymans 1983, 31-33; Stein, ter perse.
23. Heller 1880b, 413, r. 28-30 (zie ook r. 53-55); vgl. Stein, ter perse.
24. Stein, ter perse.
25. Uitgave door Nolte 1983, 201-214.
26. Avonds 1999, 85-90; Nolte 1983, 146-149; zie tevens Goossens 1993; Van Anrooij, ter perse. Vale verwijst overigens naar een rekeningpost waaruit zou kunnen blijken dat het nieuwe wapen al in 1292 werd gevoerd ('new arms of ... the duke of Brabant', Vale 2001, 277).
27. Nolte 1983, 210, vs. 281-284; Van Anrooij, ter perse; Hogenelst 1997, dl. 1, 159.
28. Müller 1972, 171, vs. 313; zie Kornrumpf 1985; Avonds 1989, 43.
29. Henry 1951, 74; Verkaik 1996, 183.
30. Avonds 1996b.
31. Zoals blijkt als men de bevindingen van De Ridder 1980 over de regeerperiodes van Jan I en Jan II legt naast die van Avonds 1991, 49-51 met betrekking tot de regeerperiode van Jan III. Zie tevens Kinable 1998, 17-22; Croenen 1995-1996, dl. 1, 294; Croenen 1999a. Vgl. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 2, 336, 4de boek, vs. 2656-2658 (*van Brabant oec die grote heren ... consten wel der Vlaminge tongen*).
32. De *Vierde Martijn* is uitgegeven door Hegman 1958, zie voor de interpretatie vooral Asselbergs 1964.
33. Hegman 1958, 68, vs. 370.
34. Hegman 1958, 73-74, vs. 514-532; vgl. Van Oostrom 1982, 31 (= 1992, 57).
35. Hegman 1958, 86, vs. 875-884.
36. Vgl. Asselbergs 1964.
37. Avonds 1984, 17-44; Avonds 1994, 175-176; Avonds 1996b; Avonds 1996c.
38. Willems 1839, 600, vs. 25-38. Ik dank Wim van Anrooij (Universiteit Leiden) voor het beschikbaar stellen van zijn transcriptie van de tekst (Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 15828, f. 2-6).
39. Van Anrooij dateerde de tekst nochtans aan het einde van de regering van Jan III: 'rond het midden van de veertiende eeuw' (Van Anrooij 1994b, 305).

40. Willems 1839, 600, vs. 17-19. De opdracht aan hertog Jan III kan dus niet betrekking hebben op de *Brabantsche yeesten* zoals dikwijls wordt aangenomen (onder andere Hage 1989, 148; Sonnemans 1992, 338-340; Sonnemans 1995, dl. 1, 167; Claassens 1998, 351, n. 38).
41. Claassens 1998 (vgl. Claassens 1993a, 276-297).
42. Claassens 1998.
43. Vgl. Claassens 1998, 351, n. 38; Van Anrooij 1994b, 291, n. 33.
44. Vgl. Claassens 1998, 218-219; Willems 1839, 288-289 en 353-354.
45. Vgl. Claassens 1998, 351, n. 37; Stein 1994, 41-43.
46. Willems 1839, 354, vs. 37-41 (vgl. Claassens 1998, 219).
47. Ayrton 1969, 188-200 en 227-228; Joris 1994, 364-365.
48. Joris 1994; Vale 2001, 211-213; vgl. Bumke 1989, 566.
49. Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 3, 7, 5de boek, vs. 133-143; vgl. Hage 1998, 146.
50. Editie van de fragmenten *Roman van Caesar* door Hegman 1976. De oudste handschriftelijke fragmenten van *Roman van Caesar* dateren van ca. 1300 (vgl. Klein 1995, 7). Inmiddels hebben Amand Berteloot & Willem Kuiper nieuwe fragmentjes van de tekst opgedoken; een editie is in voorbereiding. Voor de overeenkomsten tussen de *Roman van Caesar* en *Godevaert metten baerde*, vgl. Van Anrooij 1994b, 290-291. De ingewikkelde argumentatie van Blöte 1904 dat *Godevaert metten baerde* zou teruggaan op een Latijnse bron overtuigt mij in het geheel niet. Overigens vertoont de *Roman van Caesar* zowel Vlaamse als Brabantse taalkenmerken, hetgeen mogelijk wijst op een Vlaamse dichter die zijn dialect aanpaste aan een oostelijker publiek (Van den Berg 1987, 9; Hegman 1976, 83-85 en 89).
51. Er bestonden verschillende versies van deze vertaling. Zie over de datering en onderlinge verhouding van de versies, De Wachter 1998b, 299-301.
52. Van der Have 1990, 146-147.
53. Janssens 1977; Van Uytven 1983a (vgl. De Wachter 1998a, 196-200; De Wachter 1998b, 362-363).
54. Meesters 1951, f. 19v, boek II, vs. 12; vgl. De Wachter 2001; De Wachter 1998b, 366-381 (zie tevens 98-109). Ook de *Hertog van Brunswijk* – geschreven *ouermytz dez konings bede* – kan in de beschouwing worden betrokken. De tekst is uitsluitend in het Duits overgeleverd, maar aan de basis daarvan ligt een Duitsgetint Nederlands. In de epiloog wordt de roman toegeschreven aan de dichter *Augustyn* waarvan aangenomen wordt dat hij identiek is aan de sprookspreker Augustijnken, actief in Holland en Brabant rond het midden van de veertiende eeuw (Klein 1997). Een vroegere datering mag echter niet worden uitgesloten, ook al omdat er niets vaststaat over de onderlinge relatie tussen de *Brunswijk* en de *Limborch*. Volgens sommige onderzoekers is de *Brunswijk* een bewerking van een gedeelte van de *Limborch* (De Wachter 1998b, 199-200, 234 en 371; vgl. Klein 1997, 80). Zelf heb ik in een ongepubliceerde en onvoltooide nota uit 1995 evenwel gepleit voor een omgekeerde afhankelijkheidsrelatie (vgl. tevens Van Mierlo 1940, 54). De tekst zou dan kunnen zijn geschreven op verzoek van Hendrik VII, koning van het Duitse Rijk tussen 1308 en 1312.
55. Dit geldt mogelijk ook voor de dichter van de *Limborch*. De epiloog van het Leidse handschrift wekt althans de suggestie dat de *Limborch* in januari 1318 werd afgerond na jaren van geploeter (vgl. De Wachter 1998b, 357-366).
56. Serrure & Blommaert 1852-1854, dl. 1, 18, vs. 392-403.
57. Vgl. Heymans 1983, 50-59. Dat de dichter van de *Grimbergse oorlog* zou hebben ontleend aan het werk van Boendale – zoals Heymans beweert – is niet bewezen.

- De eerste, nog onvoltooide versie van de *Grimbergse oorlog* verscheen vermoedelijk nog voor de *Brabantsche yeesten* (vgl. Willems 1839, 366, vs. 233; Te Winkel 1922, dl. 1, 508). Voor de veronderstelling dat de *Grimbergse oorlog* 'niet eerder dan eind jaren vijftig van de veertiende eeuw ontstaan is' (Hage 1989, 157) is men enkel uitgegaan van de verzen die een tweede dichter aan de oorspronkelijke tekst heeft toegevoegd (Serrure & Blommaert 1852-1854, dl. 2, 236-298, vs. 5203-6621).
58. Zie Van Oostrom 1982, 32-35 (= 1992, 58-60) en de reacties van Kraih 1985 en Hage 1989, 157-163. Cohen 1987 draagt niets bij aan de discussie.
  59. Croenen 1995-1996, dl. 1, 291.
  60. Avonds 1984, 34-77; Avonds 1994, 176-177; Avonds 1996c.
  61. Croenen 1995-1996, dl. 1, 292-293 (vooral n. 186); Meuwese 2001, 127-134; vgl. Liefhincx 1951. De veronderstelling dat Floris Berthout ook nauwe contacten onderhield met Lodewijk van Velthem (Prims 1927-1949, dl. 8, 221; Hage 1989, 143) lijkt niet zo waarschijnlijk. In zijn voortzetting van de *Spiegel historiael* spreekt Velthem weliswaar enkele keren over *her Florens*, maar hij plaatst hem toch eerder in een negatief daglicht (zie vooral Vander Linden e.a. 1906-1938, dl. 3, 190, 6de boek, vs. 906-910; vgl. Avonds 1984, 63-64).
  62. De Vries & Verwijs 1861-1879, dl. 3, 432, vs. 15-40; Croenen 1993.
  63. Editie door Willems 1837, 287-296; zie echter vooral Avonds 1980 die de tekst toeschrijft aan de hertogelijke heraut Steven (vgl. Van Anrooij 1990, 97 en Hogenelst & Van Oostrom 1995, 226-229). Dat de hertog het 'wapenlied' zelf zou hebben gedicht is onder andere te lezen bij Hemmerechts 1964, 20. Ook Avonds 1999, 44, houdt dat voor mogelijk.
  64. Aan de hypothese dat hertog Jan III in 1332/1333 een anonieme Beierse auteur opdracht gaf tot het schrijven van het epos *Lohengrin* – nota bene bij wijze van kandidatuurstelling voor de Duitse keizerskroon – wordt hier verder voorbijgegaan. De redenering die daarvoor werd opgezet (Avonds 1999, 93-176) is een opeenstapeling van hoogst speculatieve aannames omtrent historische toespelingen die de tekst zou bevatten (zie ook de kritiek van Tigelaar 2001). Alleen al de door verschillende onderzoekers bevestigde datering van het oudste fragment ('um 1300 – jedenfalls nicht lange nach der Jahrhundertwende', vgl. Avonds 1999, 100-104) toont de onhoudbaarheid van Avonds' theorie.
  65. Editie door De Vries 1844-1848; zie over deze tekst onder andere Davidse 1986; Heymans 1989; Kinable 1998.
  66. De Vries 1844-1848, dl. 3, 278, vs. 34-37; zie ook Kinable 1998, 31-33; Pijters 2002, 47-48 en 59-60.
  67. Kinable 1998, 16-41; Brinkman 1993.
  68. Snellaert 1869, 1, vs. 12-14. Zie over de opdracht aan de hertog en de historische context daarvan Reynaert 2002, 151-156.
  69. Jonckbloet 1842, 321, vs. 1-4; vgl. Sonnemans 1995, dl. 1, 146.
  70. Reynaert 1992; Reynaert 1994.
  71. Snellaert 1869, 488, vs. 2510-2517 (zie tevens de moderne vertaling door Van Anrooij 1994c). Het gefaseerde ontstaan van het *Boec van der wraken* wordt uit de doeken gedaan door Van Anrooij 1995.
  72. Van Oostrom 1982, 31-32 (= 1992, 57).
  73. Zie over de residenties van Jan III, Avonds 1991, 172-189 (vgl. De Ridder 1979c; Uyttebrouck 1991).
  74. Kinable 1998, 42-73; Pleij 1988, 340; Pleij 1990; Brinkman 1993, 57 (vgl. Peters 1983, 254-263). Zie tevens Pleij 1995.

75. Reynaert 1992; Reynaert 1994.
76. Snellaert 1869, 421, vs. 522-527; Van Anrooij 1995, 51-53; Van Anrooij 1994c, 128-129. Zie met betrekking tot de *Melibeus* bovendien Mulder-Bakker 2002, 123-125.
77. Reynaert 1992, 475 (met betrekking tot de *Dietsche doctrinale*); Pleij 1983, 235 (met betrekking tot de *Lekenspiegel*); vgl. Pleij 1991, 16-17.
78. Reynaert 1994, 26.
79. Dat alle werken uit de Antwerpse school door Boendale zijn geschreven wordt, vrij overtuigend, beargumenteerd door Reynaert 2002.
80. Prims 1927-1949, dl. 8, 222-235 (vgl. Goris 1924); Prims 1931; Mertens 1857; Lucas 1937; Avonds 1994, 166; Van Uytven 2002, 27-28.
81. Willems 1839, 3, 1ste boek, vs. 44-48 (vgl. Sonnemans 1995, dl. 1, 147; Hage 1989, 148-149). Zie ook Willems 1839, 445-446, 5^e boek, vs. 891-897. Zie over Willem Bornecolve ook Van Uytven 2002, 24-27.
82. Stein 1990; Stein 1991.
83. Willems 1839, 460; Stein 1990; Van Anrooij 1994a, 151; Stein 1991 (vgl. Hage 1989, 148-151 en 206-217).
84. Snellaert 1869, 137, vs. 1-8; vgl. Kinable 1998, 1 (en p. 26, n. 32).
85. Vgl. Brinkman 1993, 57; Hage 1989, 147-151.
86. Vgl. Pleij 1991, 17 en 28-30. Dat Boendale de spreekbuis is van de stedelijke elite wordt reeds aangenomen door onder andere Van Gerven 1976; De Ridder 1979a, 93-94; Van Gerven 1979a; Van der Eerden 1979; Van Gerven 1979b; Stein 1991; Avonds 1994.
87. Avonds 1992b.
88. Mertens 1857 (94, 100, 103 en 119); Kinable 1998, 22-23.
89. Een diepgravende studie over meester Jan Caligator ontbreekt vooralsnog. Een korte schets van diens leven en werk biedt Avonds 1992a (vgl. ook Pinchart 1857, 33; Reusens 1888-1889).
90. Vgl. Heymans 1989, Van Anrooij 2000.
91. Zie voor de *Sidrac* Van Tol 1936 (editie); Mak 1957, 257-290; Van Tol 1994; Lie 1994. Zie voor het boek *Exemplaer*, geschreven door de anonieme auteur van de *Dietsche doctrinael*, Heeroma 1958-1959. Ook het ongeïdentificeerd fragment dat is uitgegeven door Verwijs 1872 (en is opgenomen op de cd-rom *Middelnederlands*) heeft wel degelijk tot het boek *Exemplaer* behoord (vgl. Kinable 1998, 84). Een Antwerpse situering in het tweede kwart van de veertiende eeuw is ook overwogen voor het gedichtje *Hoemen enen stat regeren sal* (Van Anrooij 1992).
92. Zie voor de *Korte kroniek* Van Anrooij 1988; Verbij-Schillings 1999; Van Anrooij 2002, 9-12. *Van den derden Eduwaert* is uitgegeven en bestudeerd door Heymans 1983. Sindsdien is nog een fragment opgedoken en uitgegeven door Van den Berg in samenwerking met Berteloot 1994, 48-54. Een thans verloren fragment over de slag bij Crécy is uitgegeven door Van der Meersch 1844. Naar een tekst over dat onderwerp, die op zijn vroegst in het najaar van 1347 kan zijn geschreven, wordt verwezen in de *Brabantsche yeesten* (Willems 1839, 575, 5de boek, vs. 4573-4574).
93. Warnar 1993; Warnar 1994; Warnar 2000; Warnar 2003, 20-22; Martens 1990.
94. Deze hypothese is verder uitgewerkt door Scheepsma 2000 en Warnar 2003, 69-80; zie voor de archivale bronnen over Heilwijch Blommaert vooral Martens 1990.
95. Warnar 1993, 20; Warnar 2003, 168-169.
96. Vgl. Martens 1990, 31-32.
97. Vgl. Lievens 1960; Van der Poel 1989, 18.
98. Van Oostrom 1984a (= 1992, 31-47, 289-290).

99. Zie resp. Wilmink & Meder 1995, 103-104 (en Janssens 1986a, 98) en Meder 1989, 74, n. 59. Op de situering van de *Borchgravinne* aan het hof wordt afwijzend gereageerd door Lodder 1998, 27-28.
100. De sproke is uitgegeven door De Keyser 1950 (citaat op p. 28, vs. 296). Dat Hein van Aken tevens de auteur is van de *Vierde Martijn* – zoals werd bepleit door Hegman 1958, 20-26 – is niet zo waarschijnlijk (Lievens 1960, 58-61). En het is louter op basis van die identificatie dat de stelling is geponoerd dat *Van den coninc Saladijn* werd geschreven voor 'de ridders van de hofkring van Hertog Jan II van Brabant' (De Keyser 1950, 6). Mogelijk is Hein van Aken wel identiek aan de auteur van *Die Rose*, Henric van Brussel. Dat Hein van Aken uit Brussel afkomstig was – en in 1330 al was overleden – blijkt uit een verwijzing in de *Lekenspiegel* van Jan van Boendale (De Vries 1844-1848, dl. 3, 183, 3de boek, kap. 17, vs. 91-96; vgl. Hogenelst 1997, dl. 1, 147).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 6

1. De juridische achtergrond van de vrouwelijke opvolging in Brabant wordt besproken door Stein 1994, 173-174.
2. Het mecenaat van Jan de Blinde wordt behandeld door Wilkins 1983, 257-264.
3. Avonds 1984, 185-187.
4. Zie over de moeizame opvolging door Johanna en Wenceslas, Avonds 1984, 184-224; Stein 1994, 172-176; voor het territorium Uyttebrouck 1975, dl. 1, 43-111.
5. Zie over het gebruik van de hofrekeningen – die bewaard worden in het Algemeen Rijksarchief Brussel (ARAB), fonds Rekenkamer – Sleiderink 1993, 2-3 en Uyttebrouck 1974. Het muziekleven onder Johanna en Wenceslas wordt beschreven door Sleiderink 1994 en Sleiderink 2001.
6. Primisser 1827, 93-96, vs. 140-144; Sleiderink 1993, 10-11.
7. Het citaat is afkomstig uit Gerrit Potters Nederlandse vertaling van de kronieken van Froissart, De Pauw 1898, 441.
8. Sleiderink 1998, 28-29; vgl. Van Oostrom 1987, 18-22.
9. Sleiderink 1993, 6-7. Dat de *Hertog van Brunswijk* voor hertog Wenceslas zou zijn geschreven lijkt mij – onder andere in het licht van Klein 1997 – niet langer waarschijnlijk. Zie tevens noot 54 bij hoofdstuk 5.
10. Sleiderink 1993, 14-15; Sleiderink 1998, 28-29; De Haan 1999, 59-79; Van Oostrom 1987, 18-22. Zie specifiek over de Duitse kleuring bij Augustijnen, Klein 1997 en De Haan 1999, 133-136.
11. Brinkman & Schenkel 1999, 777; Sleiderink 1993, 8 (vgl. voor het genre ook Sleiderink 1998, 25). Iets verderop in het handschrift-Van Hulthem – in de sproke *Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe* (vs. 68) – is overigens sprake van een overleden rondreizende dichter *Gielise van Trecht* (Brinkman & Schenkel 1999, 780; Hogenelst 1992, 99).
12. Aldus een rekeningpost van 22 mei 1379 (Sleiderink 1993, 16).
13. Naast de nog te noemen gegevens kan worden gewezen op een voordrachtskunstenaar die in dienst was bij de Franse koning (1366) en een andere die Retulmostier wordt genoemd en die in 1378 en 1379 zijn opwachting maakte aan het hof (Sleiderink 1993, 6).
14. Sleiderink 1993, 3-6. Wellicht betreft het *L'espinnette amoureuse* (uitgegeven door Fourrier 1972; zie voor de datering 30-32). Een andere mogelijkheid is *L'orloge amoureux* (aldus Dembowski 1986, 17, n. 38).

15. Een biografie van Froissart biedt Shears 1930. Zie ook Zink 1998, 1-18.
16. Fourrier 1974, 26-27.
17. De *Prison amoureuse* is uitgegeven door Fourrier 1974 en in het Engels vertaald door De Looze 1994.
18. Fourrier 1974, 64, vs. 811-815 (vgl. De Looze 1994, 51).
19. De overeenkomsten met de historische realiteit worden uitvoerig besproken door Thiry 1977.
20. De Looze 1997, 102-128.
21. Zoals inderdaad wordt geconcludeerd door Kibler 1978.
22. Froissart nam de liederen die volgens de *Prison amoureuse* door Rose werden geschreven, wel degelijk op in de verzameling van zijn eigen lyrische oeuvre. Fourrier verbond daaraan de conclusie dat de *Prison amoureuse* 'est due en entier à la plume de Froissart' (Fourrier 1974, 27, zie ook De Looze 1997, 116-117; Pickens 1998, 138-139).
23. De Looze en andere (post)moderne onderzoekers die vooral het fictieve benadrukken, hebben daar te weinig oog voor (vgl. De Looze 1997, 102-128; Pickens 1998, 138-139).
24. Fourrier 1974, 149, brief 8, r. 15-19; vgl. De Looze 1994, 199.
25. Fourrier 1974, 176, vs. 3898; vgl. De Looze 1994, 246.
26. Cumont 1897, 340-341; Longnon 1895, dl. 1, LXIX-LXXXIII; Piérard 1956, 195.
27. Sleiderink 1993, 4.
28. De tekst is uitgegeven door Longnon 1895.
29. Schmolke-Hasselmann 1980, in het bijzonder 228-232; vgl. Zink 1998, 111-130.
30. Deze rekeningposten zijn uitgegeven door De Laborde 1851, 282-290 (vooral items 4352, 4364, 4399, 4400). Om welke werken het precies gaat, blijft onduidelijk. Met het *librum gallicum de historia Meliadus* wordt zeker niet bedoeld op de *Meliador* (zoals wel werd verondersteld door Pinchart 1857, 39; Verheyden 1936-1937, 130; Wilkins 1983, 265; Uyttebrouck 1975, 35, n. 70), maar wel op *Guiron le courtois* of een van de bewerkingen daarvan (vgl. Lathuillère 1966, 93-94). Zie verder over Godewaert Bloc, Verheyden 1936-1937 en Kwakkel 2002, 150-153 en 170-175.
31. De *Meliador* is uitgegeven door Longnon 1895 met een uitvoerige samenvatting op p. VI-XLIII. Een bloemlezing in moderne Franse vertaling biedt Bouchet 1989.
32. Het poëtische karakter van de *Meliador* wordt op onnavolgbare wijze belicht door Zink 1998, 111-130. Zijn bijdrage staat diametraal tegenover de vroegere opinie zoals die onder meer door Schmolke-Hasselmann 1980 wordt verwoord: 'Meliador, ein Spätling der von Chrestien initiierten Gattung, läßt an Qualität manches zu wünschen übrig' (p. 231). Ze vindt de roman een typisch voorbeeld van 'Auftragsarbeit' en hekelt de 'konservative Grundhaltung' (p. 232). De hernieuwde waardering kwam er door de studies van onder andere Dembowski 1983; Bouchet 1991 en Wolfzettel 1991.
33. Die fragmenten zijn uitgegeven door Longnon 1893 (zie ook Diverres 1988, 38, n. 3).
34. Zie vooral Diverres 1988. Zijn stelling – die ook al in eerdere publicaties tot uitdrukking was gekomen – wordt 'ohne Vorbehalt' overgenomen door Schmolke-Hasselmann 1980, 228. Voor een latere datering opteren onder andere Dembowski 1983, 55-59; Zink 1998.
35. Geciteerd naar Diverres 1953, 66.
36. Sleiderink 1993, 4, n. 18.
37. Fourrier 1979, 184, vs. 300-308 (vgl. voor de context van Froissarts opmerkingen Mantingh 2000, 208-215).

38. Vgl. Zink 1998, 126.
39. De typering is van Willaert 1992c, 114.
40. Zie over de lyriek van de hertog Lods 1980 en Willaert 1992c.
41. Willaert 1992c, 119-121; zie ook Willaert 1992a en Willaert 1994.
42. Brucker 1967, 36-37; vgl. Fiorato 1991, 61; Sleiderink 1993, 13-14.
43. Sleiderink 1993, 11-15.
44. *Fuiés de moi* is overgeleverd in de beroemde Codex Reina (edities door Wilkins 1966, nr. 19 en Apel & Rosenberg 1970-1971, dl. 2, nr. 147; de liedtekst volgens de *Meliador* is te vinden in Longnon 1895, 178, vs. 6222-6242). Zie tevens Fowler 1979, 27 en 314; Sleiderink 1994, 367-369.
45. Günther 1967, 246; Newes 1984, 127-128; vgl. Sleiderink 1994, 358.
46. Apel & Rosenberg 1970-1971, dl. 1, LXV-LXVI.
47. Sleiderink 1994, 386-387 (vgl. Duverger 1986, 33).
48. Houwen & Eley 1992, 484-485; Sleiderink 1994, 387-390; Sleiderink 2001, 53-54.
49. Fourrier 1979, 184, vs. 309.
50. De tekst is uitgegeven door Brinkman & Schenkel 1999, 642-646; zie tevens de bespreking door Hogenelst 1997, dl. 1, 183-184 en dl. 2, 84-85.
51. Brinkman & Schenkel 1999, 643, vs. 36-38.
52. Uyttebrouck 1975, 768-769 (vgl. tevens 40-42).
53. *Die claghe vanden grave van Vlaendren* is uitgegeven door Brinkman & Schenkel 1999, 618-622; zie tevens de bespreking door Hogenelst 1997, dl. 2, 79-80.
54. Zink 1998, 21.
55. Sleiderink 1993, 7-8. Zijn sproke is uitgegeven door Brinkman & Schenkel 1999, 465-471. Zie tevens Hogenelst 1997, dl. 2, 68.
56. Zie Sleiderink 1993, 5 en ter aanvulling de vermelding op 11 augustus 1380 van *Johanni Yvus ad calotus* ('Jan van Ivoix met de kleine hoed') in een rekening van Binche (ARAB, Rekenkamer 46922, f. 44v).
57. Hogenelst 1992, 103, aantekening bij vers 69. Vgl. Hogenelst 1997, dl. 1, 151-160.
58. Zie over deze dichter en zijn werk, Sleiderink 1998, 26-31. Zie voor de betreffende rekeningposten ARAB, Rekenkamer 1783, f. 145v en 146v (beide geciteerd door Hogenelst 1997, dl. 1, 167-168). Jaap Tigelaar (Universiteit Utrecht) heeft onlangs twee redacties ontdekt van een tot dan toe onbekende ererede op koning Jan de Blinde van Bohemen die mogelijk eveneens aan meester Pieter van Breda kan worden toegeschreven. Hij zal de tekst binnen afzienbare tijd publiceren.
59. ARAB, Rekenkamer 2377, 60 (Pinchart 1855, 29).
60. ARAB, Rekenkamer 2389, 76 (Pinchart 1855, 27).
61. ARAB, Rekenkamer 17145, f. 17r.
62. De Laborde 1851, 282 (items 4353, 4353bis en 4354). Zie over Godevaert Bloc, Verheyden 1936-1937 en over de Brusselse boekproductie in het algemeen Kwakkel 2002.
63. De Laborde 1851, 282-283 (items 4355 en 4356).
64. De Laborde 1851, 284 (item 4370). Zie over Willem van Zeyn die later aan het Brabantse hof een belangrijk positie zou verwerven, Uyttebrouck 1975, 731-732.
65. *Item ghegeven Janne van Woelwe van minre vrouwen boeken te verlichten ende vanden VII ghetiden ende van enen boic ghemaect bi heren Peter Braeu, 38 pet. 34 g. vlem.* (ARAB, Rekenkamer 2365, p. 53); zie voor de andere uitgaven voor deze twee boeken De Laborde 1851, 286-288 (items 4381, 4382, 4386 en 4392). Peter Braeu was aanvankelijk aan het hof verbonden als klerk in de kapel (1367-1369), daarna werd hij hertogelijk secretaris en sedert 1376 was hij tevens klerk van de leen-

- verheffingen (hij noteerde als zodanig grote delen van Rekenkamer 17144 en het begin van Rekenkamer 17145). In februari 1408 legde hij, wegens hoge leeftijd, zijn werkzaamheden neer (Uyttebrouck 1975, 188, 758 en 760).
66. Zie over de zanger Hennen van Mechelen en de gelijknamige sprookspreker Jan van Mechelen, Sleiderink 1993, 9 en Sleiderink 1994, 374-375.
  67. De Laborde 1851, 289-290 (items 4396 en 4398).
  68. Duverger 1968; Duverger 1972.
  69. Zie over dit handschrift (Den Haag, KB, KA XXXVI) en de teksten die erin zijn opgenomen Hoogewerff 1963; Oosterman 1995, 66-71; Oosterman 1992; Oosterman 1994; Kwakkel 2002, 172-173. Problematisch is wel dat de twee delen van de Haagse codex niet door dezelfde miniaturist schijnen te zijn verlucht (Oosterman 1995, 68). Anderzijds is het niet ondenkbaar dat Jan van Woluwe een deel van het werk had uitbesteed, zoals hij ook het kopieerwerk aan anderen overliet. Zie voor twee kleurenafbeeldingen van het handschrift, Janssens & Sleiderink 2003b, 13-14.
  70. Ter gelegenheid van de eerstesteenlegging liet Johanna twee pietermannen uitbetalen aan de monniken van Groenendaal (ARAB, Rekenkamer 2367, p. 69). In april 1396 deed ze bovendien een belangrijke schenking voor een uitbreiding van het klooster en liet ze zielenmissen instellen voor Jan III, Wenceslas en voor de toekomstige hertogen van Brabant (Uyttebrouck 1995, 160, n. 73). Vgl. Jansen 1943, 48; Warnar 2003, 237-238.
  71. Wilmlink & Meder 1995, 39-40 en 104; Janssens 1986a, 90 (zie voor de Ruusbroec-excerpten Ampe e.a. 1981, 89-90). Janssens 1986a, 6-20 biedt overigens een prachtige facsimile van het *Beatrijs*-deel van het handschrift (Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 76 E 5, f. 47v-54v). Zie over de situering ook Mulder-Bakker 2002 die deze codex niet zozeer aan het hof ziet functioneren, maar in een met de handel rijkgeworden patriciërsfamilie in Brussel of Antwerpen (zie tevens Kwakkel 2002, 172-173).
  72. Sleiderink 1994, 370-376.

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 7

1. Zie over de opvolging door Anton, Uyttebrouck 1975, 476-490; Stein 1994, 172-181; Mund 1998, 320-334 en zeer uitgebreid over de voorbereiding van de machtsovername, Laurent & Quicke 1939.
2. Quicke 1938, 58.
3. Prost & Prost 1908-1913, 442-443 (nr 2771); vgl. Van Anrooij 1993, 312, n. 31.
4. Vgl. Armstrong 1965, 394-395; Uyttebrouck 1992, 320-321; Chevalier-de Gottal 1996, 25. Dat Anton het graf van zijn jonggestorven zoon Willem in 1410 liet voorzien van een Nederlandstalig opschrift (Armstrong 1965, 395; Willems 1913, 27; vgl. Dallemagne 1942-1943, 83-84) is overigens niet waar. Dat graf werd immers pas vervaardigd in 1458-1459 (Comblen-Sonkes & Van den Bergen-Pantens 1977, dl. 1, 220; Chevalier-de Gottal 1996, 154).
5. Algemeen Rijksarchief Brussel, fonds Rekenkamer, nr. 2397, f. 315r (vgl. Uyttebrouck 1992, 320 die erop wijst dat de biechtvader van Anton, Hector de Vitry, vermoedelijk wel Franstalig was). De jaarlijkse hofrekeningen van de periode 1406-1430 zijn geïnventariseerd door Uyttebrouck 1974. Interessante posten in verband met het literaire leven worden vermeld of geciteerd door Duverger 1935, 83; Uyttebrouck 1975, 35-40; Uyttebrouck 1992 en Chevalier-de Gottal 1996, 25-

27. Toch bleek bij eigen onderzoek dat daar nog heel wat aan kan worden toegevoegd (zie hieronder). Een meer systematische bestudering – ook van de vele deel- en domeinrekeningen – zou ongetwijfeld nog veel nieuwe gegevens aan het licht kunnen brengen, maar was binnen het kader van deze studie niet haalbaar.
6. Raynaud 1891, 24-25 (citaat in vs. 15-16); zie ook Hugaerts 1984, 127-128.
  7. Uyttebrouck 1975, 36, n. 73; Chevalier-de Gottal 1996, 25-26.
  8. Vgl. Lefèvre 1992a; Meder 1991, 437.
  9. Coigneau 1999-2000, 37.
  10. Duverger 1935, 83.
  11. Lefèvre 1992b; Porter 1960.
  12. Zie over het grootse huwelijksfeest dat in Brussel werd gevierd Chevalier-de Gottal 1996, 113-120. Zie over de politieke gevolgen van dit huwelijk, met name de strijd die Anton moest voeren om Luxemburg, Mund 1998, 343-348 (tevens Stein 1994, 181).
  13. ARAB, Rekenkamer 2397, f. 315r. Daarentegen blijken de ‘comédiens allemands’ waarvan sprake is bij Uyttebrouck 1992, 322-323, toch geen toneelspelers te zijn geweest. De rekening spreken hier immers over *speellieden* en dat is een normale benaming voor muzikanten.
  14. Brinkman 2000a. Brinkman gaat ervan uit dat het eigenlijke handschrift-Van Hulthem een omstreeks 1405-1408 vervaardigd afschrift is van de oorspronkelijke tekstverzameling (zie ook Brinkman & Schenkel 1999, 42-50).
  15. Kwakkel 2002.
  16. Warnar 1995 (zie over de auteurskwestie met name 17-22 en Warnar 1992).
  17. Warnar 1995, 150-151.
  18. ARAB, Rekenkamer 2397, f. 315r. Geruime tijd later, in december 1428, trad Jan de Oude ook op voor Filips van Saint-Pol die op dat moment hertog van Brabant was (ARAB, Rekenkamer 1794, f. 79v).
  19. ARAB, Rekenkamer 12700, f. 203v (Duverger 1935, 60; vgl. Pleij 1988, 167). Zie over het vroegste beroepstoneel Brinkman 2000b.
  20. Pleij 1988, 167-168. Zie voor het ontstaan van Den Boeck, Coigneau 1999-2000.
  21. Coigneau 2003, 213-217.
  22. ARAB, Rekenkamer 2397, f. 171r. Dat Hein bij zijn optredens ook zong, blijkt overigens pas uit een rekening van 1428 (zie verderop in dit hoofdstuk).
  23. Lindemans 1935. De door Hennen (of Jan) van Merchtenen ingediende rekeningen zijn ARAB, Rolrekeningen 2621 en Rekenkamer 12691, 12974, 12640 en 12951. De *Cornicke* is uitgegeven door Gezelle 1896.
  24. Van Anrooij 1993, 297.
  25. Van Anrooij 1994b. Zie tevens Van Gerven 1980 waar vooral het legitimerende karakter van de kroniek wordt benadrukt.
  26. Zie voor Hennens bronnengebruik Gezelle 1896, 15; Swinnen 1987, 207-210; Van Anrooij 1993, Claassens 1998.
  27. Gezelle 1896, 162, vs. 4334-4335.
  28. Zie met name Gezelle 1896, 166, vs. 4445-4450; Van Anrooij 1993, 298.
  29. Gezelle 1896, 159, vs. 4228-4239; vgl. Van Anrooij 1993, 295.
  30. De rekening die hij als schout bijhoudt is ARAB, Rekenkamer 12951. Na 1418 wordt niets meer over Hennen vernomen. Vermoedelijk is hij in dat jaar overleden (Lindemans 1935, 129).
  31. Zie over het optreden van Anton in deze slag Boffa 1994.
  32. De interpolatie van de *Cornicke*, vs. 3335-3851, werd opgemerkt door Van Anrooij die zich evenwel niet realiseerde dat de 82 verzen die erop volgen (f. 109ra-

- 110ra) ook van Hennen moeten zijn (vgl. Van Anrooij 1993, 293). Ook het voorwerk van het Antwerpse handschrift bevat overigens twee excerpten uit de *Cornicke van Brabant*, namelijk vs. 2879-2952 en 3235-3300. Deze zijn uitgegeven door Gezelle 1896, 9-12 en 15-17.
33. Antwerpen, Stadsbibliotheek, B 15828, f. 109ra, r. 29-32.
  34. Idem, f. 109rb, r. 35-43.
  35. Inhoudelijk kan bijvoorbeeld worden gewezen op de wijze waarop de auteur het lijden van Christus benadrukt: *God die hinc al moeder naect / Ane den cruce, zeere mismaect* (f. 109va, r. 3-4; vgl. daarmee Gezelle 1896, 166, vs. 4451-4452).
  36. De interpolatie uit de tweede versie van de *Cornicke* loopt door tot f. 109va, r. 10. Daarna (tot en met f. 110v) vervolgt het handschrift met het slot van boek 5 van de *Brabantsche yeesten*, kennelijk naar een andere versie dan het voorgaande (het betreft de kapitels 58 en 59 in de editie van Willems 1839; Willems realiseerde zich echter niet dat deze kapitels ook in het Antwerpse handschrift voorkwamen). Daarna volgen ook nog de boeken 6 en 7 van de *Brabantsche yeesten* – de zogenaamde *Voortzetting* – waarin de geschiedenis van 1356 tot 1430 wordt verteld. Daarmee is in het handschrift een merkwaardige chronologische overlap totstandgekomen.
  37. Uyttebrouck 1975, 490-496; Uyttebrouck 1980, 241-242..
  38. Vgl. Stein 1994, 147.
  39. Stein 1994, 147 met verwijzing naar ARAB, Handschriftenverzameling 29, p. 203-213.
  40. In dat afschrift (Leiden, UB, Ltk. 1019) werd telkens een van de twee kolommen opengelaten zodat De Thimo daarop historische aantekeningen kon maken. Kennelijk heeft De Thimo het afschrift gebruikt voor een opzet van zijn eigen *Brabantiae historia diplomatica* waarvan een eerste versie al voor 1427 moet hebben bestaan (zie Stein 1994, 26-28; vgl. Stein 1990). Overigens is het opvallend dat De Thimo in zijn *Historia* ook gebruik heeft gemaakt van *Godevaert metten baerde* (vgl. Claassens 1998). Ook die tekst was wellicht dankzij Hennen van Merchtenen weer in de belangstelling komen te staan.
  41. In het handschrift van de Antwerpse Stadsbibliotheek (B 15828) dat kennelijk een kopie is van zo'n ouder compilatiehandschrift, is bovendien de voortzetting van de *Brabantsche yeesten* toegevoegd, met een curieuze chronologische overlap tot gevolg.
  42. In de rekening is sprake van *een bancket vanden lieden van treefte ende vanden boeke* (ARAB, Rekenkamer 2400, f. 57r). Het is niet duidelijk wie worden bedoeld met de *lieden van Treefte*. Ik heb nog wel een rekeningpost gevonden van 20 februari 1430 waaruit blijkt dat hertog Filips van Saint-Pol die dag aanwezig was in een Brusselse herberg *dair de gesellen vanden Treefte hoir maeltijt ende feest hielden van den steecspele* (Rekenkamer 2408, f. 25v). Treefte is verder enkel bekend als de naam van een huis op de Grote Markt (Uyttebrouck 1975, 39, n. 86).
  43. ARAB, Rekenkamer 2400, f. 122v (Duverger 1935, 83). Een week later werd er door een neef van hertog Jan nog eens een gulden bij de kamer afgegeven (f. 123v, Duverger 1935, 83).
  44. ARAB, Rekenkamer 2400, f. 143v (vgl. Duverger 1935, 83).
  45. ARAB, Rekenkamer 2401, f. 144r en 121r (vgl. Duverger 1935, 83).
  46. Ruelens 1871, 87-88; zie Coigneau 1999-2000, 32. Het reglement waarnaar de hertog verwijst is helaas niet overgeleverd.
  47. Vgl. Pleij 1988, 167-168.
  48. Coigneau 1999-2000; zie ook Coigneau 1993.

49. Uyttebrouck 1975, 500; Uyttebrouck 1980, 230-231; Stein 1994, 184-186.
50. Een lijst van boeken die in deze jaren aan het Hollands-Henegouwse hof circuleerden, biedt Meder 1991, 566-567. Zie over de hofcultuur aldaar echter vooral Van Oostrom 1987.
51. Anders dan Van Anrooij schrijft, moeten de toevoegingen door de Eerste Wapenboekcontinuator worden geplaatst vóór 1427 (vermoedelijk rond 1420). Het betreft immers het wapen van Filips *du vivant de son frère* (Adam 1992, 373 en 333; vgl. Van Anrooij 1990, 89).
52. Brussel, KB, 5753-5759. Zie over dit handschrift Stein 1994, 65-67; Verbij-Schillings 1995, 294. De taalkundige analyse is gemaakt door Van den Berg i.s.m. Berteloot 1994. Zij geven ook nog een excerpt uit dat net als het volledige handschrift uit de omgeving van Emond de Dynter stamt: ARAB, Rekenkamer 12, f. 291 (midden vijftiende eeuw).
53. Wilmink, Jansen-Sieben & Gerritsen 1997, 91 (vgl. tevens 9-10).
54. Stein 1994, 184-190; Uyttebrouck 1975, 500-503.
55. Stein 1994, 190-195; Uyttebrouck 1975, 503-511.
56. Op 29 juni 1437 blijkt dat hertog Filips de Goede van Bourgondië lid is geworden van de Brusselse kamer. Hij doet die dag een gift aan *la confrarie du Livre en la ville de Bruxelles, dont icellui seigneur est confrère* (Duverger 1935, 83-84; Coigneau 1999-2000, 37).
57. Stein 1994, 195-198. Zie ook Uyttebrouck 1975, 512 en Uyttebrouck 1980, 242-243 (daar wordt het Nieuw Regiment overigens op 12 mei gedateerd).
58. ARAB, Rekenkamer 2404, 3de rekening, f. XC verso. Eerdere (Franstalige) onderzoekers verwezen naar deze post alsof het slechts om één boek zou gaan (Uyttebrouck 1992, 321; Chevalier-de Gottal 1996, 26). Zie over meester Albrecht ook de biografische notitie van Wymans 1964 waaraan echter al het onderstaande moeten worden toegevoegd.
59. Brussel, KB, 5670, 5671 en 5672 en 9241. In het geïllustreerde handschrift 5670, met daarin het *Digestum novum*, is het wapen van Jan IV aangebracht op f. 4v. Eerder was de codex in handen van een clericus in het Zuid-Franse Auch (eigendomsmerken op f. 1v en 311v; vgl. Gaspar & Lyna 1984, 251-253). Dat het boek werd verhandeld blijkt ook uit een prijsaanduiding op f. 4r: *digestum novum ... VIII lb. parisis*. De afbeeldingen in het handschrift zouden het werk zijn van twee verschillende miniaturisten (zie Gaspar & Lyna 1984, 251-253 en planche LIIIA). Handschrift 5672 bevat het *Infortiatum* en is niet geïllustreerd. Het wapenschild van Jan IV staat op f. 1r. Dat ook deze codex een voorgeschiedenis heeft gehad blijkt uit een verkoopsakte uit 1372 met betrekking tot het Franse bisdom Autun, die achter in het handschrift is toegevoegd. Handschrift 9241 bevat de eerste negen boeken van de zogenaamde *Codex (libri IX codicis)* en is prachtig geïllustreerd (zie bespreking door Gaspar & Lyna 1984, 122-123 en planche XXVIIA). Het wapenschild van Jan IV is hier twee keer aangebracht (f. 2r en f. 4v) waarbij de eerste een ouder wapenschild moest verbergen (op de versozijde is nog te zien dat dit vroegere wapen bovenin een gaande leeuw toonde). Handschrift 5671 is niet geïllustreerd en bevat kennelijk het *Digestum vetus*. Normaliter werd het *Corpus iuris civilis* afgesloten met het *Volumen parvum*. Het is mij vooralsnog niet duidelijk of de kortere teksten die daarin waren samengebracht ook in de Brabantse handschriften zijn overgeleverd. Zie inleidend over het *Corpus iuris civilis*, Matheussen 1995, 204-222.
60. ARAB, Rekenkamer 2404, 2de rekening, f. 52r.
61. *Magister Albertus de Brema de Saxonia sive de Frisia, doctor in medicina et bacularius*

- in iure canonico, medicus et phisicus serenissimi ducis et principis Johannis de Brabantia dedit et donavit mihi rever...* (Madrid, Bibliotheca Nacional, 134, f. 255r; geciteerd naar de online-versie van de Bibliotheca Neerlandica Manuscripta). Het eigendomsmerk van Groenendaal staat op f. 2r.
62. ARAB, Rekenkamer 4167, 3de rekening, f. 44v. Het betreft een zogenaamde domeinrekening van Brussel lopende van 24 juni 1416 tot 24 juni het jaar daarop.
63. In december 1415 werd een betaling uitgevoerd voor het zwarte laken dat Hein had ontvangen ter gelegenheid van de begrafenis van hertog Anton (ARAB, Rekenkamer 2399, f. 127r; vgl. Stein 1999). Latere vermeldingen zijn te vinden in Rekenkamer 2400, f. 122r (2 februari 1417: *eenen armen cnecht geheiten Heynkin van Tricht die blind was, om dat hi speelde op de ghiterne voir minen heere*) en 2405, f. 105v (1 januari 1424: *Heinen den blinden speelman*). Dat hij ook zong blijkt enkel uit een rekening uit de regeerperiode van Filips van Saint-Pol (zie verderop).
64. Bormans 1869, 647, vs. 17062-17067.
65. Op 9 juni 1411 werd *Joeris van Arcscot, religieus vander ordene sinte Augustins inde stad van Lovenen* door hertog Anton beloond voor *twee getiden van onser vrouwen, verlicht met goude ende met azure*. De twee exemplaren waren bedoeld voor *Janne ende Phelipse mijns voirscreven heren kinderen* (ARAB, Rekenkamer 2396/1, f. 226v; vgl. Uyttebrouck 1992, 321). De *boecsac voir minen here* werd aangeschaft op 18 maart 1421 (ARAB, Rekenkamer 2404, 1ste rekening, f. 26r). De sloten werden gerepareerd in 1422 (idem, 3de rekening, f. 86v).
66. Bormans 1869, 648, vs. 17074.
67. Dit profiel van de dichter is opgesteld door Robert Stein die er evenwel geen naam op kon plakken (Stein 1994, 125-141). De laatste bewerkingsfase viel op grond van het watermerk omstreeks 1460 (Stein 1994, 42).
68. Stein 1999, 68.
69. Zie reeds Sleiderink 1995.
70. Uyttebrouck 1992, 331; Sleiderink 1994, 375; Sleiderink 1995; Stein 1999, 68.
71. Van Parys & de Cacamp 1957-1971, 280.
72. Zie voor Cornelis van Haverbeke, Sleiderink 1994, 374; gegevens over Engelbrecht zijn onder andere te vinden in ARAB, Rekenkamer 2399, f. 254r en Rekenkamer 1794, f. 29r (zie ook Uyttebrouck 1992, 331). De eerste vermelding van Wein van Cotthem als kapelaan van Drienborren dateert van 1429 (Rekenkamer 2408/1, f. 25r en f. 25v; zie ook Rekenkamer 2408/2, f. 18r).
73. ARAB, Kerkelijke archieven, 6443, nr. 94; 6450, nr. 546; 6451bis, nr. 605. Vgl. Van Derveeghe 1962, 47 (nr. 212); 222 (nr. 976) en 245 (nr. 1078). De biografie en familiebanden van Wein van Cotthem hoop ik in een aparte bijdrage verder te kunnen uitwerken (zie ook reeds Sleiderink 2003, 112-114).
74. Bormans 1869, 648-649, vs. 17096-17109.
75. Coigneau 1999-2000, 37.
76. ARAB, Rekenkamer 1794, f. 80v.
77. *Den blynden Heynen die voere mijnen here gesongen ende gespeelt hadde* (ARAB, Rekenkamer 1794, f. 80v; vgl. Uyttebrouck 1992, 323).

NOTEN BIJ HOOFDSTUK 8

- I. Het belangrijkste overzicht van het belang van (hof-)mecenaat voor de Nederlandstalige literatuur van de Middeleeuwen biedt Van Oostrom 1992 (vooral de inleiding, p. 9-27, zie tevens de bedenkingen door Janssens 1994 en Janssens

- 1998); voor het Duitse taalgebied is Bumke 1979 richtinggevend (maar zie ook de reactie van Jaeger 1996). Voor het Franse taalgebied is vooral de twaalfde eeuw bestudeerd (Bezzola 1966; Bezzola 1967; Duby 1990), terwijl ook deelstudies bestaan voor enkele hoven, zoals dat van Vlaanderen (Stanger 1957), Champagne (Benton 1961); Bourgondië (Doutrepont 1909) en Henegouwen (Devaux 2000 en binnenkort de dissertatie van Janet van der Meulen). Holzknicht 1966 bespreekt het middeleeuwse letterkundig mecenaat in het algemeen, met de nadruk op Engeland. Het mecenaat achter middeleeuwse geschiedschrijving wordt besproken door Tyson 1979 (Franse literatuur) en Van Houts 1991 (Latijn). Dat mecenaat ook in de twintigste eeuw het literaire leven nog beroerde, blijkt uit de studie van Van den Braber 2002 die ook in methodisch opzicht inspirerend is (daar trouwens op p. 25-32 ook een historische schets van de ontwikkelingen van het mecenaat van de Middeleeuwen tot in de negentiende eeuw). Een welhaast mondiaal en chronologisch sterk gediversifieerd perspectief op letterkundig mecenaat biedt de bundel van De Bruijn, Idema & Van Oostrom 1986. De casussen die in dit slothoofdstuk worden aangehaald zijn afkomstig uit de voorgaande hoofdstukken, tenzij anders vermeld.
2. Dit aspect werd sterk benadrukt door Van Oostrom 1981, 221 en Van Oostrom 1982, 25 (= 1992, 51) maar nadien gerelativeerd (Van Oostrom 1992, 19). Zie ook Bumke 1989, 611; Bumke 1979, 65.
  3. Zie over Middach Sleiderink 1994 en Sleiderink 2001.
  4. Het adagium van Jaeger 'If no patron is mentioned, then none exists' lijkt me dan ook voorbarig. Jaeger stelt het badinerend voor alsof mecenasen vooral uit waren op een eervolle vermelding: 'For a poet to have a patron and not say so is to deprive his employer of immortality, and that is an important reward patrons get for their pay, apart from some education, a few nights' entertainment, and a pile of parchment.' (Jaeger 1996, 47).
  5. Zie ook Van Oostrom 1992, 20-21.
  6. Van Oostrom ziet het bevorderen van de solidariteit als de hoofdfunctie van opdracht literatuur, waarbij hij met name denkt aan de solidariteit binnen de eigenlijke hofkring (Van Oostrom 1992, 22-23). Hoewel lyrische en epische teksten inderdaad een saamhorigheidsgevoel kunnen creëren, zie ik geen aanwijzingen dat dit ook daadwerkelijk een motief was voor een mecenas om het ontstaan van zulke teksten te ondersteunen. Volgens mij betreft het hier veeleer een positief neveneffect dan een doelstelling op zich.
  7. Van Oostrom 1992, 24-25; uitvoeriger in Van Oostrom 1996, 113-136.
  8. Vgl. Bumke 1979, 9: 'Für die Hof- und Berufsdichter war der Gönner und Auftraggeber die entscheidende Instanz, denn an seiner Gunst hing oft genug ihre nackte Existenz.'
  9. Vgl. Van Oostrom 1982, 24-25 (= 1992, 50-51). De productiekosten waren wel lager dan aanvankelijk in het mecenaatsonderzoek werd aangenomen, zie Van Oostrom 1992, 17; Van Oostrom 1993, 4 (maar toch ook Van Oostrom 1994a).
  10. Vgl. ook Jaeger 1996 die nadruk legt op de drang tot belering bij de twaalfde-eeuwse clerici.
  11. Warnar 1995, met name 156-168.
  12. Vgl. Van Oostrom 1982, 35-36 (= 1992, 61-62).
  13. Vgl. Van Oostrom 1993, 5.
  14. Gerritsen 1992.
  15. Gerritsen 1995, 171-172.
  16. Benton 1961, 561-562.

17. Bumke 1979, 9; zie tevens Van Oostrom 1981, 213 ('Anders dan zijn moderne collega ... werkt de middeleeuwse romancier immers doorgaans *op bestelling*: iemand draagt hem op een roman te schrijven'). Van Oostrom 1992, 11-12 gebruikt mecenas en opdrachtgever als synoniemen. Dat dit tot (onbedoelde) misverstanden kan leiden blijkt uit de opmerking van Van den Braber 2002, 26 met betrekking tot de dertiende en veertiende eeuw: 'Het was in deze tijd de mecenas die het initiatief nam tot het schrijven van een tekst. Hij bepaalde het thema en de manier waarop dat uitgewerkt moest worden.' Dat de mening van Van Oostrom sedert 1981 aan nuance heeft gewonnen, blijkt bijvoorbeeld uit de slotbeschouwing bij zijn studie naar het mecenaat van de Hollandse graven: 'Het was niet zo dat de graven hofauteurs plachten te commanderen, laat staan te dicteren; evenmin lijken zij ten aanzien van of door middel van de literatuur bewust beleid te hebben willen voeren. Als de voorafgaande hoofdstukken iets duidelijk maken, dan is het wel hoezeer ook in de(z)e middeleeuwse situatie de *auteur* het letterkundig perspectief bepaalt' (Van Oostrom 1987, 300; vgl. tevens Van Oostrom 1996, 444-447).
18. Sonnemans 1995, dl. 1, 145-146 signaleert dat in veel prologen het beeld van de initiatiefnemende opdrachtgever onderuit wordt gehaald, maar hij durft geen 'uitspraken te doen over het realiteitsgehalte van de gegevens' die hij vervolgens wel opsomt (p. 146-151). Jaeger trekt uit dergelijke gegevens wel conclusies: 'I do not know of any good reason to doubt these statements of purpose of the early romances' (Jaeger 1996, 54). Zie ook Van Houts 1991, 483-484.
19. Deze situatie kan echter ook via een conflictmodel worden beschreven: 'Dikwijls opereert de auteur in een gecompliceerd spanningsveld, en ontplooit zich zijn creativiteit via een subtiele dialectiek tussen eigen en andermans wensen' (Van Oostrom 1984b, 56 = 1992, 93).
20. Vgl. Kempers 1987, 263.
21. De productieve samspraak tussen mecenas en auteur wordt – met betrekking tot Jacob van Maerlant – ook gesignaleerd door Van Oostrom 1996, 444-445.
22. Vgl. Van den Braber 2002, 27 die met betrekking tot de Renaissance concludeert: 'Kennelijk zet mecenaat in deze periode aan tot conventionaliteit, of althans tot een huiver voor experiment en vernieuwing.'
23. Juist daarom is het zo jammer dat de discussie over de opkomst van de hoofde roman is gepolariseerd; zie respectievelijk Bumke 1979 (met nadruk op de inbreng van de mecenas) en Jaeger 1996 (nadruk op de geleerde auteur).
24. Zie Janssens 1990, 388 die vreest dat de aanpak van Van Oostrom 1987 onder meer kan leiden tot een te geringe aandacht voor de invloed van genreconventies.
25. Prevenier 1994, 23; vgl. Besamusca 1998, 156-157.
26. Zie bijvoorbeeld de bespreking van het literaire leven op het kasteel van Breda (tweede helft veertiende eeuw) door Sleiderink 1998. Ook Janssens 1994, 70-72 wijst op het belang van de kleinere hoven. Dat mecenaat niet enkel door de adellijke top werd bedreven, blijkt bijvoorbeeld ook uit de casus van de twaalfde-eeuwse Engelse auteur Geffrei Gaimar (Tyson 1979, 192-193; Van Moolenbroek 1994, 217).
27. Vgl. Bumke 1979, 58-65; Bumke 1989, 583-591; Van Oostrom 1983, 123-124 (= 1992, 34); Besamusca 1991, 160. Het belang van kanselarijvorming wordt ook gelineerd door Janssens 1994, 72 die wijst op een mogelijke samenwerking met de kloosters. Zie tevens Vale 2001, 262.
28. Zie over de casus Velthem Hage 1994a en Klein 1998.
29. De verontachtzaming van de stad laat zich volgens mij vooral verklaren door de

- grote invloed van Bumke 1979. Daar wordt veel nadruk gelegd op de literatuur die in de twaalfde en dertiende eeuw ontstond aan Duitse hoven. Hoewel Bumke zelf aangeeft dat aan het einde van de dertiende eeuw ook stedelijke opdrachtgevers actief werden, zelfs op het terrein van de ridderepiek (Bumke 1979, 283-293; zie ook Bumke 1989, 631-633) heeft Van Oostrom in zijn vroegere werk de Duitse situatie misschien iets te snel overgeheveld naar een latere periode in de toch al sterk verstedelijkte Nederlanden (in het bijzonder Van Oostrom 1982; relativeering in Van Oostrom 1992, 11 en 64 en Van Oostrom 1993). De vertekening van het beeld werd nog versterkt door Peters 1983 die het belang van de stedelijke literatuur in het Duitse Rijk in vraag stelde en zich daarbij te weinig rekenschap gaf van de uitzonderingspositie van Jan van Boendale.
30. Zie de aanzet door Pleij 1988, 161-163 maar vooral Kwakkel 2002, 139-142.
  31. Zie Stein 1994 waar vooral wordt ingegaan op de inbreng van stadssecretaris Petrus de Thimo en de hertogelijke secretaris Emond de Dwynter die als informant optrad. De inbreng van de dichter lijkt bij Stein echter te worden onderschat (vgl. Van Duinkerken 1957, 33-38; Sleiderink 1995). Aan de KU Brussel is Astrid Houthuys inmiddels begonnen aan een doctoraat over de voortzetting waarin de literaire aspecten van die tekst ongetwijfeld sterker benadrukt zullen worden.
  32. Vgl. Sleiderink 2003; Janssens 2003; Van Bruaene 2003; Speakman Sutch 2003.
  33. Zie onder andere Van Coolput-Storms 2000; Vale 2001, 282-294; vgl. Bumke 1989, 105-112.
  34. Neerlandici hadden nochtans hoge verwachtingen van een nadere studie 'omtrent de receptie (en de productie!) van Oudfranse litteratuur in de zuidelijke Nederlanden' (Gerritsen 1988, 191; zie ook Bouwman 1991).
  35. Vgl. Besamusca & Van Gijzen 1992; Van den Berg & Besamusca 1992, 21.
  36. Zie naast Sleiderink 1993, 14-15 vooral Willaert 1989b, 161-163 en Reynaert 1987, 181-183. Zie in het algemeen over de invloed van het Nederlands op het Frans ook het discussieverslag achter Bouwman 1991, 55.
  37. Zie ook de paragraaf 'Vorst en auteur' in Van Oostrom 1987, 293-301, de reactie van Ebels-Hoving 1990 en het weerwoord van Van Oostrom 1990.
  38. Van Oostrom 1994a; vgl. Van Oostrom 1985a (= 1992, 117-135, 296-298).

BIBLIOGRAFIE

Gebruikte afkortingen

<i>BtdG</i>	<i>Bijdragen tot de Geschiedenis</i>
<i>Ntg</i>	<i>De nieuwe taalgids</i>
<i>MSB</i>	<i>Middeleeuwse Studies en Bronnen</i>
<i>NBW</i>	<i>Nationaal Biografisch Woordenboek</i>
<i>NLCM</i>	Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen
<i>SpL</i>	<i>Spiegel der Letteren</i>
<i>TNTL</i>	<i>Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde</i>

- Aa, A.J. van der, *Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden*, dl. 5. Gorinchem, 1844.
- Adam, P., 'L'armorial universel du Héraut Gelre (1370-1395). Claes Heinen, Roi d'armes des Ruyers', in: *Gelre. B.R. ms. 15652-56* [= facsimilé]. Leuven, 1992, 281-383.
- Ampe, Albert, e.a., *Jan van Ruusbroec 1293-1381. Tentoonstellingscatalogus*. Brussel, 1981, 2 dln.
- Anrooij, W. van, 'Het Haagse handschrift van heraut Beyeren. De wordingsgeschiedenis van een autograaf', in: *TNTL* 104 (1988), 1-20.
- Anrooij, W. van, *Spiegel van ridderschap. Héraut Gelre en zijn ereredes*. Amsterdam, 1990, diss. Leiden, NLCM 1.
- Anrooij, W. van (ed.), "'Hoemen ene stat regeren sal". Een vroege stadstekst uit de Zuidelijke Nederlanden', in: *SpL* 34 (1992), 139-151.
- Anrooij, W. van, 'De literaire ambities van Hennen van Merchtenen', in: *TNTL* 109 (1993), 291-314.
- Anrooij, W. van, 1994a, 'Recht en rechtvaardigheid binnen de Antwerpse school', in: Reynaert e.a. 1994, 149-163, 399-405.
- Anrooij, W. van, 1994b, 'Zwaanridder en historiografie bij Hennen van Merchtenen', in: *SpL* 36 (1994), 279-306.
- Anrooij, Wim van (vert.), 1994c, *Boek van de wraak Gods*. Amsterdam, 1994.
- Anrooij, W. van, 'Boendales "Boec van der Wraken". Datering en ontstaansgeschiedenis', in: *Queeste* 2 (1995), 40-53.
- Anrooij, W. van, 'Het wapen van Godfried met de Baard bij Hennen van Merchtenen', in: *SpL* 38 (1996), 189-191.
- Anrooij, W. van, 'Het wapenteken van Hector in Seghers "Trojeroman"', in: Janssens e.a. 1998, 63-78, 296-307.
- Anrooij, Wim van, 'Literatuur, het Hollandse hof en de Hollands/Zeeuwse adel', in: *Historisch Tijdschrift Holland* 31 (1999), 234-243.
- Anrooij, Wim van, 'Jan van Boendale en de Antwerpse school', in: *Nederlandse Letterkunde* 5 (2000), 86-99.
- Anrooij, Wim van, 'Literatuur in Antwerpen in de periode ca. 1315-1350', in: Van Anrooij e.a. 2002, 9-16, 159-160.

BIBLIOGRAFIE

- Anrooij, W. van, 'Duitse lof voor een Brabantse hertog. De ererede op Jan I', ter perse (lezing Zoutleeuw 30-31 augustus 1994).
- Anrooij, Wim van, e.a., *Al t'Antwerpen in die stad. Jan van Boendale en de literaire cultuur van zijn tijd*. Amsterdam, 2002, NLCM 24.
- Apel, Willy, & Samuel N. Rosenberg (ed.), *French secular compositions of the fourteenth century*. [z.p.], 1970-1972, 3 dln., *Corpus Mensurabilis Musicae* 53-1.
- Appelt, Heinrich (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, dl. 10/1, *Die Urkunden Friedrichs I. 1152-1158*. Hannover, 1975.
- Appelt, Heinrich (ed.), *Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser*, dl. 10/2, *Die Urkunden Friedrichs I. 1158-1167*. Hannover, 1979.
- Armstrong, C.A.J., 'The language question in the Low Countries. The use of French and Dutch by the dukes of Burgundy and their administration', in: J.R. Hale, J.R.L. Highfield, B. Smalley (red.), *Europe in the late middle ages*. Londen, 1965, 386-409.
- Arnold, Thomas (ed.), *Henrici Archidiaconi Huntendunensis 'Historia Anglorum. The history of the English' by Henry, Archdeacon of Huntingdon, from A.C. 55 to A.D. 1154, in eight books*. London, 1879.
- Asselbergs, W.J.M.A., 'Het landschap van de "Vierde Martijn"', in: *Verslagen en mededelingen der Kon. Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1964, p. 249-277.
- Avonds, P., 'Heer Everzwijn. Oorlogspoëzie in Brabant in de veertiende eeuw', in: *BtdG* 63 (1980), 17-27.
- Avonds, P., 'Brabant en Limburg. 1100-1403', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, dl. 2, Haarlem, 1982, 452-482, 517-518, 558-559.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). De grote politieke krisissen*. Brussel, 1984, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen. Letteren en Schone Kunsten van België, jaargang 46, nr. 114.
- Avonds, P., "'Lovenne, die beste stat van Brabant." Stedelijk bewustzijn in de late Middeleeuwen', in: *BtdG* 68 (1985), 5-23.
- Avonds, Piet, 'Van Keulen naar Straatsburg. Jan van Heelu's rijkroniek over de slag bij Woeringen (1288)', in: *Literatuur* 5 (1988), 196-204.
- Avonds, Piet, 'Brabant en de slag bij Woeringen. Mythe en werkelijkheid', in: P. Avonds & J.D. Janssens, *Brabant en de slag bij Woeringen (1288). Politiek en literatuur*. Brussel, 1989, 15-99.
- Avonds, P., *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*. Brussel, 1991, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen. Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, jaargang 53, nr. 136.
- Avonds, Piet, 1992a, 'Caligator (Cousmaker, Coussemacker), Johannes (Jan)', in: *NBW* 14 (1992), kol. 97-102.
- Avonds, Piet, 1992b, 'Leefdaal, Rogier van', in: *NBW* 14 (1992), kol. 402-405.
- Avonds, Piet, "'Ghemeyn oirbaer." Volkssoevereiniteit en politieke ethiek in Brabant in de veertiende eeuw', in: Reynaert e.a. 1994, 164-180, 405-411.
- Avonds, Piet, 1996a, 'Aleidis van Leuven, koningin van Engeland', in: *NBW* 15 (1996), kol. 12-16.
- Avonds, Piet, 1996b, 'Jan II, hertog van Lotharingen, van Brabant en van Limburg en markgraaf van het Heilige Rijk', in: *NBW* 15 (1996), kol. 386-392.
- Avonds, Piet, 1996c, 'Jan III, hertog van Lotharingen, van Brabant en van Limburg en markgraaf van het Heilige Rijk', in: *NBW* 15 (1996), kol. 392-403.
- Avonds, P., 'Moedertrots, honor ducatus en legalisme in historiografie en literatuur.

BIBLIOGRAFIE

- De opvolging van Hendrik III door Jan I van Brabant (1261-1267)', in: *BtdG* 80 (1997), 313-330.
- Avonds, Piet, 'Waar blijven dan toch Bohort, Galaad, Perceval en de anderen? De verspreiding van de Arturepiek in Brabant (twaalfde, begin veertiende eeuw)', in: Janssens e.a. 1998, 37-49, 285-293.
- Avonds, P., *Koning Artur in Brabant (twaalfde-veertiende eeuw). Studies over ridderscultuur en vorstenideologie*. Brussel, 1999, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Klasse der Letteren, jaargang 61, nr. 167.
- Avril, François, 'Oeuvres d'Adenet le roi et autres pièces versifiées en ancien français', in: Jean Favier e.a., *L'art au temps des rois maudits Philippe le Bel et ses fils 1285-1316*. Paris, 1998, 269.
- Ayrton, Michael, *Giovanni Pisano, sculptor*. London, 1969.
- Baerten, Jean, 'Agnès de Metz, comtesse de Looz et protectrice du poète Henri van Veldeke (v. 1150 - v. 1180)': in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)*. Bruxelles, 1965, 57-64.
- Baerten, Jean, 'La bataille de Worringen (1288) et les villes brabançonnaises, limbourgeoises et liégeoises', in: Jean-Marie Duvosquel & Alain Dierkens (red.), *Villes et campagnes au Moyen Âge. Mélanges Georges Despy*. Luik, 1991, 71-85.
- Baldwin, John W., 'The image of the jongleur in Northern France around 1200', in: *Speculum* 72 (1997), 635-663.
- Bartsch, Karl (ed.), *Altfranzösische Romanzen und Pastouellen*. Leipzig, 1870.
- Bastert, Bernd, "'Dô si der lantgräve nam." Zur "Klever Hochzeit" und der Genese des Eneas-Romans', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 123 (1994), 259-273.
- Bec, Pierre, *La lyrique française au moyen âge (XIIe-XIIIe siècles). Contribution à une typologie des genres poétiques médiévaux*. Paris, 1977-1978, 2 dln., Publications du Centre d'Etudes de Civilisation Médiévale de l'Université de Poitiers 6 & 7.
- Becker, Philipp August, 'Adenet le Roi und seine Gönner', in: *Zeitschrift für Romanische Philologie* 47 (1927), 28-29.
- Bender, Karl-Heinz, 'De Godefroy à Saladin. Le premier cycle de la croisade entre la chronique et le conte de fées (1100-1300). Partie historique', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters* III, dl. 1/2, fascicule 5 (Heidelberg 1986), 33-87.
- Benton, John F., 'The court of Champagne as a literary center', in: *Speculum* 36 (1961), 551-591.
- Berendrecht, Petra, *Proeven van bekwaamheid. Jacob van Maerlant en de omgang met zijn Latijnse bronnen*. Amsterdam, 1996, NLCM 14.
- Berg, E. van den, *Middel nederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1200 - ca. 1400*. Utrecht, 1983.
- Berg, E. van den, 'De Karelepiek. Van voorgedragen naar individueel gelezen literatuur', in: A.M.J. van Buuren, H. van Dijk, O.S.H. Lie [e.a.] (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht, 1985, 9-24, 326-327.
- Berg, E. van den, 'Over het lokaliseren van Middel nederlandse rijmteksten', in: *Verslagen en mededelingen van de koninklijke academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* (1986), 305-322.
- Berg, E. van den, 'Genre en gewest. De geografische spreiding van de ridderepiek', in: *TNTL* 103 (1987), 1-36.

BIBLIOGRAFIE

- Berg, E. van den, 'Van wiganten, onvervaerde helden en fiere ridders. Epithetische persoonsaanduidingen in de Middelnederlandse ridderepiek', in: *Ntg* 81 (1988), 97-110.
- Berg, E. van den, 'Op weg naar een nieuwe ontmoeting tussen taal- en letterkunde in de studie van de Middelnederlandse literatuur', in: Van Oostrom e.a. 1991, 69-81, 199-202.
- Berg, E. van den, 'Vorm en inhoud. Ontwikkelingen binnen de ridderepiek ca. 1200 – ca. 1350', in: *Ntg* 85 (1992), 405-421.
- Berg, E. van den, in samenwerking met A. Berteloot, 'Van dichter tot kopiist. Een dialectgeografisch onderzoek', in: *TNTL* 110 (1994), 34-54.
- Berg, Evert van den, 'Op reis met Sint Brandaan. Van Rijnland via Gent naar Brussel', in: J. Goossens, J. van Loon, H. Niebaum (red.), *Historische dialectologie*. [z.p.], 1995, Taal en Tongval, themanummer 8, 165-185.
- Berg, Evert van den, & Bart Besamusca (red.), *De epische wereld. Middelnederlandse Karelromans in wisselend perspectief*. Muiderberg, 1992.
- Berg, Evert van den, & Bart Besamusca, 'Middle dutch Charlemagne romances and the oral tradition of the "chanson de geste"', in: Kooper 1994, 81-112.
- Besamusca, Bart, 'De Vlaamse opdrachtgevers van Middelnederlandse literatuur. Een literair-historisch probleem', in: *Ntg* 84 (1991), 150-162.
- Besamusca, Bart, 'Guwelloen en Macharijs. Verraders voor eens en altijd', in: Van den Berg & Besamusca 1992, 54-68.
- Besamusca, Bart, '14 augustus 1316. Lodewijk van Velthem voltooit boek v/6 van de "Spiegel historiael". De bekoring van het Artur-genre', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 47-52.
- Besamusca, Bart, 'Het publiek van de Middelnederlandse Arturromans', in: Janssens e.a. 1998, 145-157, 327-329.
- Besamusca, Bart, & Annelies van Gijsen, 'Beerte en Adenet. Over een Middelnederlandse Karelroman en zijn Oudfranse bron', in: C. De Backer (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop aangeboden aan Prof.Dr. Willy L. Braekman*. Gent, 1992, 39-59.
- Beuger, Leonard (vert.), *Wolfram von Eschenbach, 'Parzival'*. Zeist, 1986.
- Bezzola, Reto R., *Les origines et la formation de littérature courtoise en occident (500-1200)*, 2ème partie, *La société féodale et la transformation de la littérature de cour*. Paris, 1966, 2 dln.
- Bezzola, Reto R., *Les origines et la formation de littérature courtoise en occident (500-1200)*, 3ème partie, *La société courtoise. Littérature de cour et littérature courtoise*. Paris, 1967, 2 dln.
- Biehl, Jürgen, *Der wilde Alexander. Untersuchungen zur literarischen Technik eines Autors im 13. Jahrhundert*. Hamburg, 1970, diss.
- Blöte, J.F.D., *Das Aufkommen der Sage von Brabon Silvius, dem brabantischen Schwanritter*. Amsterdam, 1904, Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afd. letterkunde, nieuwe reeks 5/4.
- Blumenkranz, Bernhard, 'Le "De regimine judaeorum". Ses modèles, son exemple', in: G. Verbeke & D. Verhelst (red.), *Aquinas and problems of his time*. Leuven [enz.], 1976, 101-117.
- Boerma, H. (red.), 'De liederen van hertog Jan van Brabant', in: *TNTL* 14 (1895), 220-238.
- Boffa, Serge, 'Antoine de Bourgogne et le contingent brabançon à la bataille d'Azincourt (1415)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 72 (1994), 255-284.
- Boffa, Serge, 'Les soutiens militaires de Jean 1er, duc de Brabant, à Philippe III, roi de

BIBLIOGRAFIE

- France, durant les expéditions ibériques (1276-1285)', in: *Revue du Nord* 78 (1996), 7-33.
- Boland, G., 'Le testament d'Henri III, duc de Brabant (26 février 1261)', in: *Revue d'histoire ecclésiastique* 38 (1942), 59-96.
- Bonenfant, Paul & A.-M. Bonenfant-Feytmans, 'Du duché de Basse-Lotharinge au duché de Brabant', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 46 (1968), 1129-1165.
- Bonenfant, Pierre P. & M. Le Bon, *Bruxella 1238. Het verleden onder de straat*. Brussel, 1993.
- Bormans, J.H. (ed.), *De Brabantsche yeesten, of Rymkronyk van Braband*, dl. 3, Brussel, 1869.
- Bouchet, Florence (vert.), 'Jean Froissart, "Meliador" (extraits)', in: Daniëlle Régnier-Bohler (red.), *La légende Arthurienne. Le Graal et la Table Ronde*. Paris, 1989, 1039-1087.
- Bouchet, Florence, 'Froissart et la matière de Bretagne. Une écriture "déceptive"', in: Willy van Hoecke, Gilbert Tournoy & Werner Verbeke (red.), *Arturus Rex*, dl. 2, *Acta conventus Lovaniensis* 1987. Leuven, 1991, 367-375.
- Bourassé, J.J. (ed.), *Venerabilis Hildeberti primo Cenomanensis episcopi deinde Turonensis archiepiscopi, 'Opera Omnia'*. Paris, 1893, *Patrologiae Latina* 171.
- Bourdieu, Pierre, *De regels van de kunst. Wording en structuur van het literaire veld*. Amsterdam, 1994.
- Bouwman, A.Th., "'Na den walschen boucken." Neerlandistiek en romanistiek', in: Van Oostrom e.a. 1991, 45-56, 193-197.
- Boyle, Leonard E., 'Thomas Aquinas and the duchess of Brabant', in: *Proceedings of the Patristic Mediaeval and Renaissance conference*. Dl. 8, Villanova, Pennsylvania, 1983, 25-35.
- Braber, Hellen Marije (Helleke) van den, *Geven om te krijgen. Literair mecenaat in Nederland tussen 1900 en 1940*. [z.p.], 2002, diss. Utrecht.
- Brinkman, Herman, '1330. Jan van Boendale wordt berispt wegens passages in *Der leken spiegel*. Een wereldbeeld in verzen', in: Schenkeveld-van der Dussen 1993, 53-58.
- Brinkman, Herman, 2000a, 'Het wonder van Molenbeek. De herkomst van de tekstverzameling in het handschrift-Van Hulthem', in: *Nederlandse letterkunde* 5 (2000), 21-46.
- Brinkman, Herman, 2000b, 'Spelen om den brode. Het vroegste beroepstoneel in de Nederlanden', in: *Literatuur* 17 (2000), 98-106.
- Brinkman, Herman & Janny Schenkel (ed.), *Het handschrift-Van Hulthem. Hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek van België, 15.589-623*. Hilversum, 1999, 2 dln., *Middel-eeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* 7.
- Bruaene, Anne-Laure Van, 'Minnelijke rederijkers, schandelijke spelen. De rederijkerskamers in Brussel tussen 1400 en 1585', in: Janssens & Sleiderink 2003a, 124-139, 251-255.
- Brucker, Gene (ed.), *Two memoirs of Renaissance Florence*. New York [enz.], 1967.
- Bruijn, J.T.P. de, W.L. Idema & F.P. van Oostrom (red.), *Dichter en hof. Verkenningen in veertien culturen*. Utrecht, 1986.
- Bruyne, D. de, 'Un ancien catalogue des manuscrits de l'abbaye de Saint-André-lez-Bruges', in: *Revue bénédictine* 37 (1925), 273-275.
- Bullock-Davies, Constance, *Menestrellorum multitudo. Minstrels at a royal feast*. Cardiff, 1978.
- Bumke, Joachim, *Mäzene im Mittelalter. Die Gönner und Auftraggeber der höfischen Literatur in Deutschland, 1150-1300*. München, 1979.

BIBLIOGRAFIE

- Bumke, Joachim, *Hoofse cultuur. Literatuur en samenleving in de volle Middeleeuwen*. [z.p.], 1989, 2 dln., Aula Pocket 837 & 838.
- Bumke, Joachim, *Geschichte der deutschen Literatur im hohen Mittelalter*. München, 1990, Deutschen Taschenbuch Verlag 4552.
- Bumke, Joachim, 1991a, 'Parzival und Feirefiz, Priester Johannes, Loherangrin. Der offene Schluß des "Parzival" von Wolfram von Eschenbach', in: *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 65 (1991), 236-264.
- Bumke, Joachim, 1991b, *Wolfram von Eschenbach*. 6de herz. dr., Stuttgart, 1991, Sammlung Metzler 36.
- Bussel, G.J. van, 1994a, 'Tussen Brabantse macht en keizerlijke nagedachtenis. Maria van Leuven (1189/1190-1260) als keizerin, gravin en kloosterstichteres', in: *Brabants heem* 46 (1994), 69-75 & 100-106.
- Bussel, G.J. van, 1994b, 'Maria van Leuven (1189/1190-1260), keizerin, gravin en vrouwe van Helmond', in: Th. Cuijpers, M. van der Heijden, J. van Oudheusden [e.a.] (red.), *Brabantse biografieën*. Dl. 2, Amsterdam [enz.], 1994, 83-87.
- Byerly, Benjamin F., & Catherine Ridder Byerly (ed.), *Records of the wardrobe and household, 1286-1289*. London, 1986.
- Caenegem, Raoul C. van (red.), *1302. Feiten & mythen van de Guldensporenslag*. [z.p.], 2002.
- Camps, H.P.H. (ed.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*. 1. *De meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. Eerste stuk (690-1294). 's-Gravenhage, 1979.
- Carlvant, Kerstin, 'A Brabantine illuminator of the mid-thirteenth century', in: Cockx-Indestege & Hendrickx 1987, dl. 1, 355-380.
- Chevalier-de Gottal, Anne, *Les fêtes et les arts à la Cour de Brabant à l'aube du xve siècle*. Frankfurt a. M., 1996.
- Claassens, G.H.M., 'De Zwaanridder en Nijmegen. Brabantse politiek in de literatuur', in: *Jaarboek Numaga* 38 (1991), 19-40.
- Claassens, G.H.M., 1993a, *De Middelnederlandse kruisvaartromans. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de letteren*. Amsterdam, 1993, diss. Nijmegen.
- Claassens, G.H.M., 1993b, 'Godfried van Bouillon', in: Gerritsen & Van Melle 1993, 148-151.
- Claassens, G.H.M., 1993c, 'Zwaanridder', in: Gerritsen & Van Melle 1993, 380-386.
- Claassens, Geert H.M., 'De "Godevaert metten baerde". Een veertiende-eeuwse historische roman uit Brabant', in: Janssens e.a. 1998, 201-219, 348-352.
- Claes, F., 'Jan van Helen', in: *SpL* 22 (1980), 39-46.
- Cockx-Indestege, Elly, & Frans Hendrickx (red.), *Miscellanea neerlandica. Opstellen voor Dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven, 1987, 3 dln.
- Cohen, A.E., 'Grimbergen en Woeronc', in: D.E.H. de Boer & J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*. Z.p., 1987, 24-30.
- Coigneau, Dirk, '9 december 1448. Het Gentse stadsbestuur keurt de statuten van de rederijkerskamer De fonteine goed. Literaire bedrijvigheid in stads- en gildeverband', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 102-108.
- Coigneau, Dirk, 'Den Boeck van Brussel. Een geval apart?', in: *Jaarboek van de Koninklijke soevereine hoofdkamer van retorica De Fontaine te Gent* 49-50 (1999-2000), p. 31-44.
- Coigneau, Dirk, 'Van de "Bliscappen" tot Cammaert. Vier eeuwen toneelliteratuur in Brussel', in: Janssens & Sleiderink 2003a, 213-233, 265-270.

BIBLIOGRAFIE

- Colliot, R., *Adenet le Roi, 'Berte aus grans pies'. Etude littéraire générale*. Paris, 1970, 2 dln.
- Comblen-Sonkes, Micheline, & Christiane Van den Bergen-Pantens (ed.), *'Memoriën' van Anthonio de Succa. Catalogus*. Brussel, 1977, 2 dln., Bijdragen tot de studie van de Vlaamse primitieven.
- Constans, Léopold (ed.), *Le 'Roman de Troie' par Benoît de Sainte-Maure*. Paris, 1904-1912, 6 dln.
- Coolput-Storms, Colette-Anne van, "Walsche boucken" voor het hof, in: Ria Jansen-Sieben, Jozef Janssens, Frank Willaert (red.), *Medioneerlandistiek. Een inleiding tot de Middelnederlandse letterkunde*. Hilversum, 2000, MSB 69, 39-52.
- Coosemans, Vincentius, 'Affligemsche kopiïsten en miniaturisten in de XIe eeuw', in: *Affligemensia* 1 (juli 1945), 1-16.
- Coppens, Cyprianus, 'Het "Commendatorium Haffligeniense" of Affligems lofdicht van Nicolaas Mis (einde XIe eeuw)', in: *Affligemensia* 5 (mei 1948), 117-124.
- Corbellini, Sabrina, *Italiaanse deugden en ondeugden. Dirc Potters 'Blome der doechden' en de Italiaanse 'Fiore di Virtù'*. Amsterdam, 2000, NLCM 22.
- Cordfunke, E.H.P., *Gravinnen van Holland. Huwelijk en huwelijkspolitiek van de graven uit het Hollandse Huis*. Zutphen, 1987.
- Cramer, Thomas (ed.), *Lohengrin*. München, 1971.
- Crespo, Roberto (ed.), 'Il Duca di Brabante a Gillebert de Berneville (R. 491)', in: *Cultura Neolatina* 55 (1995), 67-87.
- Croenen, Godfried, 'Maria van Berlaar en de Spiegel historiael', in: P. Catteeuw & F. Hellemans (red.), *In verscheidenheid. Liber amicorum prof.dr.em. Robert van Pas-sen*. Aartrijke, 1993, 63-72.
- Croenen, Godfried, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel, twaalfde – midden veertiende eeuw*. Gent, 1995-1996, 2 dln., ongepubliceerde diss.
- Croenen, Godfried, 1999a, 'Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden', in: *Taal en tongval* (1999), themanummer 12, 9-34.
- Croenen, Godfried, 1999b, 'Governing Brabant in the twelfth century. The duke, his household and the nobility', in: Wim Blockmans, Marc Boone & Thérèse de Hemptinne (red.), *Secretum scriptorum. Liber alumnorum Walter Prevenier*. Leuven [enz.], 1999, 39-76.
- Cumont, G. (ed.), 'Documents contemporains relatifs aux rapports de Wenceslas, duc de Brabant, avec le célèbre chroniqueur Jean Froissart', in: *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 11 (1897), 340-341.
- Cuvelier, J., *La formation de la ville de Louvain des origines à la fin du XIVe siècle*. Bruxelles, 1934, Académie royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Mémoires, 2e série, 10.
- Dallemagne, C.G., 'Le manuscrit de l'écuyer Charles van Riedwijck. Source commune des travaux sigillographiques et archéologique de Christophore Butkens et de mgr. P.F.X. de Ram', in: *Annales de la Société royale d'Archéologie de Bruxelles* 46 (1942-1943), 27-98.
- Davidse, Jan, 'Denken over de geschiedenis in veertiende-eeuws Brabant. Jan van Boendales "Der Leken Spieghel"', in: N. Lettinck & J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero*. Utrecht, 1986, 11-27.
- Delfos, Leo, 'Hendrik van Veldeke onder de Brabanders', in: *Wetenschappelijke tijdschriften* 24 (1964-1965), kol. 345-360.

BIBLIOGRAFIE

- Dembowski, Peter F., *Jean Froissart and his Meliador. Context, craft, and sense*. Lexington, Kentucky, 1983.
- Dembowski, Peter F. (ed.), *Jean Froissart, 'Le paradis d'Amour. L'Orloge amoureux.'* Genève, 1986.
- Derveeghde, D. Van, *Inventaire des archives de Saint-Jacques sur Coudenberch*, dl.1, *Inventaire analytique des Chartes (1190-1756)*. Brussel, 1962.
- Deschamps, J., 'De prozabewerking van *De Grimbergse oorlog*', in: S. Theissen & J. Vromans (red.), *Album Moors. Een bundel opstellen aangeboden aan Joseph Moors ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*. Liège, 1989, 31-54.
- Despy-Meyer, A., & Chr. Gérard, 'Abbaye d'Affligem, à Hekelegem', in: *Monasticon belge*, dl. 4, *Province de Brabant*. Band 1, Liège, 1964, 17-80.
- Devaux, Jean, 'From the court of Hainault to the court of England. The example of Jean Froissart', in: Christopher Allmand (red.), *War, government and power in late medieval France*. Liverpool, 2000, 1-36.
- Dinaux, Arthur, *Les trouvères Brabançons, Hainuyers, Liégeois et Namurois*. Paris [enz.], 1863.
- Diverres, A.H. (ed.), *Froissart, 'Voyage en Béarn'*. [z.p.], 1953.
- Diverres, A.H., 'The two versions of Froissart's *Meliador*', in: Sally Burch North (red.), *Studies in medieval French language and literature presented to Brian Wozledge in honour of his 80th birthday*. Genève, 1988, Publications romanes et françaises 180, 37-48.
- Dondaine, H.F. (ed.), "'Epistola ad ducissam Brabantiae'", in: *Sancti Thomae de Aquino 'Opera Omnia' iussu Leonis XIII P.M. edita*. Dl. 42, Rome, 1979, 357-378.
- Doutrepont, Georges, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne. Philippe le Hardi – Jean sans Peur – Philippe le Bon – Charles le Téméraire*. Paris, 1909.
- Dragonetti, Roger, *La technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise. Contribution à l'étude de la rhétorique médiévale*. Brugge, 1960, Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte 127.
- Duby, Georges, 'De "renaissance" van de twaalfde eeuw. Toehoorders en beschermheerschap', in: Georges Duby, *De middeleeuwse liefde en andere essays*. Amsterdam, 1990, 173-194.
- Duinkerken, Anton van, *Beeldenspel van Nederlandse dichters*. Utrecht [enz.], 1957.
- Duverger, J., *Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw*. Antwerpen [enz.], 1935, Bouwstoffen tot de Nederlandse Kunstgeschiedenis.
- Duverger, J., 'Jan (Johannes) van Woluwe (Woelwe, Wuluwe), verluchter, schilder', in: *NBW* 3 (1968), kol. 971-972.
- Duverger, Jozef, 'Jan van Woluwe van Brussel en de portretten van Wenceslas van Bohemen', in: *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen* 1972, 7-18.
- Duverger, Erik, 'Bijdrage tot de geschiedenis van de Brusselse tapijtkunst tot omstreeks 1480', in: *Tijdschrift voor Brusselse geschiedenis* 3 (1986), 3-37.
- Ebels-Hoving, B. 'Het woord van eer of het pad der deugd', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 378-384.
- Eerden, P.C. van der, 'Het maatschappijbeeld van Jan van Boendale', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 5 (1979), 219-239.
- Emplincourt, Edmond A., & Jan A. Nelson, 'Le fond lotharingien de "La chanson du Chevalier au Cygne"', in: *Le moyen âge* 99 (1993), 231-247.
- Even, Edward van, *Marie de Brabant*. Louvain [enz.], 1853.

BIBLIOGRAFIE

- Fiorato, Adelin Charles, *Bonaccorso Pitti. Marchand et aventurier florentin*. [z.p.], 1991.
- Folz, Robert, *Le souvenir et la légende de Charlemagne dans l'Empire germanique médiéval*. Paris, 1950, diss.
- Fourrier, Anthime (ed.), *Jean Froissart, 'L'espinnete amoureuse'*. Paris, 1972.
- Fourrier, Anthime (ed.), *Jean Froissart, 'La prison amoureuse'*. Paris, 1974, Bibliothèque française et romane 13.
- Fourrier, Anthime (ed.), *Jean Froissart, 'Dits' et 'Débats'*. Genève, 1979.
- Fowler, M., *Musical interpolations in 13th and 14th century French narratives*. Yale, 1979, diss.
- Fresco, Karen (ed.), *Gillebert de Berneville, les poésies*. Genève, 1988.
- Ganshof, François-L., *Etude sur les ministeriales en Flandre et en Lotharingie*. Bruxelles, 1927, Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, 2e série, 20, fasc. 1.
- Ganz, Peter, 'Friedrich Barbarossa. Hof und Kultur', in: Alfred Haverkamp (red.), *Friedrich Barbarossa. Handlungsspielräume und Wirkungsweisen des staufischen Kaisers*. Sigmaringen, 1992, Vorträge und Forschungen 40, 623-650.
- Gaspar, Camille, & Frédéric Lyna, *Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque Royale de Belgique*. Première partie, tome 1, Bruxelles, 1984.
- Gastout, Marguerite, *Béatrix de Brabant. Landgravinne de Thuringe, Reine des Romains, Comtesse de Flandre, Dame de Courtrai (1225?-1288)*. Leuven, 1943, Recueil de travaux d'Histoire et de Philologie, Université de Louvain, 3me série, 13e fascicule.
- Genicot, Léopold (ed.), 1975a, 'Princes territoriaux et sang carolingien. La "Genealogia comitum Buloniensium"', in: Léopold Genicot, *Etudes sur les principautés lotharingiennes*. Louvain, 1975, 217-306.
- Genicot, L., 1975b, *Les généalogies*. Turnhout, 1975.
- Genrich, F., 'Der Sprung ins Mittelalter. Zur Musik der altfranzösischen und altprovenzalischen Lieder', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 59 (1939), 207-240.
- Gerritsen, W.P., 'Vertalingen van Oudfranse litteraire werken in het Middelnederlands', in: R.E.V. Stuip (red.), *Franse literatuur van de Middeleeuwen*. Muiderberg, 1988, 184-207.
- Gerritsen, W.P., 'De dichter en de leugenaars. De oudste poetica in het Nederlands', in: *Nig* 85 (1992), 2-13.
- Gerritsen, W.P., 'Een avond in Ardres. Over middeleeuwse verhaalkunst', in: Van Oostrom, Goossens & Wackers 1995, 157-172, 220-223.
- Gerritsen, W.P. & Sanne Terlouw (red.), *Vensters naar vroeger. Eenentwintig schoolvaken in middeleeuws perspectief*. Amsterdam, 1984, Bulboek 143.
- Gerritsen, W.P., & A.G. van Melle (red.), *Van Aiol tot de Zwaanrider. Personages uit de middeleeuwse verhaalkunst en hun voortleven in literatuur, theater en beeldende kunst*. Nijmegen, 1993.
- Gerven, J. van, 'Nationaal gevoel en stedelijke politieke visies in het veertiende-eeuwse Brabant. Het voorbeeld van Jan Van Boendale', in: *BtdG* 59 (1976), 145-164.
- Gerven, Jan van, 1979a, 'Sociale werkelijkheid en mentale constructie in het werk van Jan van Boendale (eerste helft veertiende eeuw)', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 5 (1979), 47-70.
- Gerven, Jan van, 1979b, 'P. van der Eerden en Boendale's maatschappijbeeld', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 5 (1979), 241-244.
- Gerven, J. van, 1979c, 'Boendale, Jan van, geschiedschrijver en auteur van morele didactische tractaten', in: *NBW* 8 (1979), kol. 52-60.

BIBLIOGRAFIE

- Gerven, J. van, 'Politiek en geschiedschrijving in de late middeleeuwen. Hennen van Merchtenen en de Boergondische opvolging in Brabant', in: *BtdG* 63 (1980), 29-47.
- Gezelle, Guido (ed.), *Hennen van Merchtenen's 'Cornicke van Brabant' (1414)*. Gent, 1896.
- Glier, Ingeborg, 'Meister Alexander (Der Wilde Alexander)', in: Kurt Ruh (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Dl. 1, 1978, kol. 213-218.
- Godding, Ph., 'Note sur le domaine de l'abbaye du Saint-Sépulcre de Cambrai à Bruxelles au XIe siècle', in: *Cahiers bruxellois* 2 (1957), 169-180.
- Goetschalckx, P.J., 'De abdij van S.-Michiel te Antwerpen tijdens de XIe eeuw', in: *BtdG* 4 (1905), 29-65.
- Goldschmidt, Moritz (ed.), *Sone von Nausay*. Tübingen, 1899, Bibliothek des literarischen Vereins 216.
- Goossens, J., 'Oudnederlandse en vroegmiddelnederlandse letterkunde', in: *TNTL* 98 (1982), 241-272.
- Goossens, J. (red.), *Woeringen en de oriëntatie van het Maasland*. Hasselt, 1988, Bijlagen van de Vereniging voor Limburgse dialect- en naamkunde 3.
- Goossens, J., 'De geografie van de Limburgse successieoorlog bij Jan van Heelu', in: S. Theissen & J. Vromans (red.), *Album Moors. Een bundel opstellen aangeboden aan Joseph Moors ter gelegenheid van zijn 75ste verjaardag*. [z.p.], 1989, 113-124.
- Goossens, Jan, 'Jan van Heelu. Middelnederlands dichter, tweede helft dertiende eeuw', in: *NBW* 14 (1992), kol. 256-262.
- Goossens, J., '5 juni 1288. Hertog Jan I van Brabant wint de slag bij Woeringen. De glorie van de ridder-dichter', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 41-46.
- Goossens, J. 'Op zoek naar lijnen in de ontluikende Middelnederlandse letterkunde', in: Van Oostrom, Goossens & Wackers 1995, 27-46, 176-179.
- Goris, J.A., 'Nieuwe elementen voor de biografie van Jan van Boendale', in: *Verslagen en mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1924, 153-162.
- Gorissen, P., 'Affligem en Engeland. Betrekkingen tijdens de twaalfde eeuw', in: *Affligemensia* 6 (maart 1949), 125-135.
- Gorissen, P. (ed.), *Sigeberti Gemblacensis 'Chronographiae Auctarium Affligemense'*. Brussel, 1952, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren 15.
- Graaf, Kees de (ed.), '*Flandrijs.*' *Fragmenten van een Middelnederlands riddergedicht*. Groningen, 1980.
- Graaf, R.P. de, 'De slag bij Woeringen. De laatste middeleeuwse ridderkrijg', in: *Nederlandse historiën* 24 (1990), 46-54.
- Green, A. Everett, *Lives of the princesses of England*. Dl. 1, London, 1849.
- Günther, Ursula, 'Bemerkungen zum älteren französischen Repertoire des Codex Reina (PR)', in: *Archiv für Musikwissenschaft* 24 (1967), 237-252.
- Gysseling, Maurits (ed.), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks II, *Litteraire handschriften*, dl. 1, fragmenten. 's-Gravenhage, 1980.
- Haan, Corrie de, *Dichten in stijl. Duitse kleuring in Middelnederlandse teksten*. Amsterdam, 1999, diss. Leiden, NLCM 20.
- Hage, A.L.H., *Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre*. Groningen, 1989, diss. Utrecht.
- Hage, A.L.H., 1994a, 'Lodewijk van Velthem. Pastoor tussen kerk en wereld', in: *Ntg* 87 (1994), 210-216.

BIBLIOGRAFIE

- Hage, Tom, 1994b, 'Tornoye die minde hi sere. Bij de dood van Jan I van Brabant (1294)', in: *Madoc* 8 (1994), 195-202.
- Hage, Tom, "De beste man die nie in hondert iaren was'. Keizer Hendrik VII in Velthems "Voortzetting van de Spiegel historiael"', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Koningen in kronieken*. Hilversum, 1998, 143-161.
- Hagen, Paul, 'Wolfram und Kiot', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 38 (1906), 1-18, 198-237.
- Hanon de Louvet, R., 'L'origine nivelloise de l'institution béguinale "La Royauté", fondation d'une reine de France. Marie de Brabant et la légende de la béguine de Nivelles', in: *Annales de la Société Archéologique & Folklorique de Nivelles & du Brabant Wallon* 17, dl. 1 (1952), 4-77.
- Harper, Raymond, 'Beer of geen beer... Intimidatie, list en bedrog in de "Bere Wisselau"', in: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), 113-123.
- Hasenohr, Geneviève, & Michel Zink (red.), *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*. [z.p., 1992].
- Hatto, A.T., 'Y a-t-il un roman du Graal de Kyot le Provençal?' in: *Les romans du Graal aux XIIe et XIIIe siècles*. Strasbourg, 29 mars – 3 avril 1954. Paris, 1956, Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique 3, 167-184.
- Hausner, Renate, 'Spiel mit dem Identischen. Studien zum Refrain deutschsprachiger lyrischer Dichtung des 12. und 13. Jahrhunderts', in: Peter K. Stein e.a. (red.), *Sprache – Text – Geschichte. Beiträge zur Mediävistik und germanistischen Sprachwissenschaft aus dem Kreis der Mitarbeiter 1964-1979 des Instituts für Germanistik and der Universität Salzburg*. Stuttgart, 1980, Göppinger Arbeiten zur Germanistik 304, 281-384.
- Have, J.B. van der, *Roman der Lorreinen. De fragmenten en het geheel*. Schiedam, 1990, diss. Leiden.
- Heeroma, K. (ed.), 'Nieuwe Middelnederlandse fragmenten. 2. "Dat Boec Exemplar"', in: *TNTL* 76 (1958-1959), 178-198.
- Hegman, W.E., (ed.), *Hein van Aken, 'Vierde Martijn'*. Zwolle, 1958, Zwolse drukken en herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 31.
- Hegman, W.E. (ed.), 'De fragmenten van een zogenaamde «Roman van Caesar», zijnde een Middelnederlandse berijmde Romeinse geschiedenis', in: *SpL* 18 (1976), 81-131.
- Heller, Joh. (ed.), 1880a, "'Vita Alberti episcopi Leodiensis'", in: *Monumenta Germaniae Historica – Scriptores* 25 (1880), 135-168.
- Heller, Joh. (ed.), 1880b, 'Genealogiae ducum Brabantiae', in: *Monumenta Germaniae Historica – Scriptores* 25 (1880), 385-413.
- Hemmerechts, Karel, *Het Triëst van het Noorden*. Leuven, 1964, Keurreeks van het Davidsfonds 95.
- Hendrix, Guido, 'Franco van Affligem, benedictijn en geestelijk auteur', in: *NBW* 13 (1990), kol. 8-18.
- Henry, Albert (ed.), *L'oeuvre lyrique d'Henri III, duc de Brabant*. Brugge, 1948, Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de Faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren 103.
- Henry, Albert, *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 1, *Biographie d'Adenet. La tradition manuscrite*. Brugge, 1951.
- Henry, Albert (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 2, *Buevon de Conmarchis*. Brugge, 1953.

BIBLIOGRAFIE

- Henry, Albert (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 3, *Les enfances Ogier*. Brugge, 1956.
- Henry, Albert (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 4, *Berte aus grans piés*. Bruxelles, 1963.
- Henry, Albert (ed.), *Les oeuvres d'Adenet le Roi*, dl. 5, *Cleomadés*. Bruxelles, 1971, 2 dln.
- Henry, Albert, (ed.), *Adenet le Roi. Berte as grans piés*. Genève, 1982.
- Herkenrath, Rainer Maria, 'Studien zum Magistertitel in der frühen Stauferzeit', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 88 (1980), 3-35.
- Hermann, Hermann Julius, *Die westeuropäischen Handschriften und Inkunabeln der Gotik und der Renaissance mit Ausnahme der niederländischen Handschriften*, dl. 2, *Englische und französische Handschriften des XIV. Jahrhunderts*. Leipzig, 1936, Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich 7.
- Heymans, J.G. (ed.), *Van den derden Eduwaert. Met een inleiding over de Brabantse historiografie tussen ca. 1270 en ca. 1350*. Nijmegen, 1983, Tekst en Tijd 10.
- Heymans, J., 'Geschiedenis in "Der Leken Spiegel"', in: G.R.W. Dibbets & P.W.M. Wackers (red.), *Wat duikers vent is düt! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Wijhe, 1989, 25-40.
- Hippeau, C. (ed.), *La chanson du chevalier au cygne et de Godefroid de Bouillon*, dl. 2, 'Godefroid de Bouillon'. Paris, 1877.
- Hitters, Erik, *Patronen van patronage. Mecenaat, protectoraat en markt in de kunstwereld*. Utrecht, 1996.
- Hoeben, A.H., *Brabantse heraldiek in historisch perspectief*. Helmond, 1991.
- Hoecke, W. van, 'De letterkunde in de Franse volkstaal tot omstreeks 1384', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 3, Haarlem, 1982, 379-392, 457-458, 477.
- Hofmann, Hans, *Die heiligen drei Könige. Zur Heiligenverehrung im kirchlichen, gesellschaftlichen und politischen Leben des Mittelalters*. Bonn, 1975, Rheinisches Archiv 94.
- Hofmann, Dietrich, 'Zur Lebensform mündlicher Erzähldichtung des Mittelalters im deutschen und niederländischen Sprachgebiet. Zeugnisse der Thidreks Saga und anderer Quellen', in: Jan Goossens (red.), *Festschrift für Felix Wortmann zum 70. Geburtstag*. Köln [enz.], 1976, Niederdeutsche Beiträge 23, 191-215.
- Hogelst, Dini (ed.), "'Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe'", in: H. van Dijk, W.P. Gerritsen, Orlanda S.H. Lie & Dieuwke E. van der Poel (red.), *Klein kapitaal uit het handschrift-Van Hulthem. Zeventien teksten uit Hs. Brussel, KB, 15.589-623*. Hilversum, 1992, MSB 33, 95-103.
- Hogelst, Dini, *Sproken en sprekers. Inleiding op en repertorium van de Middelnederlandse sproke*. Amsterdam, 1997, 2 dln., diss. Leiden, NLCM 16.
- Hogelst, Dini, & Saskia de Vries, "'Die scone die mi peisen doet...'" De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur', in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3 (1982), 325-346.
- Hogelst, Dini, & Frits van Oostrom, *Handgeschreven wereld. Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen*. Amsterdam, 1995.
- Holder-Egger, O. (ed.), 'Chronica Reinhardbrunnensis', in: *Monumenta Germaniae Historica – Scriptores* 30/1, Hannover, 1896, 490-656.
- Holmes, Urban T., 'The Anglo-Norman rhymed cronicle', in: Allesandro S. Crisafulli, *Linguistic and literary studies in honor of Helmut A. Hatzfeld*. Washington, 1964, 231-236.
- Holz knecht, Karl Julius, *Literary patronage in the Middle Ages*. [z.p.], 1966.
- Hoogewerff, G.J., 'Enkele verluchte getijdenboeken tussen 1375 en 1425 in de Neder-

BIBLIOGRAFIE

- landen ontstaan', in: *Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, nieuwe reeks* 26 (1963), 75-98.
- Houts, Elisabeth M.C. van, 'Latin poetry and the Anglo-Norman court 1066-1135. The "Carmen de Hastingae proelio"', in: *Journal of medieval history* 15 (1989), 39-62.
- Houts, Liesbeth van, 'Geschiedschrijving en patronage in de middeleeuwen', in: *Spiegel historicael* 26 (1991), 481-488.
- Houwen, Luuk, & Penny Eley (ed.), 'A fifteenth-century French heraldic bestiary', in: *Zeitschrift für romanische Philologie* 108 (1992), 460-514.
- Hucker, B.U., 'Eine unbekante Handschrift der "Otia Imperialia" des Gervasius von Tilbury', in: *Scriptorium* 38 (1984), 318-319.
- Hucker, Bernd Ulrich, *Kaiser Otto IV*. Hannover, 1990.
- Hugaerts, Frans, *Heel dit valse land of Hoe de Franse hofdichter Eustache Deschamps Vlaanderen zag in de laatste jaren van de veertiende eeuw*. Zele, 1984.
- Hummel, Fritz, *Zu Sprache und Verstechnik des Sone de Nausay*. Berlin, 1913.
- Huot, Sylvia, *From song to book. The poetics of writing in Old French lyric and lyrical narrative poetry*. Ithaca [enz.], 1987.
- Huyghebaert, Nicolas N., 'Note sur les bibliothèques d'Affligem et de ses prieurés au XIIe siècle', in: *Miscellanea J. Gessler*. Dl. 1, 's-Gravenhage, 1948, 610-616.
- Jaeger, C. Stephen, 'Patrons and the beginnings of courtly romance', in: Douglas Kelly (red.), *The medieval 'opus'. Imitation, rewriting, and transmission in the French tradition. Proceedings of the symposium held at the Institute for Research in Humanities, October 5-7 1995, the University of Wisconsin-Madison*. Amsterdam [enz.], 1996, Faux titre 116, 45-58.
- Jansen, Ad., 'De gebouwen en de kunstwerken van de priorij van Groenendaal', in: *Ons geestelijk erf* 17 (1943), 2de deel, 46-81.
- Janssens, Jozef, "'Brabantse knipoogjes" in de "Roman van Heinric en Margriete in Limborch"', in: *Eigen schoon en De Brabander* 60 (1977), 1-16.
- Janssens, J.D., '1300', in: *Literatuur* 2 (1985), themanummer *Noord en Zuid overdwars. Grensverkeer in de Nederlandse letteren van nu en toen*, 356-361.
- Janssens, J.D., 1985b, 'Middeleeuwse Arturvisies voor divers gebruik', in: *Bzzlletin*, no. 124 (1985), *Koning Arthur en de Middeleeuwen*, 7-19.
- Janssens, J.D. (ed.), 1986a, 'Beatrijs.' *Geschreven in de tweede helft van de dertiende eeuw door een onbekend dichter*. Zellik, 1986.
- Janssens, J.D., 1986b, 'Segher Diengotgaf of Jacob van Maerlant aan het woord? Blinde motieven bij Segher of structurele verwijzingen van Maerlant?' in: 't *Ondersoeck leert*'. *Studies over middeleeuwse en zeventiende-eeuwse literatuur ter nagedachtenis van prof. dr. L. Rens*. Leuven [enz.], 1986, 43-53.
- Janssens, Jozef D., 1987a, 'De Brabantse literatuur in de dertiende eeuw. Oude problemen en nieuwe mogelijkheden', in: *De Brabantse folklore*, nr. 253 (1987), 71-84.
- Janssens, Jozef D., 1987b, 'De handschriftelijke overlevering van de "Trojeroman" van Segher Diengotgaf', in: *Cockx-Indestege & Hendrickx* 1987, dl. 2, 153-161.
- Janssens, Jozef D., 1987c, 'De "Renaissance van de twaalfde eeuw" en de literatuur in de volkstaal in Brabant', in: R. Bauer, J. Verbesselt, W. Grauwen [enz.], *Brabant in de twaalfde eeuw. Een renaissance?* Brussel, 1987, 65-112.
- Janssens, Jozef D., *Dichter en publiek in creatief samenspel. Over interpretatie van Midde nederlandse ridderromans*. Leuven [enz.], 1988, Leuvense studiën en tekstuutgaven, nieuwe reeks 7.

BIBLIOGRAFIE

- Janssens, Jozef D., 'De Brabantse literatuur en de Lotharingische ambities van de heretogen. Een voorlopige schets...', in: P. Avonds & J.D. Janssens, *Brabant en de Slag bij Woeringen (1288). Politiek en literatuur*. Brussel, 1989, 101-144.
- Janssens, J.D., 'Discussie over "Het woord van eer"', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 385-388.
- Janssens, J.D., 'De "Vlaamse" achtergronden van de "Lancelotcompilatie". Wat onzekerheden op een rijtje: Vlaams, Brabants of Hollands?', in: Bart Besamusca & Frank Brandsma (red.), *De ongevalliche Lanceloet. Studies over de 'Lancelotcompilatie'*. Hilversum, 1992, MSB 28, 21-43.
- Janssens, J.D., 'Ik aanvaard dit werk, enthousiast maar kritisch...', in: *Queeste* 1 (1994), 66-73.
- Janssens, Jozef D., 'Subtiel vertellen. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen', in: Janssens e.a. 1998, 9-35, 273-285.
- Janssens, Jozef D., 'Wereldse literatuur in het dertiende-eeuwse Vlaanderen', in: Rita Beyers (red.), *Van vader- naar moedertaal. Latijn, Frans en Nederlands in de dertiende-eeuwse Nederlanden. Handelingen van het colloquium georganiseerd door de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis op 23 oktober 1999*. Brussel, 2000, *Handelingen* 53, 119-135.
- Janssens, Jozef, 'De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de veertiende tot de zeventiende eeuw', in: Janssens & Sleiderink 2003a, 12-105, 235-248.
- Janssens, Jozef, & Ludo Jongen (ed.), *Segher Diengotgaf, 'Trojeroman'. Naar het Wis-sense handschrift (Brussel, Koninklijke Bibliotheek, IV 927) kritisch uitgegeven met inleiding en annotaties*. Amsterdam, 2001.
- Janssens, Jozef D., e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam, 1998, NLCM 18.
- Janssens, Jozef, & Remco Sleiderink (red.), 2003a, *De macht van het schone woord. Literatuur in Brussel van de veertiende tot de achttiende eeuw*. Leuven, 2003.
- Janssens, Jozef, & Remco Sleiderink, 2003b, *Minnelijk akkoord. Literatuur in Brussel van de veertiende tot de achttiende eeuw*. Brussel, 2003, *Historiae Bruxellae* 3.
- Johnson, Edgar N., 'The crusades of Frederick Barbarossa and Henry VI', in: Kenneth M. Setton (hoofdred.), *A history of the crusades*, dl. 2, Robert Lee Wolff & Harry W. Hazard (red.), *The later crusades, 1189-1311*. Philadelphia, 1962, 87-122.
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *'Die Dietsche Doctrinale.' Leer-dicht van den jare 1345, toegekend aan Jan Deckers, clerk der stad Antwerpen*. Den Haag, 1842.
- Jordan, William Chester, 'The struggle for influence at the court of Philip III. Pierre de la Broce and the French aristocracy', in: *French historical studies* 24 (2001), 439-468.
- Joris, André, 'Autour du "Devisement du Monde". Rusticien de Pise et l'empereur Henri VII de Luxembourg (1310-1313)', in: *Le moyen âge* 100 (1994), 353-368.
- Kay, Richard, 'Martin IV and the fugitive bishop of Bayeux', in: *Speculum* 40 (1965), 460-483.
- Keesman, Wilma, 'Troje in de middeleeuwse literatuur. Antiek verleden in dienst van eigen tijd', in: *Literatuur* 4 (1987), 257-265.
- Kempers, Bram, *Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen, 1250-1600*. Amsterdam, 1987.
- Keyser, P. de (ed.), *Van den Coninc Saladijn ende van Hughen van Tabarijen*. Leiden, 1950.

BIBLIOGRAFIE

- Kibler, William W., 'Poet and patron. Froissart's "Prison amoureuse"', in: *L'esprit créateur* 18 (1978), 32-46.
- Kienhorst, H., *De handschriften van de Middelnederlandse ridderepiek. Een codicologische beschrijving*. Deventer, 1988, 2 dln.
- Kinable, Dirk, *Facetten van Boendale. Literair-historische verkenningen van 'Jans tees-eye' en de 'Lekenspiegel'*. Leiden, 1998, diss. Leiden, Leidse opstellen 31.
- Kleber, Hermann, 'De Godefroy à Saladin: le premier cycle de la croisade entre la chronique et le conte de fées (1100-1300). Partie documentaire', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters* III, dl. 1/2, fascicule 5 (Heidelberg 1986), 89-115.
- Klein, Thomas, 'Heinrich von Veldeke und die mitteldeutschen Literatursprachen. Untersuchungen zum Veldekeproblem', in: Th. Klein & C. Minis, *Zwei Studien zu Veldeke und zum Strassburger Alexander*. Amsterdam, 1985, *Amsterdamer Publikationen zur Sprache und Literatur* 61, 1-121.
- Klein, Jan Willem, "'Het getal zijner jaren is onnaspeurlijk". Een herijking van de dateringen van de handschriften en fragmenten met Middelnederlandse ridderepiek', in: *TNTL* 111 (1995), 1-24.
- Klein, Thomas, 'Die Rezeption mittelniederländischer Versdichtungen im Rheinland und Augustijns "Herzog von Braunschweig"', in: Rita Schlusemann & Paul Wackers (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet, verschenen als Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 47 (1997), 79-107.
- Klein, Jan Willem, 'De handschriften. Beschrijving en reconstructie', in: Bart Besamusca & Ada Postma (ed.), *'Lanceloet.'* *De Middelnederlandse vertaling van de Lancelot en prose overgeleverd in de Lancelotcompilatie. Pars 1 (vs. 1-5530), voorafgegaan door de verzen van het Brusselse fragment*. Hilversum, 1997, *Middelnederlandse Lancelotromans* 4, 51-110.
- Klein, Jan Willem, 'De status van de "Lancelotcompilatie". Handschrift, fragmenten en personen', in: *TNTL* 114 (1998), 105-124.
- Knetsch, C., *Das Haus Brabant. Genealogie der Herzoge von Brabant und der Landgrafen von Hessen*. Darmstadt, 1931.
- Knuttel, J.A.N., 'Vroege Nederlandsche letteren', in: *TNTL* 56 (1937), 185-205.
- Knuttel, J.A.N., 'Segher dien God gaf en de hoofsche liefde', in: *De gids* 102, 1 (1938), 92-102.
- Komrij, Gerrit, *De Nederlandse poëzie van de twaalfde tot en met de zestiende eeuw in duizend en enige bladzijden*. Amsterdam, 1994.
- Kooper, Erik (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge, 1994, *Cambridge studies in medieval literature* 21.
- Kornrumpf, Gisela, "'Lob der ritterlichen Minne'", in: Kurt Ruh (red.), *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Dl. 5, 1985, kol. 872-875.
- Krah, Vincent, 'De "Grimbergse oorlog", een curieuze tekst', in: *Literatuur* 2 (1985), 213-220.
- Kraus, Carl von, & Hugo Kuhn (ed.), *Deutsche Liederdichter des 13. Jahrhunderts*. Tübingen, 1952-1958, 2 dln.
- Kruyskamp, C. (ed.), *De Middelnederlandse boerden*. Den Haag, 1957.
- Kuiper, Wilhelmus Th.J.M., *'Die riddere metten witten scilde.'* *Oorsprong, overlevering en auteurschap van de Middelnederlandse 'Ferguut', gevolgd door een diplomatische editie en een diplomatisch glossarium*. Amsterdam, 1989, diss.
- Kupper, Jean-Louis, *Liège et l'église impériale, XIe-XIIe siècles*. Paris, 1981, *Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège* 228.

BIBLIOGRAFIE

- Kupper, Jean-Louis, 'Mathilde de Boulogne, duchesse de Brabant († 1210)', in: *Femmes, mariages, lignages (XIIe-XIVe siècles). Mélanges offerts à Georges Duby*. Bruxelles, 1992, 233-255.
- Kusman, David, 'A propos de la consultation de Thomas d'Aquin par la duchesse Aleyde de Brabant (ca. 1267)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 73 (1995), 937-946.
- Kwakkel, Frederik (Erik), *Die dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)*. Leuven, 2002, diss. Leiden.
- Laborde, le comte de, *Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, seconde partie, Preuves*. Dl. 3, Paris, 1851.
- Lachet, Claude, 'Sone de Nansay' et le roman d'aventures en vers au XIIIe siècle. Genève, 1992, Nouvelle bibliothèque du moyen âge 19.
- Lachman, Karl (ed.), & Wolfgang Spiewok (vert.), *Wolfram von Eschenbach, 'Parzival'*. Stuttgart, 1983, 2 dln., Universal-Bibliothek 3681 & 3682.
- Langfors, Arthur (ed.), *Recueil général des jeux-partis français*. Paris, 1926.
- Langlois, Ch.-V., *Le règne de Philippe III le Hardi*. Paris, 1887.
- Lathuillère, Roger, *Guiron le Courtois. Etude de la tradition manuscrite et analyse critique*. Genève, 1966.
- Laurent, H., & F. Quicke, 'Documents pour servir à l'histoire de la Maison de Bourgogne en Brabant et en Limbourg (fin du XIVe siècle)', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 97 (1933), 39-188.
- Laurent, Henri, & Fritz Quicke, *Les origines de l'Etat bourguignon. L'accession de la Maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407)*. Bruxelles, 1939. Mémoire de l'Académie royale de Belgique, classe des Lettres, 41.
- Lavis, Georges, *L'expression de l'affectivité dans la poésie lyrique française du moyen âge. Etude sémantique et stylistique du réseau lexical 'joie-dolor'*. Paris, 1972, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège 200.
- Lefèvre, Sylvie, 1992a, 'Christine de Pizan', in: Hasenohr & Zink 1992, 280-287.
- Lefèvre, Sylvie, 1992b, 'Resverie, Fatrasie et Fatras', in: Hasenohr & Zink 1992, 1260-1263.
- Legge, Mary Dominica, 'La précocité de la littérature anglo-normande', in: *Cahiers de civilisation médiévale* 8 (1965), 327-349.
- Legge, M. Dominica, 'L'influence littéraire de la cour d'Henri Beauclerc', in: *Mélanges offerts à Rita Lejeune, professeur à l'Université de Liège*. Dl. 1, Gembloux, 1969, 679-687.
- Lehnart, Ulrich, *Die Schlacht von Worringen 1288. Kriegsführung im Mittelalter. Der Limburger Erbfolgekrieg unter besonderer Berücksichtigung der Schlacht von Worringen*, 5.6.1288. Butzbach-Griedel, 1993.
- Lemaire, Claudine, 'Een kroniek vol "quade truffen"', in: Cockx-Indestege & Hendrickx 1987, dl. 2, 279-295.
- Leurs, C., *Les origines du style gothique en Brabant*. Dl. 1, 2, *L'architecture romane dans l'ancienne duché*. Bruxelles [enz.], 1922.
- Leusden, Anja van, 'St. Servaas, heilige tussen paus en keizer. Peilingen naar de context van Hendrik van Veldeke's "Sint Servaeslegende"', in: *Ntg* 79 (1986), 134-151.
- Lie, Orlanda S.H., 'Seksualiteit en de middeleeuwse leek. Over de seksuele ethiek in het "Boec van Sidrac" en haar cultuurhistorische context', in: Reynaert e.a. 1994, 116-131, 389-394.

BIBLIOGRAFIE

- Liebermann, F. (ed.), 'Ex annalibus Norwicensibus' in: *Monumenta Germaniae Historica – Scriptores* 28, 600-603.
- Lieftinck, G.I., 'Drie handschriften uit de librerie van de abdij van Sint-Bernards opt Schelt (Brussel, KB 19545, 19546 en Kon. Ned. Akad. v. Wetensch. xxiv)', in: *TNTL* 69 (1951), 1-30.
- Lievens, R. (ed.), 'Een Middelnederlandse "Roman van Florimont"', in: *SpL* 2 (1958), 1-33.
- Lievens, R., 'De dichter Hein van Aken', in: *SpL* 4 (1960), 57-74.
- Lindemans, Jan, 'Jan van Merchtene. Schrijver van de "Cornicke van Brabant" (1414)', in: *Eigen schoon en De Brabander* 18 (1935), 119-136.
- Linden, H. vander, 'Les Templiers à Louvain', in: *Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 5e serie, 9 (1923), 248-263.
- Linden, Herman vander, e.a. (ed.), *Lodewijk van Velthem's voortzetting van den 'Spiegel historiael' (1248-1316)*. Brussel, 1906-1938, 3 dln.
- Lodder, F.J., "'Spreken of zwijgen?' Over schuld en dilemma's in "De borchgravinne van Vergi"', in: *Queeste* 5 (1998), 15-31.
- Lods, J. 'Les poésies de Wenceslas et le "Méliador" de Froissart', in: *Mélanges de langue et littérature françaises du Moyen Âge et de la Renaissance offerts à Monsieur Charles Foulon*. Dl. 1, Rennes, 1980, 205-216.
- Longnon, Auguste (ed.), 'Un fragment retrouvé du "Méliador" de Froissart', in: *Romania* 20 (1893), 402-416.
- Longnon, Auguste (ed.), *Jean Froissart, Méliador. Roman comprenant les poésies lyriques de Wenceslas de Bohême, duc de Luxembourg et de Brabant*. 3 delen, Paris, 1895.
- Loomis, Roger Sherman, 'Chivalric and dramatic imitations of Arthurian romance', in: Wilhelm R.W. Koehler (red.), *Medieval studies in memory of A. Kingsley Porter*. Dl. 1, Cambridge, 1939, 79-97.
- Loomis, Roger Sherman, 'Edward I, Arthurian enthusiast', in: *Speculum* 28 (1953), 114-127.
- Looze, Laurence de (ed. & vert.), *Jean Froissart, 'La prison amoureuse (The prison of love)'*. [z.p.], 1994. Garland library of medieval literature 96a.
- Looze, Laurence de, *Pseudo-autobiography in the fourteenth century. Juan Ruiz, Guillaume de Machaut, Jean Froissart, and Geoffrey Chaucer*. Gainesville [enz.], 1997.
- Lucas, Henry S., 'Edward III and the poet chronicler John Boendale', in: *Speculum* 12 (1937), 367-369.
- Lulofs, F. (ed.), *'Van den vos Reynaerde.' De tekst kritisch uitgegeven, met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen*. Groningen, 1983.
- Mak, J.J., 'Boendale-studies. Boendale en Durandus & Boendale en Sidrac', in: *TNTL* 75 (1957), 241-290.
- Malo, Henri, *Un grand feudataire, Renaud de Dammartin et la coalition de Bouvines. Contribution à l'étude du règne de Philippe-Auguste*. Paris, 1898.
- Mandach, André de, *Naissance et développement de la chanson de geste en Europe*, dl. 1, *La geste de Charlemagne et de Roland*. Genève [enz.], 1961, Publications romanes et françaises 69.
- Mantingh, Erwin, 'Medieval Dutch literature in its European context: 1150-1500. Chronological table', in: Kooper 1994, 305-319.
- Mantingh, Erwin, *Een monnik met een rol. Willem van Affligem, het Kopenhaagse 'Leven van Lutgart' en de fictie van een meerdaagse voorlezing*. Hilversum, 2000, diss. Utrecht.

BIBLIOGRAFIE

- Marmol, B. del, *St. Albert de Louvain. Evêque de Liège et martyr (1192)*. Paris, 1922.
- Marneffe, Edg. de, 'Cartae Parcenses. Heverlee', in: *BtdG* 3 (1904), 17-36.
- Martens, Mina, 'Hedwige Blomart face au mystique Jean van Ruysbroec. Leurs milieux familiaux à l'épreuve des assertions de Pomerius, visant la Bloemardinne (1250-xve siècle)', in: *Cahiers bruxellois* 31 (1990), 1-107.
- Martin, Henry, 'Cinq portraits du xiiie siècle. Marie de Brabant, Blanche de France, Jean II de Brabant, Robert II d'Artois, Adenet le Roi, ménestrel', in: Société nationale des antiquaires de France, *Centenaire 1804-1904. Recueil de mémoires*. Paris, 1904, 269-279.
- Matheeusens, C., 'Beschouwingen rond de eigenheid van het zestiende-eeuwse humanisme in de Nederlanden in vergelijking met de renaissance van de twaalfde eeuw', in: Jozef Janssens & Constant Matheeusens, *Renaissance in meervoud. Als dwerfen op de schouders van reuzen? (achste – zestiende eeuw)*. Leuven, 1995, 189-232.
- McNeal, Edgar H., & Robert Lee Wolff, 'The fourth crusade', in: Kenneth M. Setton (hoofdfred.), *A history of the crusades*, dl. 2, Robert Lee Wolff & Harry W. Hazard (red.), *The later crusades, 1189-1311*. Philadelphia, 1962, 153-186.
- Meder, T., 'De causaliteit in "De borchgravinne van Vergi". Over de oplosbaarheid van een hoofs dilemma', in: *Millennium* 3 (1989), 51-74.
- Meder, T., *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegarsberch (ca. 1400)*. Amsterdam, 1991, NLCM 2.
- Meersch, D.J. Van der (ed.), 'De slag van Crecy (1346). Fragment van een grooter rymwerk; voorafgegaan door een onderzoek of de Engelschen in dien slag kanonnen hebben gebruikt', in: *Belgisch museum* 8 (1844), 239-260.
- Meesters, Thomas Hubertus Antonius (Br. Robertus) (ed.), *Roman van Heinric en Margriete van Limborch.* 'Uitgegeven volgens het Brussels handschrift. Amsterdam [enz.], 1951, diss. Nijmegen.
- Mertens, F.H. (ed.), 'De oudste rekening der stad Antwerpen (1324)', in: *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2de serie, dl. 4, 1ste afdeling (1857), 65-134.
- Meuwese, Martine Leonarda, *Beeldend vertellen. De verluchte handschriften van Jacob van Maerlants 'Rijmbijbel' en 'Spiegel historiael'*. Leiden, 2001, diss.
- Mickel, Emanuel J., 'The manuscripts of the "Enfances Godefroi"', in: *Romania* 115 (1997), 434-450.
- Mickel, Emanuel J., 1999a, 'The "Enfances Godefroi". An epic in formation', in: *Romania* 117 (1999), 98-114.
- Mickel, Emanuel J., 1999b, 'Women of prophecy in the initial branches of the old French crusade cycle', in: *Romance philology* 52 (1999), 11-21.
- Mierlo, J. van, 'Over taal en tijd van onze oudste vóórhoofsche epische gedichten', in: *Verslagen en mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde* 1937, 809-840.
- Mierlo, J. van, *De letterkunde van de middeleeuwen tot omstreeks 1300*. Antwerpen [enz.], 1939, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* 1.
- Mierlo, J. van, *De middelnederlandsche letterkunde van omstreeks 1300 tot de renaissance*. Antwerpen [enz.], 1940, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* 2.
- Mingroot, E. van, 'Het Leuvense gravenhuis', in: R. Van Uytven (red.), *Leuven, 'de beste stad van Brabant'*, dl. 1, *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. Leuven, 1980, 47-69.
- Mohr, Walter, *Geschiede des Herzogtums Lothringen*. Dl. 2, *Niederlothringen bis zu seinem Aufgehen im Herzogtum Brabant (11. – 13. Jahrhundert)*. Saarbrücken, 1976.
- Moolenbroek, Jaap van, 'Engelse koninginnen als opdrachtgeefsters van literatuur.

BIBLIOGRAFIE

- Mathilde II en Adeliza, gemalinnen van Hendrik I (1100-1135)', in: *Madoc* 8 (1994), 211-219.
- Moreau, Edouard de, *Albert de Louvain, prince-évêque de Liège*. Bruxelles, 1946.
- Müller, Ulrich (ed.), *Politische Lyrik des deutschen Mittelalters. Texte 1: von Friedrich II. bis Ludwig dem Bayern*. Göttingen, 1972, Göttinger Arbeiten zur Germanistik 68.
- Mulder-Bakker, Anneke B., 'Vrouw en vriend. Twee familieboeken in het spoor van de Antwerpse School', in: Van Anrooij e.a. 2002, 109-126, 172-177.
- Mund, Stéphane, 'Antoine de Bourgogne, prince français et duc de Brabant (1404-1415)', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 76 (1998), 319-355.
- Munk-Olsen, B., *L'étude des auteurs classiques latins aux XIe et XIIe siècles*. Paris, 1982-1989, 3 dln.
- Muraille, Guy., 'Le duc Henri III de Brabant et le trouvère Jehan Erart', in: *Les lettres romanes* 12 (1958), 414-420.
- Muraille, G., & F. Féry-Hue, 'Charles d'Anjou', in: Hasenohr & Zink 1992, 251.
- Myers, Geoffrey M., 'The manuscripts of the cycle', in: Emanuel J. Mickel & Jan A. Nelson (ed.), *La naissance du chevalier au cygne, Elixie & Beatrix*. Alabama, 1977, The Old French Crusade Cycle 1, XIII-LXXXVIII.
- Nelson, Jan A. (ed.), '*Le chevalier au cygne*' and '*La fin d'Elias*'. Alabama, 1985, The Old French Crusade Cycle 2.
- Newcombe, Terence (ed.), *Les poésies du trouvère Jehan Erart*. Genève [enz.], 1972.
- Newes, Virginia, 'The relationship of text to imitative techniques in 14th century polyphony', in: U. Günther & L. Finscher (red.), *Musik und Text in der Mehrstimmigkeit des 14. und 15. Jahrhunderts. Vorträge des Gastsymposiums in der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel 8. bis 12. September 1980*. Kassel, 1984, 121-154.
- Nolte, Theodor, *Lauda post mortem. Die deutschen und niederländischen Ehrenreden des Mittelalters*. Frankfurt am Main [enz.], 1983, Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, 562.
- Oosterman, Johan B., "'Maria vrou dijn reynicheit." Een aan Willem van Hildegaersberch toegeschreven Mariagebed', in: *Ons geestelijk erf* 66 (1992), 260-283.
- Oosterman, J.B., 'Heiligengebeden en een verdwenen blad uit het handschrift-Van Hulthem (Brussel, KB, Hs. 15.589-623)', in: *SpL* 36 (1994), 307-318.
- Oosterman, Johannes Bernardus, *De gratie van het gebed. Middelnederlandse berijmde gebeden: overlevering en functie met bijzondere aandacht voor productie en receptie in Brugge (1380-1450)*. Amsterdam, 1995, diss. Leiden, 2 dln., NLCM 12.
- Oostrom, Frits Pieter van, '*Lantsloot vander Haghedochte*'. *Onderzoek over een Middelnederlandse bewerking van de 'Lancelot en prose'*. Utrecht, 1981, diss.
- Oostrom, F.P. van, 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde', in: J.D. Janssens (red.), *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij. De Nederlanden van de twaalfde tot de vijftiende eeuw. Handelingen van het wetenschappelijk colloquium te Brussel 21-24 oktober 1981*. Brussel, 1982, 21-40 (voorzien van een 'Naschrift' ook opgenomen in: Van Oostrom 1992, 48-64, 290-291).
- Oostrom, F.P. van, 'Hoofse cultuur en litteratuur', in: R.E.V. Stuip & C. Vellekoop (red.), *Hoofse cultuur. Studies over een aspect van de middeleeuwse cultuur*. Utrecht, 1983, 119-138 (voorzien van een 'Naschrift' ook opgenomen in: Van Oostrom 1992, 31-47, 289-290).
- Oostrom, F.P. van, 1984a, 'Achtergronden van een nieuwe vorm. De kleinschalige epiek van Willem van Hildegaersberch', in: *Vorm en functie in tekst en taal. Bun-*

BIBLIOGRAFIE

- del opstellen verschenen ter gelegenheid van de voltooiing van het honderste deel van het 'Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde'. Leiden, 1984, 48-72 (voorzien van een 'Naschrift' ook opgenomen in: Van Oostrom 1992, 99-116, 293-296).*
- Oostrom, F.P. van, 1984b, 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter', in: J.J.Th.M. Tersteeg & P.E.L. Verkuyl (red.), *Ik ga daer ic hebbe te doene. Opstellen aangeboden aan prof.dr. F. Lulofs ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de Nederlandse Taal- en Letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Groningen*. Groningen, 1984, 45-61 (voorzien van een 'Naschrift' ook opgenomen in: Van Oostrom 1992, 81-95, 291-293).
- Oostrom, F.P. van, 1985a, 'Schetskaart of geschiedverhaal? Over methode en praktijk van (een) geschiedschrijving van de Middelnederlandse letterkunde', in: A.M.J. van Buuren, H. van Dijk, O.S.H. Lie & F.P. van Oostrom (red.), *Tussentijds. Bundel studies aangeboden aan W.P. Gerritsen ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. Utrecht, 1985, 198-216, 355-357 (voorzien van een 'Naschrift' ook opgenomen in: Van Oostrom 1992, 117-135, 296-298).
- Oostrom, F.P. van, 1985b, '1200', in: *Literatuur*, 2 (1985), themanummer *Noord en Zuid overdwars. Grensverkeer in de Nederlandse letteren van nu en toen*, 362-367.
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400*. Amsterdam, 1987.
- Oostrom, F.P. van, 'Weer-woord van eer?', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990), 389-393.
- Oostrom, Frits van, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek*. Amsterdam, 1992, NLCM 6.
- Oostrom, Frits van, "'Het hof daer goede liede comen" en de Middelnederlandse letterkunde', in: *Neerlandica extra muros* 31 (1993), 1-13.
- Oostrom, Frits van, 1994a, *De waarde van het boek*. Amsterdam, 1994.
- Oostrom, Frits van, 1994b, 'Middle Dutch literature at court (with special reference to the court of Holland-Bavaria)', in: Kooper 1994, 30-45.
- Oostrom, Frits van, *Maerlants wereld*. Amsterdam, 1996.
- Oostrom, F.P. van, e.a., *Misselike tonghe. De Middelnederlandse letterkunde in interdisciplinair verband*. Amsterdam, 1991, NLCM 5.
- Oostrom, Frits van, J. Goossens, Paul Wackers [e.a.], *Grote lijnen. Synthesen over Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1995, NLCM 11.
- Paravicini, Werner, 'Die älteste Wappenrolle Europas. Ottos IV Aachener Krönung von 1198', in: *Archives héraldiques suisses* 107 (1993), 99-146.
- Paris, Paulin, 'Chansonniers', in: *Histoire littéraire de la France*. Dl. 23, Paris, 1856, 512-831.
- Paris, G., 'Corrections sur "Sone de Nansai"', in: *Romania* 31 (1902), 113-132.
- Parys, Henry-C. van, & François de Cacamp, *Généalogie des familles inscrites aux Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B. Houwaert et d'après les sources originales*. Bruxelles, 1957-1971, *Brabantica* 1-10.
- Pauw, Napoleon de (ed.), *Jehan Froissart's 'Cronyke van Vlaenderen' getranslateert uutten Franssoyse in Duytscher tale bij Gerijt Potter van der Loo in de XVe eeuw*. Dl. 1, Gent, 1898.
- Pauw, Napoleon de, & Edward Gailliard (ed.), 'Dit is die istory van Troyen' van Jacob van Maerlant naar het vijftiende-eeuwsche handschrift van Wessel van de Loe met al de Middelnederlandse fragmenten. Gent, 1889-1892, 4 dln.
- Pertz, Georgius Henricus (ed.), *Arnoldi 'Chronica Slavorum'*. Hannover, 1868.

BIBLIOGRAFIE

- Peters, Ursula, *Literatur in der Stadt. Studien zu den sozialen Voraussetzungen und kulturellen Organisationsformen städtischer Literatur im 13. und 14. Jahrhundert*. Tübingen, 1983, Studien und Texte zur Sozialgeschichte der Literatur 7.
- Petersen Dyggve, Holger (ed.), 'Les personnages du "Tournoiement aus dames" (Paris, Bibl. nat., ms. fr. 837)', in: *Neuphilologische Mitteilungen* 36 (1935), 145-192.
- Petersen Dyggve, Holger (ed.), 'Chanson de Thibaut II, comte de Bar. "De nos seigneurs que vos est il avis"', in: *Neuphilologische Mitteilungen* 46 (1945), 150-153.
- Petersen Dyggve, Holger (ed.), 'Charles, comte d'Anjou', in: *Neuphilologische Mitteilungen* 50 (1949), 144-174.
- Pfaff, Fridrich, & Hellmut Salowsky (ed.), *Die grosse heidelberger Liederhandschrift (Codex Manesse). Im getreuen Textabdruck. Zweite, verbesserte und ergänzte Auflage*. Heidelberg, 1984.
- Pickens, Rupert T., 'History and narration in Froissart's "Dits"', in: Donald Maddox & Sara Sturm-Maddox (red.), *Froissart across the genres*. Gainesville [enz.], 1998, 119-152.
- Piérard, C., *Les douaires de Jeanne de Brabant en Hainaut*. Leuven, 1956, Anciens Pays et Assemblées d'Etats 12.
- Pigeonneau, H., *Le cycle de la croisade et de la famille de Bouillon*. Saint-Cloud, 1877, diss. Paris.
- Pinchart, Alexandre, 'La cour de Jeanne et de Wenceslas et les arts en Brabant, pendant la seconde moitié du XIVe siècle' [dl. 1], in: *Revue trimestrielle* 2 (1855), no. 2, 5-31.
- Pinchart, Alexandre, 'La cour de Jeanne et de Wenceslas et les arts en Brabant, pendant la seconde moitié du XIVe siècle' [dl. 2], in: *Revue trimestrielle* 4 (1857), no. 1, 25-67.
- Pirenne, H., *Histoire de Belgique*. Dl. 1, *Des origines au commencement du XIVe siècle*. Bruxelles, 1900.
- Pirenne, H., 'La duchesse Aleide de Brabant et le "De Regimine Judaeorum" de saint Thomas d'Aquin', in: Académie royale de Belgique, *Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 5e série, XIV, 3 (1928), 43-55.
- Piters, Miriam, 'De inhoudsopgaven in Boendales "Der Leken Spiegel"', in: Van Anrooij e.a. 2002, 45-64, 163-166.
- Platner, Karl, & W. Wattenbach (vert.), *'Die kölnner Königschronik' nach der Ausgabe der 'Monumenta Germaniae'*. 4de dr., Leipzig, [z.j.], Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit 69.
- Pleij, Herman, '[Recensie van] F.P. van Oostrom, "Reinaert Primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reinaerde". Utrecht, 1983', in: *Forum der Letteren* 24 (1983), 233-237.
- Pleij, Herman, *De sneeuwpoppen van 1511. Literatuur en stadscultuur tussen middeleeuwen en moderne tijd*. Amsterdam, [enz.], 1988.
- Pleij, Herman, 'Buigt Jan van Boendale Enicheit om tot "privé"?', in: J.B. den Besten [e.a.] (red.), *Vragende wijs. Vragen over tekst, taal en taalgeschiedenis. Bundel aangeboden aan Leopold Peeters bij zijn afscheid als hoogleraar Historische Taalkunde van het Nederlands aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, 1990, Amsterdamse Publikationen zur Sprache und Literatur 86, 17-24.
- Pleij, Herman, 'Inleiding. Op belofte van profijt', in: Herman Pleij e.a., *Op belofte van profijt. Stadsliteratuur en burgermoraal in de Nederlandse letterkunde van de middeleeuwen*. Amsterdam, 1991, 8-51, 347-353.
- Pleij, Herman, 'Lekenethiek en burgermoraal', in: *Queeste* 2 (1995), 170-180.
- Poel, D.E. van der, *De 'Vlaamse Rose' en 'Die Rose' van Heinric. Onderzoekingen over*

BIBLIOGRAFIE

- twee Middelnederlandse bewerkingen van de 'Roman de la Rose'. Hilversum, 1989, diss. Utrecht, MSB 13.
- Porter, Lambert C., *La fatrasie et le fatras. Essai sur la poésie irrationnelle en France au Moyen Age*. Genève [enz.], 1960.
- Prevenier, W., 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: Kooper 1994, 11-29.
- Primisser, Alois (ed.), *Peter Suchenwirt's Werke aus dem vierzehnten Jahrhunderte. Ein Beytrag zur Zeit- und Sittengeschichte*. Wien, 1827.
- Prims, Floris, *Geschiedenis van Antwerpen*. Antwerpen, 1927-1949, 28 dln.
- Prims, Floris, 'De stadsrekening van 1313. Het kapittel der lijftochten', in: *Het Antwerpsch archievenblad*, reeks 2, 6 (1931), 228-245.
- Prost, Bernard, & Henri Prost, *Inventaires mobiliers et extraits des comptes des ducs de Bourgogne de la maison de Valois (1363-1477)*. Dl. 2, *Philippe le Hardi 1378-1390*. Paris, 1908-1913.
- Quicke, F., 'Staatkundige geschiedenis', in: R. van Roosbroeck (hoofdred.), *Geschiedenis van Vlaanderen*. Dl. 3, *Het Burgondische tijdvak. xve eeuw*. [z.p.], 1938, 7-229.
- Ranawake, Silvia, *Höfische Strophenkunst. Vergleichende Untersuchungen zur Formentypologie von Minnesang und Trouvèrelid an der Wende zum Spätmittelalter*. München, 1976, Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters 51.
- Raynaud, Gaston, *Oeuvres complètes de Eustache Deschamps*. Dl. 7, Paris, 1891.
- Raynaud de Lage, Guy, 'Roman d'Eneas', in: Hasenohr & Zink 1992, 405-406.
- Reusens, E.-H.-J., 'Jean Coussemaecker', in: *Biographie nationale* 10 (1888-1889), kol. 388-390.
- Reusens, E., 'Les chancelleries inférieures en Belgique depuis leur origine jusqu'au commencement du XIIIe siècle', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique* 26 (1896), 20-206.
- Reynaert, J., 'Aspecten van de dichtvorm in het Gruuthuse-liedboek', in: *SpL* 29 (1987), 165-195.
- Reynaert, J., 'Literatuur in de stad? Op zoek naar een voorgeschiedenis van het Gruuthuse-liedboek', in: F.P. van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*, Hilversum 1989, MSB 14, 93-108.
- Reynaert, Joris, 'Geadresseerde en geïntendeerd publiek in de "Dietsche doctrinale"', in: C. De Backer (red.), *Cultuurhistorische caleidoscoop aangeboden aan prof.dr. Willy L. Braekman*. Gent, 1992, 461-476.
- Reynaert, J., 'Jan van Hulst en zijn gezellen treden op voor Margareta van Maele. De literatuur van een stedelijke aristocratie in het Gruuthuse-handschrift', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 80-85.
- Reynaert, J., 'Ethiek en filosofie voor leken. De "Dietsche doctrinale"', in: Reynaert e.a. 1994, 199-214, 415-419.
- Reynaert, J., 'Boendale of "Antwerpse School"? Over het auteurschap van "Melibeus" en "Dietsche Doctrinale"', in: Van Anrooij e.a. 2002, 127-157, 177-182.
- Reynaert, J., e.a., *Wat is wijsheid? Lekenethiek in de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1994, NLCM 9.
- Reynders, Anne, *De Middelnederlandse 'Parthonopeus van Bloys' en zijn Oudfranse origineel. Een studie van de vertaal- en bewerkingsstechniek*. Leuven, 2002, Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 8.

BIBLIOGRAFIE

- Ridder, P. de, 1979a, 'Dynastiek en nationaal gevoel in Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294)', in: *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* 33 (1979), 73-99.
- Ridder, P. de, 1979b, 'Psychologie en geschiedenis. Hertog Jan I van Brabant (1267-1294)', in: *Eigen schoon en De Brabander* 62 (1979), 155-182.
- Ridder, P. de, 1979c, 'Brussel, residentie der hertogen van Brabant onder Jan I (1267-1294) en Jan II (1294-1312)', in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 57 (1979), 329-341.
- Ridder, Paul de, 1979d, 'Peilingen naar het taalgebruik in de Brusselse stadschartularia en stadsrekeningen (XIIIe-XVe eeuw)', in: *Taal en sociale integratie* 2 (1979), 1-39.
- Ridder, P. de, 'Taalgebruik in de oorkonden van Hertog Jan I (1267-1294) en Hertog Jan II (1294-1312) van Brabant', in: *BtdG* 63 (1980), 1-16.
- Ridder, Paul de, 'Brabant onder de regering van hertog Jan I (1267-1294), overwinnaar van Woeringen', in: W. Schäfer (red.), *Der Name der Freiheit 1288-1988. Aspekte Kölner Geschichte von Worringen bis Heute. Handbuch zur Ausstellung des Kölnischen Stadtmuseums in der Josef-Haubrich-Kunsthalle Köln 29.1.1988-1.5.1988*. Köln, 1988, 224-232.
- Rosenberg, Samuel N., & Hans Tischler (ed. & vert.), *Chansons des trouvères. 'Chanter m'estuet.'* [z.p.], 1995, *Le Livre de Poches/Lettres gothiques* 4545.
- Rouse, Richard H., & Mary A. Rouse, *Manuscripts and their makers. Commercial book producers in medieval Paris, 1200-1500*. London, 2000, 2 dln.
- Ruelens, K., 'Iets over de rederykkamer het Boeck of de Tytelooskens, te Brussel', in: Edward van Even (red.), *Mengelingen voor de geschiedenis van Brabant*. [z.p.], 1871, 81-90.
- Runciman, Steven, *A history of the crusades*, dl. 3, *The kingdom of Acre and the later crusades*. Cambridge, 1954.
- Saly, Antoinette, 'Joseph d'Arimathie Roi Pêcheur', in: *Image, structure et sens. Etudes arthuriennes*. [z.p.], 1994, *Senefiance* 34, 187-205.
- Scheepsma, Wybren, 'Hadewijch und die "Limburgse sermoenen". Überlegungen zu Datierung, Identität und Authentizität', in: W. Haug & W. Schneider-Lastin (red.), *Deutsche Mystik im abendländischen Zusammenhang. Neu erschlossene Texte, neue methodische Ansätze, neue theoretische Konzepte*. Tübingen, 2000, 653-682.
- Schenkeveld-Van der Dussen, M.A., (hoofdred.), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993.
- Schima, Christiane Elisabeth, *Die Estampie. Untersuchungen anhand der überlieferten Denkmäler und zeitgenössischen Erwähnungen. Nebst einer Edition aller Musikbeispiele und Texte zur Estampie*. [z.p.], 1995, diss. Utrecht.
- Schmandt, Raymond H., 'The election and assassination of Albert of Louvain, bishop of Liège, 1191-92', in: *Speculum* 42 (1967), 639-660.
- Schmolke-Hasselmann, Beate, *Der arturische Versroman von Chrestien bis Froissart. Zur Geschichte einer Gattung*. Tübingen, 1980.
- Schneegans, F. Ed. (ed.), 'Trois poèmes de la fin du XIIIe siècle sur Pierre de la Broce', in: *Romania* 58 (1932), 520-550.
- Schöning, Udo, *Thebenroman, Eneasroman, Trojaroman. Studien zur Rezeption der Antike in der französischen Literatur des 12. Jahrhunderts*. Tübingen, 1991, Beihefte zur Zeitschrift für romanische Philologie 235.
- Schröder, Walter Johannes, *Spielmannsepik*. 2de druk, Stuttgart, 1967.
- Schröder, Werner, *Der Eneasroman Heinrichs von Veldeke deutsch*. Stuttgart, 1994, Sit-

BIBLIOGRAFIE

- zungsberichte der wissenschaftlichen Gesellschaft an der Johann Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main 32-1.
- Schwenicke, Detlev, *Europäische Stammtafeln. Stammtafeln zur Geschichte der europäischen Staaten*. Neue Folge, Marburg [enz.], 1980-1995, 16 dln.
- Segre, Cesare, "'Ars amandi" classique et médiéval', in: *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, dl. 6,2, *La littérature didactique, allégorique et satirique (partie documentaire)*. Heidelberg, 1970, 162-167.
- Seibt, F., 1978a, *Karl IV. Ein Kaiser in Europa (1346-1378)*. München, 1978. 3de druk.
- Seibt, F. (ed.), 1978b, *Kaiser Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. München, 1978.
- Serrure, C.A. (ed.), 'La complainte de Thibaut II, comte de Bar, prisonnier en Hollande', in: *Message des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* 1855, 46-59.
- Serrure, C.P. & Ph. Blommaert (ed.), *De 'Grimbergsche oorlog', ridderdicht uit de XIVe eeuw*. Gent, 1852-1854, 2 dln.
- Shears, F.S., *Froissart. Chronicler and poet*. London, 1930.
- Shirley, Walter Waddington (ed.), *Royal and other historical letters illustrative of the reign of Henry III from the originals in the Public Record Office*. Dl. 1, London, 1862.
- Short, Ian, & Brian Merrilees (ed.), *Benedeit, 'The Anglo-Norman voyage of St Brendan'*. Manchester, 1979.
- Sleiderink, Remco, 'Dichters aan het Brabantse hof (1356-1406)', in: *Ntg* 86 (1993), 1-16.
- Sleiderink, Remco, 'Pykini's parrot. Music at the court of Brabant', in: Barbara Haggh, Frank Daelemans, André Vanrie (red.), *Musicology and Archival Research, Colloquium Proceedings Brussels 22-23.4.1993*. Brussel, 1994, Extranummer Archief- en Bibliotheekwezen in België 46, 358-391.
- Sleiderink, Remco, '[Recensie van Stein 1994]', in: *SpL* 37 (1995), 65-68.
- Sleiderink, Remco, 'Een straf van God. Elisabeth van Spalbeek en de dood van de Franse kroonprins', in: *Madoc* 11 (1997), 42-53.
- Sleiderink, Remco, 'Heer en meester op het kasteel van Breda. Het literaire leven in de tweede helft van de veertiende eeuw', in: A.-J.A. Bijsterveld, J.A.F.M. van Oudheusden, R. Stein (red.), *Cultuur in het laatmiddeleeuwse Noord-Brabant. Literatuur, boekproductie, historiografie*. 's-Hertogenbosch, 1998, 24-36.
- Sleiderink, Remco, 'Barcelona, 12 maart 1379. De Brabantse schalmeispeeler Middach arriveert aan het hof van de kroonprins van Aragon. De internationale uitstraling van de Brabantse hofmuziek', in: Louis Peter Grijp (hoofdred.), *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam, 2001, 50-54.
- Sleiderink, Remco, 'Grootse ambities. Culturele initiatieven van de stad Brussel ten tijde van Filips de Goede', in: Janssens & Sleiderink 2003a, 106-123, 248-251.
- Smets, Georges, *Henri I, duc de Brabant 1190-1235*. Bruxelles, 1908, diss.
- Smeyers, Maurits, *Vlaamse miniaturen van de achtste tot het midden van de zestiende eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*. Leuven, 1998.
- Smith, Norman E., 'Johannes Afflighemensis', in: Stanley Sadie (red.), *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Dl. 9, London [enz.], 1980, 659-660.
- Snellaert, F.-A. (ed.), *Nederlandsche gedichten uit de veertiende eeuw van Jan Boendale, Hein van Aken en anderen, naar het Oxfordsch handschrift*. Brussel, 1869.
- Sonnemans, G.H.P., 'Middel nederlandse versprologen. De oorspronkelijkheid van de overgeleverde redacties', in: *TNTL* 108 (1992), 324-353.
- Sonnemans, Gerardus Henricus Petronella, *Functionele aspecten van Middel nederlandse versprologen. Een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Letteren*. Boxmeer, 1995, diss. Nijmegen, 2 dln.
- Sonneville, Hugo, & Lieven Vandekerckhove (ed.), *La 'Puissance d'amour'. Art d'aimer*

BIBLIOGRAFIE

- du XIIIe ou du début du XIVe siècle conservé dans le ms. Vienne, Bibl. nat.*, 2621. Leuven, 1973, 2 dln., ongepubliceerde licentiaatsverhandelingen.
- Spaey, F., *Het 'Godshuis der predikheren binnen Leuven'*. Leuven, 1961.
- Spanke, H., 'Zur Geschichte des altfranzösischen Jeu-parti', in: *Zeitschrift für französische Sprache und Litteratur* 52 (1929), 39-63.
- Spaziani, Marcello (ed.), 'Le canzoni di Carasaus, troviero del sec. XIII', in: *Cultura Neolatina* 13 (1953), 121-134.
- Speakman Sutch, Susie, 'Dichters van de stad. De Brusselse rederijkers en hun verhouding tot de Franstalige hofliteratuur en het geleerde humanisme (1475-1522)', in: Janssens & Sleiderink 2003a, 141-159, 255-258.
- Speroni, Gian Battista (ed.), *'La poissance d'amours' delle Pseudo-Richard de Fournival*. Florence, 1975.
- Spiegel, Gabrielle M., '"Pseudo-Turpin", the crisis of the aristocracy and the beginnings of vernacular historiography in France', in: *Journal of Medieval History* 12 (1986), 207-223.
- Spiegel, Gabrielle M., *Romancing the past. The rise of vernacular prose historiography in thirteenth-century France*. Berkeley [enz.], 1993.
- Stanger, Mary D., 'Literary patronage at the medieval court of Flanders', in: *French Studies* 11 (1957), 214-229.
- Steffens, Georg (ed.), *Die Lieder des Troveors Perrin von Angicourt*. Halle a.d. S., 1905, Romanische Bibliothek 18.
- Stein, Robert, 'Wanneer schreef Jan van Boendale zijn "Brabantsche yeesten"?', in: *TNTL* 106 (1990), 262-280.
- Stein, Robert, 'Jan van Boendales "Brabantsche yeesten". Antithese of synthese?', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 106 (1991), 185-197.
- Stein, Robert, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw*. Leuven, 1994, *Miscellanea Neerlandica* 10.
- Stein, Robert, 'Brabant en de Karolingische dynastie. Over het ontstaan van een historiografische traditie', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 110 (1995), 329-351.
- Stein, Robert, 'Gifts of mourning-cloth at the Brabantine court in the fifteenth century', in: Wim Blockmans & Antheun Janse (red.), *Showing status. Representation of social positions in the late Middle Ages*. Turnhout, 1999, *Medieval Texts and Cultures of Northern Europe*, 51-80.
- Stein, Robert, 'Het beeld van Jan I in de Brabantse historiografie', ter perse (lezing Zoutleeuw 30-31 augustus 1994).
- Stone, Louise W., 'Jean de Howden. Poète anglo-normand du XIIIe siècle', in: *Romania* 69 (1946-1947), 496-519.
- Strijbosch, Clara Bernardina Maria, *De bronnen van 'De reis van Sint-Brandaan'*. Hilversum, 1995, diss. Utrecht, MSB 44.
- Sturler, J. de, 'Actes des ducs de Brabant conservées à Londres', in: *Bulletin de la commission royale d'histoire* 97 (1933), 1-38.
- Sturler, J. de, *Les relations politiques et les échanges commerciaux entre le duché de Brabant et l'Angleterre au Moyen Age*. Paris, 1936.
- Stutvoet-Joanknecht, C.M. (ed.), 'Der byen boeck.' *De Middelnederlandse vertalingen van 'Bonum universale de apibus' van Thomas van Cantimpré en hun achtergrond*. Amsterdam, 1990, diss.
- Sumberg, Lewis A.M., *La 'Chanson d'Antioche'. Etude historique et littéraire. Une chronique en vers français de la Première Croisade par le pèlerin Richard*. Paris, 1968.

BIBLIOGRAFIE

- Swinnen, Hilde, 'De onderschatte "Cornicke van Brabant" (1415) van Hennen van Merchtenen. Een schat van gegevens', in: *De Brabantse folklore*, nr. 255 (september 1987), 200-216.
- Szövérfy, Joseph, *Secular latin lyrics and minor poetic forms of the middle ages. A historical survey and literary repertory from the tenth to the late fifteenth century*. Dl. 2, Concord, 1993.
- Tervooren, Helmut, 1989a, 'Einige Bemerkungen zu Herzog Jan I. von Brabant und zu seiner Pastourelle "Eins meien morgens fruo"', in: Rüdiger Krüger, Jürgen Kühnel, Joachim Kuolt (red.), *'Ist zwivel herzen nächgebür' Günther Schweinkle zum 60. Geburtstag*. Stuttgart, 1989.
- Tervooren, Helmut, 1989b, 'Statt eines vorwortes. Literatur im maasländisch-nieder-rheinischen Raum zwischen 1150-1400. Eine Skizze', in: Helmut Tervooren & Hartmut Beckers (red.), *Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150 und 1450*, verschonen als *Sonderheft bij Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989), 3-19.
- Tervooren, Helmut, 'Literaturwege. Ida van Boulogne, Gräfin in Geldern, Herzogin von Zähringen', in: *Zeitschrift für deutsche Philologie* 110 (1991), 113-120.
- Tervooren, Helmut, "'Wan si suochen birn ûf den buochen." Zur Lyrik Heinrichs von Veldeke und zu seiner Stellung im deutschen Minnesang', in: *Queeste* 4 (1997), 1-15.
- Thiry, Claude, 'Allégorie et histoire dans la "Prison amoureuse" de Froissart', in: *Studi Francesi* 21 (1977), 15-29.
- Thomas, Jacques, 'Un art d'aimer du XIIIe siècle, "L'amistiés de vraie amour"', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 36 (1958), 786-811.
- Tigelaar, Jaap, '[recensie van Avonds 1999]', in: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), 270-271.
- Tol, J.F.J. van (ed.), *Het 'Boek van Sidrac' in de Nederlanden*. Amsterdam, 1936, diss.
- Tol, Jean-Marc van, 'De "Sidrac". Een onbedoeld keerpunt in de Middelnederlandse literatuur', in: *Skript* 16 (1994), 259-267.
- Tricot-Royer, 'Les anciens ducs de Brabant. Leur mort, leurs sépultures, les exhumations de Louvain', in: *Aesculape, revue mensuelle illustrée des lettres et des arts dans leurs rapports avec les sciences et la médecine* 20 n.s. (1930), 153-184.
- Tyson, Diana B., 'Patronage of French vernacular history writers in the twelfth and thirteenth centuries', in: *Romania* 100 (1979), 180-222, 584.
- Unger, Regina, *Wolfram-Rezeption und Utopie. Studien zum spätmittelalterlichen bayerischen 'Lohengrin'-Epos*. Göppingen, 1990, Göppinger Arbeiten zur Germanistik 544.
- Uyttebrouck, André, 'Inventaire des comptes généraux du duché de Brabant antérieurs à l'avènement de Philippe le Bon (1342-1430)', in: *Acta historica bruxellensia* 3 (1974), 101-130.
- Uyttebrouck, André, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)*. Brussel, 1975, 2 dln.
- Uyttebrouck, A., 'Brabant-Limburg, 1404-1482', in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*. Dl. 4, *Middeleeuwen*. Haarlem, 1980, 224-246.
- Uyttebrouck, André, 'Les résidences des ducs de Brabant, 1355-1430', in: Hans Patze & Werner Paravicini, *Fürstliche Residenzen im spätmittelalterlichen Europa*. Sigmaringen, 1991, 189-205.
- Uyttebrouck, André, 'La cour de Brabant sous les ducs de la branche cadette de Bour-

BIBLIOGRAFIE

- gogne-Valois (1404-1430)', in: *Actes des journées internationales Claus Sluter (septembre 1990)*. Dijon, 1992, 311-335.
- Uyttebroeck, André, 'Quelques aspects de la vie quotidienne à la Cour de Brabant fin XIVe-début XVe siècle', in: Werner Paravicini (red.), *Alltag bei Hofe. 3. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Ansbach 28. Februar bis 1. März 1992*. Sigmaringen, 1995, *Residenzenforschung* 5, 149-170.
- Uytven, R. van, 'Anton van Bourgondië, hertog van Brabant en Limburg', in: *NBW* 1 (1964), kol. 36-43.
- Uytven, R. van, 'Standenprivileges en -beden in Brabant onder Jan I (1290-1293)', in: *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis* 44 (1966), 413-456.
- Uytven, R. van, 'De Leuense samenleving rond het hof', in: R. van Uytven (red.), *Leuven, 'de beste stad van Brabant'*, dl. 1, *De geschiedenis van het stadsgewest Leuven tot omstreeks 1600*. Leuven, 1980, 70-74.
- Uytven, R. van, 1983a, 'Historische knipoogjes naar "Heinrich ende Margriete van Limborch"', in: *BtdG* 66 (1983), 3-11.
- Uytven, Raymond van, 1983b, 'The date of Thomas Aquinas's *Epistola ad ducissam Brabantiae*', in: R. Lievens, E. van Mingroot, W. Verbeke (red.), *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. de Smet*. Leuven, 1983, *Mediaevalia Lovaniensia series 1, studia* 10, 631-643.
- Uytven, R. van, 'Woeringen 1288-1988: Brabantse overwinning, maar Keulse triomf', in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 104 (1989), 224-233.
- Uytven, R. van, 'Het Antwerpen van Jan van Boendale', in: Van Anrooij e.a. 2002, 17-29; 160-161.
- Vale, Juliet, *Edward III and chivalry. Chivalric society and its context, 1270-1350*. [z.p.], 1982.
- Vale, Malcolm, *The princely court. Medieval courts and culture in north-west Europe, 1270-1380*. Oxford, 2001.
- Verbesselt, Jan, 'De renaissance van de twaalfde eeuw in Brabant', in: R. Bauer, J. Verbesselt, W. Grauwen [e.a.], *Brabant in de twaalfde eeuw. Een renaissance?* Brussel, 1987, 23-42.
- Verbij-Schillings, Johanna Maria Christina (Jeanne), *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400*. Amsterdam, 1995, diss. Leiden, *NLCM* 13.
- Verbij-Schillings, Jeanne (ed.), *Het Haagse handschrift van heraut Beyeren. Hs. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek 131 G 37*. Hilversum, 1999, *Middeleeuwse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* 6.
- Verhaak, G., 'De plaats van de "Ferguut" in de Brabantse letterkunde', in: *Brabantia* 1 (1952), 221-234.
- Verheyden, Prosper, 'Huis en have van Godevaert de Bloc, scriptor en boekbinder te Brussel, 1364-1384', in: *Het boek* 24 (1936-1937), 129-145.
- Verkaik, Jan Willem, *De moord op graaf Floris v*. Hilversum, 1996, *MSB* 47.
- Versteylen, J.A. (ed.), 'Les chartes de fondation de l'abbaye du Parc', in: *Analecta Praemonstratensia* 5 (1929), 121-131.
- Verwijs, E. (ed.), 'Een fragment van een verloren Mnl. leerdicht', in: *De taal- en letterbode* 3 (1872), 71-75.
- Voorwinden, N.Th.J., 'Wisselau', in: Gerritsen & Van Melle 1993, 364-365.
- Voorwinden, Norbert, 'Das mittelniederländische Fragment "Van Bere Wisselau" und

BIBLIOGRAFIE

- sein Verhältnis zur deutschen Heldensage', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 41 (1995), 161-174.
- Vries, Jan de, 'Van bere Wisselau', in: *TNTL* 41 (1922), 143-172.
- Vries, M. de, '*Der leken spiegel*', leerdicht van den jare 1330, door Jan Boendale gezegd Jan de Clerc, schepenclerk te Antwerpen. Leiden, 1844-1848, 3 dln.
- Vries, M. de, & E. Verwijs (ed.), *Jacob van Maerlant's 'Spiegel historiael' met de fragmenten der later toegevoegde gedeelten, bewerkt door Philip Utenbroeke en Lodewijk van Velthem*. Leiden, 1861-1879, 4 dln.
- Wachter, Lieve De, 1998a, 'Wat doet Aeneas in de "Roman van Limborch"? Een onderzoek naar de invloed van Vergilius' "Aeneis" op de "Roman van Heinric en Margriete van Limborch"', in: Janssens e.a. 1998, 179-200, 342-348.
- Wachter, Lieve De, 1998b, *Een literair-historisch onderzoek naar de effecten van ontleningen op de compositie en de zingeving van de 'Roman van Heinric en Margriete van Limborch'*. Brussel, 1998, ongepubliceerde diss. KU Brussel.
- Wachter, Lieve De, 'De verliefde verteller als retorische techniek in de "Roman van Heinric en Margriete van Limborch"', in: *Queeste* 8 (2001), 120-133.
- Wachter, Lieve De, Rita Schlusemann, Remco Sleiderink & Jeroen Van Craenenbroeck (ed.), *Fragmenten van de 'Roman van Heinric en Margriete van Limborch'*. Leuven, 2001, Antwerpse Studies over Nederlandse Literatuurgeschiedenis 6.
- Wagner, Norbert, 'Die Lebenszeit des wilden Alexanders', in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur* 104 (1975), 338-344.
- Walberg, Emmanuel (ed.), *Le 'Bestiaire' de Philippe de Thaün*. Lund [enz.], 1900, diss.
- Walpole, Ronald N. (ed.), *The old French Johannes translation of the 'Pseudo-Turpin chronicle'*. Berkeley [enz.], 1976, 2 dln.
- Ward, Susan L., 'Fables for the court. Illustrations of Marie de France's "Fables" in Paris', in: Lesley Smith & Jane H.M. Taylor (red.), *Women and the book. Assessing the visual evidence*. London, 1996, 190-203.
- Warnar, Geert, 'Het "Ridderboec" en Pomerius. Overeenkomsten in onzeverder-commentaar', in: *Ons geestelijk erf* 66 (1992), 168-186.
- Warnar, Geert, 'Het leven van Jan van Ruusbroec. Biografie en beeldvorming', in: E.P. Bos & G. Warnar, *Een clae verlicht man. Over het leven en werk van Jan van Ruusbroec (1293-1381)*. Hilversum, 1993, 13-30.
- Warnar, Geert, 'De chronologie van Jan van Ruusbroecs werken', in: *Ons geestelijk erf* 68 (1994), 185-199.
- Warnar, Geert, *Het 'Ridderboec'. Over Middelnederlandse literatuur en lekenvroomheid*. Amsterdam, 1995, diss. Leiden, NLCM 10.
- Warnar, Geert, 'Mystik in der Stadt. Jan van Ruusbroec (1293-1381) und die niederländische Literatur des 14. Jahrhunderts', in: W. Haug & W. Schneider-Lastin (red.), *Deutsche Mystik im abendländischen Zusammenhang. Neu erschlossene Texte, neue methodische Ansätze, neue theoretische Konzepte*. Tübingen, 2000, 683-702.
- Warnar, Geert, *Ruusbroec. Literatuur en mystiek in de veertiende eeuw*. Amsterdam, 2003.
- Wauters, Alphonse, *Le duc Jean 1er et le Brabant sous le règne de ce prince (1267-1294)*. Brussel [enz.], 1862.
- Wauters, Alphonse, 'Henri III, duc de Brabant', in: *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2de serie, 38 (1874), 672-691 en dl. 39 (1875), 153-207.
- Wauters, Alphonse, 'Les doctrines des hérétiques du XIIIe siècle, le duc Henri IV, les

BIBLIOGRAFIE

- premières années de Jean 1er, in: *Bulletins de l'Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique*, 2de serie, 40 (1875), 351-404.
- Wauters, Alphonse, 'Jean 1er', in: *Biographie nationale* 10 (1888-1889), kol. 217-237.
- Wertheimer, Laura, 'Adeliza of Louvain and Anglo-Norman queenship', in: *The Haskins Society Journal. Studies in medieval history* 7 (1995), 101-115.
- Werveke, H. van, 'Monnaie de compte et monnaie réelle', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 13 (1934), 123-152.
- Wilkins, Nigel (ed.), *A 14th-century repertory from the Codex Reina*. Rome, 1966, Corpus Mensurabilis Musicae 36.
- Wilkins, Nigel, 'A pattern of patronage. Machaut, Froissart and the houses of Luxembourg and Bohemia in the fourteenth century', in: *French Studies. A Quarterly Review* 37 (1983), 257-284.
- Willaert, Frank, 'A propos d'une ballette de Jean 1er, duc de Brabant (1253-1294) (Eins meien morgens fruo)', in: *Etudes germaniques* 35 (1980), 387-397.
- Willaert, Frank, *De poëtica van Hadewijch in de 'Strofische gedichten'*. Utrecht, 1984.
- Willaert, Frank, 'Over "Ic sac noit so roden munt" van hertog Jan 1 van Brabant', in: *Ntg* 79 (1986), 481-492.
- Willaert, Frank, 'Hertog Jans vierde lied of enkele aanwijzingen bij het gebruik van middeleeuwse lyriek', in: *Madoc* 1 (1987), nr. 2, 2-7.
- Willaert, Frank, 1989a, 'Het minnelied als danslied. Over verspreiding en functie van een ballade-achtige dichtvorm in de late middeleeuwen', in: F.P. van Oostrom & Frank Willaert (red.), *De studie van de Middelnederlandse letterkunde. Stand en toekomst. Symposium Antwerpen 22-24 september 1988*, Hilversum 1989, MSB 14, 71-89.
- Willaert, Frank, 1989b, "'Dw welt dw is an allen orten rheinisch." Über die Verbreitung zweier rheinischer Liedgattungen im Spätmittelalter', in: Helmut Tervooren & Hartmut Beckers (red.), *Literatur und Sprache im rheinisch-maasländischen Raum zwischen 1150 und 1450*, erschienen als Sonderheft bij *Zeitschrift für deutsche Philologie* 108 (1989), 156-171.
- Willaert, Frank, 1992a, "'Wel an, wel an, met herten gay!" Minneliederen en hofdanssen in de veertiende eeuw', in: *Literatuur* 9 (1992), 8-14.
- Willaert, Frank, 1992b, 'Inleiding. Middelnederlandse lyriek in context', in: Frank Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam 1992, NLCM 7, 9-26 en 317-328.
- Willaert, Frank, 1992c, 'Het zingende hof. Ontstaan, vertolking en onthaal van hoofse minnelyriek omstreeks 1400', in: Frank Willaert e.a., *Een zoet akkoord. Middeleeuwse lyriek in de Lage Landen*. Amsterdam 1992, NLCM 7, 109-122 en 348-359.
- Willaert, Frank, '1174. Hendrik van Veldeke wordt de werktekst van zijn eigen Eneasroman ontstolen. De Franse hofliteratuur via het Maasland in het Duitse Rijk', in: Schenkeveld-Van der Dussen 1993, 6-11.
- Willaert, Frank, "'Hovedans." Fourteenth-century dancing songs in the Low Countries', in: Kooper 1994, 168-187.
- Willaert, Frank, 'Van luisterlied tot danslied. De hofse lyriek in het Middelnederlands tot omstreeks 1300', in: Van Oostrom, Goossens & Wackers 1995, 65-81, 183-193.
- Willaert, Frank, 'Geben und nehmen. Das höfische Lied in den Niederlanden und der deutsche Minnesang', in: Rita Schlusemann & Paul Wackers (red.), *Die spätmittelalterliche Rezeption niederländischer Literatur im deutschen Sprachgebiet*, erschienen als *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 47 (1997), 213-227.

BIBLIOGRAFIE

- Willaert, Frank, 'Een dichter te paard. De minnellyriek van Jan 1 van Brabant', ter perse (lezing Zoutleeuw 30-31 augustus 1994).
- Willems, J.F. (ed.), *Rijmkroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288*. Brussel, 1836.
- Willems, J.F., *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*. Dl. 1, Gent, 1837.
- Willems, J.F. (ed.), *De 'Brabantsche Yeesten' of 'Rymkronyk van Brabant'*. Dl. 1, Brussel, 1839.
- Willems, L., 'De middeleeuwsche taaltoestanden in Vlaamsch-België', in: *Handelingen van het tweede Vlaamsche philologencongres* (1913), 98-130.
- Wilmink, Willem (vert.), & Theo Meder (ed.), 'Beatrijs'. *Een middeleeuws Maria-mirakel*. Amsterdam, 1995, Klassieken van de Nederlandse letterkunde 4.
- Wilmink, Willem (vert.), Ria Jansen-Sieben & W.P. Gerritsen (ed.), 'De burggravin van Vergi'. *Een middeleeuwse novelle*. Amsterdam, 1997, Klassieken van de Nederlandse letterkunde 11.
- Winkel, J. te, *De ontwikkelingsgang der Nederlandsche letterkunde*. 2de dr., dl. 1, *Geschiedenis der Nederlandsche letterkunde van Middeleeuwen en Rederijkerstijd*. Haarlem, 1922.
- Winkelman, J.H., 'Tristan in Gelderland. Een bijdrage tot de Oostmiddelnederlandse hofliteratuur uit het midden van de dertiende eeuw', in: Janssens e.a. 1998, 51-62, 293-295.
- Winkler, Emil (ed.), *Die Lieder von Raouls von Soissons*. Halle a.S., 1914.
- Wolf, Ferdinand, 'Über einige altfranzösische Doctrinen und Allegorien von der Minne, nach Handschriften der K. K. Hofbibliothek', in: *Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Classe*. Dl. 13, Wien, 1864, 135-192.
- Wolfzettel, Friedrich, 'La "modernité" du "Meliador" de Froissart. Plaidoyer pour une révalorisation historique du dernier roman arthurien en vers', in: Willy van Hoecke, Gilbert Tournoy, Werner Verbeke (red.), *Arturus rex*, dl. 2, *Acta conventus Lovaniensis 1987*. Leuven, 1991, 376-387.
- Woolgar, C.M., *The great household in late medieval England*. Newhaven [etc.], 1999.
- Wymans, G., 'Ditmar (Albert)', in: *Biographie nationale*, supplement, deel 4. Bruxelles, 1964, kol. 138-141.
- Zink, Michel, *La pastourelle. Poésie et folklore au moyen âge*. Paris [enz.], 1972.
- Zink, Michel, *Froissart et le temps*. Paris, 1998.

RÉSUMÉ

La voix du maître

Les ducs de Brabant et la vie littéraire de 1106 à 1430

Introduction

De nombreux textes médiévaux s'adressent à un public privilégié. Cet ouvrage cherche à déterminer dans quelle mesure ces textes ont été influencés par le contexte de mécénat dans lequel ils ont été élaborés: quelle est la portée de la voix du maître dans une littérature de ce type? Nous avons cristallisé notre recherche sur le duché bilingue du Brabant, entre 1106 et 1430. Cette approche chronologique qui couvre plus de trois siècles, permet de mesurer l'impact du développement progressif de l'écrit. On a également tenté de cerner le rôle joué par les ducs de Brabant (m/f) dans cette vie littéraire et de déterminer si leur intervention apporte une dimension nouvelle au concept de mécénat littéraire au moyen-âge. Une attention particulière a été accordée à l'utilisation du français et du néerlandais à la cour.

Chapitre 1: la vie littéraire au 12e siècle

En 1106, le Brabant devient un duché, et le public aristocratique n'y connaît qu'une littérature orale. A cette époque, la littérature écrite reste pratiquement l'apanage des centres religieux. Mais cette situation n'est pas immuable, comme il apparaît en 1121 lorsque Aleyde, fille du duc Godefroi 1er de Brabant, épouse Henri 1er, roi d'Angleterre. La cour anglo-normande possède alors une littérature très riche destinée à la noblesse et rédigée tant en français qu'en latin. Il est d'ailleurs à remarquer qu'Aleyde occupe rapidement une position clef dans ce petit univers littéraire. Différents textes écrits en français – comme le *Bestiiaire* de Philippe de Thaon – sont dédiés à la reine et un certain nombre d'œuvres sont réalisées à sa demande.

L'exemple de la cour anglo-normande semble être une précieuse source d'inspiration. A l'abbaye brabançonne d'Affligem – qui entretient des liens étroits avec la reine Aleyde – une culture écrite très riche voit le jour au début du 12e siècle. D'innombrables textes y sont écrits, copiés et enluminés. Il est même possible qu'une partie de ces textes ai-

ent été destinés à la cour ducale. Dans ce chapitre, on émet l'hypothèse que la *Genealogia principum Brabantie* ('Généalogie des Princes de Brabant') ait été rédigée peu après la mort du duc Godefroi I, en 1139, à Affligem, dans le but de sauvegarder le titre de duc de la dynastie brabançonne. Cette généalogie rattache les ducs de Brabant à la glorieuse lignée des Carolingiens.

Jusqu'à présent, on a toujours admis qu'on parlait essentiellement le français à la cour de Brabant du 12e siècle alors qu'il existe des indices démontrant que le néerlandais et l'allemand y sont pratiqués. Dans sa jeunesse, le duc Godefroi III (1142-1190) a un précepteur que des sources latines désignent sous le nom néerlandais de *magetog* ('pédagogue' ou *pedagogus* en latin). Dans la biographie de Saint Albert de Louvain, deuxième fils de Godefroi III assassiné en 1192, il apparaît qu'au 12e siècle, la *lingua theutonica* (le néerlandais ou l'allemand) est plus courante à la cour de Brabant que le français.

La *Vita Alberti* nous apprend également que la vie littéraire connaît un grand essor à la cour de Brabant sous Godefroi III. Albert, le fils du duc, écrit lui-même des chansons d'amour. Au cours de la dernière décennie du 12e siècle, l'élite brabançonne participe à la riche culture littéraire de la région de la Meuse et du Bas-Rhin, dont Hendrik van Veldeke est le plus illustre représentant. Avant cette époque, c'est sans doute à la cour de Brabant que l'œuvre épique *Van den bere Wisselau* a vu le jour.

Chapitre 2: Henri 1er et Henri II (1190-1248)

On dit du duc Henri 1er qu'il est l'initiateur du *Chevalier au Cygne* et de quelques autres textes épiques rédigés en français et regroupés en cycle parce que son épouse, Mathilde de Boulogne, est considérée au moyen-âge comme une descendante directe du Chevalier au cygne. Mais les adeptes de cette hypothèse ont oublié que Mathilde a une sœur aînée, la comtesse Ida de Boulogne. Selon certains indices, c'est justement Ida et son mari – le célèbre Renaud de Dammartin – qui ont inspiré le cycle articulé autour du Chevalier au cygne et Godefroi de Bouillon. Et il semble dès lors plus douteux que Henri 1er et son épouse Mathilde aient, parallèlement, également contribué à la rédaction de ces textes. Ce qui n'empêche d'ailleurs pas que des histoires de Chevalier au cygne circulent au Brabant, comme il ressort du *Parsival* de Wolfram von Eschenbach. Dans son récit du Chevalier au cygne Lohengrin, le trouvère allemand insère des allusions à Marie, la fille aînée de Henri 1er. Ses intentions ne sont cependant pas claires.

La vie littéraire à la cour de Henri 1er et Henri II suscite encore beaucoup de questions. La situation linguistique à la cour – l'utilisa-

tion du français et/ou du néerlandais – ne peut être déterminée avec plus de certitude. L'image qu'on en a est en grande partie conditionnée par les circonstances qui ont présidé à la création de deux textes néerlandais au cours de la première moitié du 13e siècle: la traduction en néerlandais de *Partonopeu de Blois* et le *Trojeroman* de Segher Diengotgaf, qui s'inspire partiellement du *Roman de Troie* de Benoît de Sainte-Maure. Depuis peu, la paternité de ces textes est attribuée à des cercles proches de la cour de Brabant. Les arguments qui étayaient cette hypothèse sont discutables mais il reste possible qu'à cette époque, la cour de Brabant ait été un important centre de littérature néerlandaise.

Chapitre 3: Henri III et sa veuve (1248-1267)

Le duc Henri III est un grand amateur de chansons d'amour françaises. Ce goût lui est peut-être venu suite à son mariage avec Aleyde de Bourgogne. Le duc taquine la muse et on a conservé de lui quatre chansons rédigées en français dont une *pastourelle* polissonne et un *jeu-parti* écrit avec le trouvère Gilbert de Berneville d'Arras. En outre, des chansons sont dédiées à Henri III par des trouvères tels que Perrin d'Angicourt, Jean Erart et Carasaus. Le duc entretient des liens étroits avec les milieux littéraires de la ville d'Arras et la cour flamande des Dampierre.

Henri III meurt inopinément en 1261, et son fils Henri IV, faible d'esprit, lui succède. La période florissante que la littérature de langue française a connue à la cour de Brabant prend brutalement fin. La confusion règne dans le duché et le poète Adenet le Roi quitte la cour pour mettre son talent au service de Gui de Dampierre. Aleyde de Bourgogne, l'intelligente veuve de Henri III reprend cependant rapidement les rênes du pouvoir. Probablement sur les conseils des dominicains louvanistes – dont elle est très proche – Aleyde consulte Thomas d'Aquin au sujet de quelques dispositions du testament du défunt duc. En réponse, celui-ci lui envoie la lettre *De regimine judaeorum*. Et c'est probablement à l'instigation d'Aleyde que le roman de chevalerie français *Sone de Nansay* a été rédigé, un texte farci d'allusions à des situations réelles et des personnages qui vivent à la cour de Brabant. Ce texte s'avère d'ailleurs très utile pour l'éducation du second fils d'Aleyde, qui règnera sous le nom de Jean Ier. *Sone de Nansay* est rédigé alors qu'on ne sait pas encore si Jean Ier pourra succéder à son frère. Ce n'est qu'en 1267 qu'il arrivera au pouvoir.

Chapitre 4: Jean Ier (1267-1294)

Devenu duc de Brabant, Jean Ier acquiert une réputation flatteuse, notamment grâce à une généalogie qui paraît peu de temps après son ac-

cession au pouvoir et qui souligne une nouvelle fois les racines carolingiennes de la dynastie. Le mariage de sa sœur Marie avec le roi de France Philippe III, en 1274, contribue aussi à sa gloire. Il lui permet d'exercer une certaine influence à la cour française, influence encore renforcée par les textes épiques qu'Adenet le Roi rédige pour la reine de France et sa famille brabançonne: *Enfances Ogier*, *Berte aus grans piés* et *Cleomadès*.

L'importance que la cour de Jean Ier attache à la littérature française se traduit non seulement par les relations privilégiées que le duc entretient avec Adenet le Roi mais également dans certaines œuvres littéraires comme la *Puissance d'amour*, une sorte de leçon pragmatique d'amour dédiée vers 1280 au duc et à la duchesse de Brabant. Ce texte – repris dans le manuscrit viennois ÖNB 2621 – n'a, jusqu'à présent, été édité que dans deux thèses de licence à Leuven.

Mais le duc Jean est également ouvert à d'autres langues que le français. Le célèbre Codex Manesse reprend neuf chansons d'amour écrites dans un mélange de néerlandais et d'allemand. Ce lyrisme s'adresse au public de la région de la Meuse et du Rhin, où le duc jouit d'une belle notoriété après sa victoire de Woeringen en 1288. Cette victoire – qui a permis l'annexion du duché du Limbourg – est relatée en détail par Jan van Heelu dans la *Slag bij Woeringen (Bataille de Woeringen)*. Le duc Jean lui a commandé cette chronique rimée dans le but d'encourager ses sujets brabançons – non seulement la noblesse mais également la bourgeoisie – à lui payer de nouveaux impôts. Les allusions intertextuelles de cette chronique indiquent que le public brabançon connaît la littérature chevaleresque néerlandaise ainsi que l'adaptation flamande du *Roman de Renart*.

Chapitre 5: Jean II et Jean III (1294-1355)

Dans la première moitié du 14e siècle, la littérature néerlandaise connaît un essor sans pareil en Brabant. Dans ce chapitre, nous vérifierons dans quelle mesure cet essor est conditionné par le mécénat des ducs. A la cour de Jean II et Jean III, la littérature française passe à l'arrière-plan. Le néerlandais gagne continuellement du terrain, comme il apparaît dans le *Vierde Martijn* (1299) et *Godevaert metten baerde* (ca. 1313). Ce dernier texte est dédié au jeune duc Jean III, et a vraisemblablement été écrit à la demande de son oncle, l'empereur germanique Henri VII de Luxembourg. D'autres textes néerlandais ont sans doute été rédigés dans son entourage.

Ces années-là, une partie significative de la production littéraire néerlandaise du Brabant voit le jour à Anvers, avec Jan van Boendale comme auteur principal. Des textes moralisateurs comme *Lekenspiegel*,

Melibeus et *Dietsche doctrinael* sont dédiés à Jean III ainsi que les *Brabantsche yeesten* (*Geste du Brabant*) – une chronique très personnelle que Boendale consacre à la maison ducale. Ces textes, ainsi que le *Speculum morale* du clerc louvaniste Jan Caligator, n'ont pas été initiés par le duc. Ils sont en fait autant de tentatives de la ville d'influencer la politique et les options culturelles de son seigneur.

La première moitié du 14e siècle se caractérise par une 'démocratisation' de la vie littéraire. La littérature s'adresse désormais également à la petite noblesse et à la bourgeoisie. Les auteurs jouissent d'une liberté plus grande et échappent partiellement à l'influence des mécènes. L'essor de la littérature néerlandaise coïncide avec le développement des grandes villes brabançonnnes. Le français perd de son importance.

Chapitre 6: Jeanne et Wenceslas (1356-1406)

La mort de Jean III, en 1355, entraîne de grands changements à la cour de Brabant. La succession du duc est assurée par sa fille Jeanne et son époux étranger, Wenceslas de Bohême. Même si les comptes de la cour prouvent que des poètes néerlandais et allemands y sont sollicités, Wenceslas entretient des relations étroites avec l'auteur français Jean Froissart. Froissart écrit deux textes magnifiques imaginés avec Wenceslas. La *Prison amoureuse* est un roman épistolaire passionnant traitant de l'amour, de la littérature et du mécénat. *Méliador* est un roman arthurien touffu dans lequel Froissart insère toute l'œuvre lyrique de son mécène: près de 80 ballades, virelais et rondeaux.

La fructueuse collaboration entre Froissart et Wenceslas – apothéose du mécénat littéraire à la cour brabançonne – prend fin avec le décès du duc en décembre 1383. Désormais, Jeanne règne seule, mais la vie littéraire perd de son éclat. Elle s'intéresse plus à des textes dévotionnels.

Chapitre 7: Antoine de Bourgogne et ses fils (1406-1430)

En 1406, le petit-neveu de la duchesse Jeanne, Antoine de Bourgogne, arrive au pouvoir. Le nouveau duc est le frère cadet du duc bourguignon Jean sans Peur. Il doit, notamment, son accession au pouvoir à sa bonne connaissance du néerlandais. Les Brabançons craignent en effet une influence française et bourguignonne par trop pesante.

Sur le plan littéraire, Antoine témoigne d'un intérêt égal pour les deux langues du duché. La Parisienne Christine de Pisan fait parvenir deux de ses œuvres à la cour de Brabant, probablement le *Livre de la cité des dames* et le *Livre des trois vertus*. La *Cornicke van Brabant*, une chronique du Brabant qu'un de ses clercs, Hennen van Merchtenen,

rédige de sa propre initiative est également offerte au duc. Après le décès de ce dernier, en 1415, à la bataille d'Azincourt, Hennen actualise le texte. Un bref passage de cette nouvelle version a été conservé.

En 1415, le gouvernement est assuré par le jeune Jean IV, fortement influencé par l'élite de la ville. Cette influence se reflète aussi dans la vie littéraire. Le duc adhère à la chambre de rhétorique bruxelloise Den Boeck (Le livre) fondée en 1401. Et il entretient également de bonnes relations avec le chapelain de la cour, Wein van Cotthem. Après le décès sans descendance de Jean IV († 1427) et de son frère Philippe de Saint-Pol († 1430), Wein entreprend une suite très élaborée de la *Brabantsche yeesten* (*Geste du Brabant*). Il tente ainsi de ranimer l'identité brabançonne après l'annexion du duché par la Bourgogne de Philippe le Bon.

Chapitre 8: La voix du maître: mécénat littéraire au moyen-âge

En conclusion, nous examinerons dans quelle mesure l'analyse de trois siècles de littérature à la cour de Brabant contribue à l'élaboration d'une image plus précise du mécénat littéraire au moyen-âge.

Nous étudierons d'abord les motivations du mécénat. Même si la recherche se focalise trop souvent sur une quête de gloire, celle-ci reste malgré tout une motivation de premier plan, surtout dans le cas des textes qui parlent des mécènes ou de leurs ancêtres. La manipulation de l'opinion publique est un autre mobile important. D'autres textes sont écrits à des fins didactiques ou pédagogiques, et s'adressent aux mécènes, à leur famille ou à leurs sujets. Un mécène peut également financer des œuvres dans un souci religieux. Mais la motivation principale reste un intérêt réel pour l'art littéraire.

Lorsqu'il est question de mécénat, l'importance de l'auteur est parfois sous-estimée. On pense trop souvent que l'auteur est complètement subordonné à son mécène, dont il dépend pour son revenu, son matériel d'écriture, et les sources nécessaires à son travail. Le développement de l'écrit dans la société apporte bien plus de liberté aux auteurs qu'on ne le suppose généralement. Le choix de travailler sous mécénat peut être dicté par différentes raisons. Un auteur peut, tout d'abord, espérer faire carrière à la cour, à moins qu'il ne s'adresse à un mécène par conviction politique ou religieuse. L'atmosphère littéraire qui règne à la cour est, sans doute, également très intéressante pour un auteur, non seulement en raison des très riches bibliothèques de la cour, mais surtout en raison des connaissances littéraires du public aristocratique.

Dans la création littéraire, l'initiative n'est certainement pas l'apanage des mécènes. Les textes issus d'une relation de mécénat ne sont

RÉSUMÉ

pas uniquement l'expression de *la voix de son maître*, ils portent également la marque de leur auteur. Une large part de cette littérature résulte d'une concordance fructueuse entre les intérêts et les qualités des deux parties. Même si l'étude du mécénat se montre parfois ardue, elle prouve que les œuvres littéraires expriment les voix conjointes du mécène et de l'auteur. Le mécénat littéraire dynamise la littérature.

(Traduction Marylène Berlage)

CURRICULUM VITAE

Remco Sleiderink werd op 11 mei 1968 geboren in Zwolle. In 1988 begon hij aan de Universiteit Utrecht de opleiding Nederlandse taal- en letterkunde met historische letterkunde als specialisatie. Het doctoraal examen behaalde hij vier jaar later met lof. In 1999 verkreeg hij met onderscheiding het diploma van de academische lerarenopleiding aan de Universiteit Antwerpen. Van maart 1993 tot september 1998 was hij werkzaam bij het Leidse onderzoeksproject Nederlandse literatuur en cultuur in de Middeleeuwen (NLCM). Sinds oktober 1999 is hij als assistent en wetenschappelijk medewerker verbonden aan de KU Brussel, de universiteit waar hij in 1991-1992 ook al verbleef als Erasmus-student. Hij werkte mee aan een editie van de fragmenten van de *Roman van Limborch* en organiseerde samen met prof.dr. Jozef Janssens de tentoonstelling *Minnelijk akkoord. Literatuur in Brussel van de veertiende tot de zeventiende eeuw* (Stadhuis van Brussel, februari-maart 2003). Remco Sleiderink woont sinds 1991 in Brussel.

REGISTER

- abele spelen 143
 Acco 106
 Achilles 51
 Adeliza, zie Aleide
 Adenet le Roi 64-65, 77-80, 105, 158,
 163-164, 166, 169
 Adolf van Berg 86
 Affligem 17-19, 21, 23, 77, 103-104,
 159
 Agnes, vrouw van Rogier van Leefdaal
 116, 119, 161
 Agnes van Loon 30-32
Aiol et Mirabel 31
 zie ook Limburgse *Aiol* en Vlaamse
Aiol
 Aken 24
 Albertanus van Brescia 116
 Albrecht Ditmar van Bremen 151-152
 Albrecht van Beieren 125-126
 Albrecht van Brabant 25-30, 43, 56
 Albrecht van Leuven, zie Albrecht van
 Brabant
 Aleide, koningin van Engeland 15-17,
 32-33
 Aleide van Bourgondië 65-75, 159
 Aleide van Sulzbach 32
 Alexander de Grote 94-95, 99, 103, 111
 Alexander, meester 28, 30
 zie ook Der wilde Alexander
Alexanders geesten 159, 187 n.88
 Alix, zie Aleide van Bourgondië
Amistiés de vraie amour 185 n.36
 Anderlecht 152
 Anglo-Normandische hof, zie Engelse
 hof
 Anjou 63
 Anton van Bourgondië 141-147, 152,
 163
 Antwerpen 10, 46-47, 99, 103, 113,
 115-120, 125, 161, 167, 195 n.71
 Antwerpse handschrift, zie handschrift
 Antwerpen, SB, B 15828
- Ardennen 55, 175 n.62, 178 n.27
 zie ook Thierry d'Ardenne
 Arnoud van Ardres 40
 Arnulf IV van Oudenaarde 180 n.69
 Arras, zie Atrecht
 Artesië 61-63, 76
 Artois, zie Artesië
 Artur 40, 94, 97, 102-103, 130-131,
 162, 176 n.65
 Asse 145
 Atrecht 61-64, 167
 Auch 198 n.59
Auctarium Affligemense 18, 103
 augustijnen 68, 199 n.65
 zie ook Groenendaal
 Augustijnken 126, 189 n.54
 Augustyn 189 n.54
 Austrasië 21-22
 Autun 198 n.59
 Avesnes 61
 Azincourt 146-147
- Balduinus jocator 44
 Bäsweiler 127-128
 Bar 61
Beatrijs 122, 140
 Beatrijs van Bourbon 123
 Beatrijs van Bourgondië 174 n.48
 Beatrijs van Brabant, zus Hendrik III
 61-62
 Beatrix 37
Beerte, zie *Berte aus grans piés*
 Begga 183 n.46
 Befaert 94-96
 Beieren 32, 36, 180 n.63
 zie ook Albrecht van Beieren
 Beiroet 45, 73
 Bekkevoort 87
 Benedeit 16, 32
 benedictijnen 17
 Benoît de Sainte-Maure 50-53
 Berg 86-93

REGISTER

- Berroot 91
Berte aus grans piés 78, 169
 Berte van Hongarije 78
Bestiaire 16, 32
 Bijbelvertaler van 1360 144
 Binche 194 n.56
 Binderen 183 n.52
 Blanche van Frankrijk 78-79
 Blangy-sur-Ternoise 147
 Blijde Inkomst 125, 151
Bliscappen 145
 Bloemardinne, zie Heilwijch Blommaert
Boec van der wraken 116-117
 Boendale, zie Jan van Boendale
 Bohemen 123, 127, 136, 143, 194 n.58
 Boidin 80
 Bologna 151
Bonum universale de apibus 68-69, 73
Borchgravinne van Vergi 99, 122, 143
 Boudewijn I van Jeruzalem 37, 39, 42
 Bouillon 37, 47, 178 n.27
   zie ook Godfried van Bouillon
 Boulogne 37, 39-42, 45, 166, 173 n.23,
 177 n.8
 Bourgondië 70, 76, 141, 151, 156, 199-
 200 n.1
   zie ook Aleide van Bourgondië,
   Filips de Stoute, Jan zonder Vrees,
   Filips de Goede
 Bourgondische hof 155, 167
 Bouvines 40, 48
 Brabant passim
Brabantiae historia diplomatica 110, 197
 n.40
Brabantsche yeesten 66, 100, 108-110,
 118-120, 145-148, 152-155, 163, 167,
 189 n.40, 189-190 n.57
 Brabantse hof passim
 Braboen 108, 119
 Brandaan, zie *Reis van Sint-Brandaan en*
Navigatio
 Breda 201 n.26
   zie ook Pieter van Breda
Breviloquium 120
Brieven van Hadewijch 121
 Brugge 172 n.11
 Brussel 10-11, 44, 80, 85, 92, 94, 109-
 110, 117, 120-121, 126, 130-145, 148-
 150, 160, 167, 182 n.27, 186 n.51, 192
 n.100, 194 n.62, 195 n.71, 196 n.12
- Buonaccorso Pitti 133-134
 burggravin van Vergi 150
   zie ook *Borchgravinne van Vergi*
- Cahorsijnen 67
 Caligator, zie Jan Caligator
 Cantimpré 68
 Capetingers 20, 104
   zie ook Hugo Capet
 Carasaus 63
Cassamus, zie *Roman van Cassamus*
 Castilië 78
 Champagne 100, 128, 163, 199-200 n.1
Chanson d'Antioche 39, 42, 50, 100
 Charter van Kortenberg 106
Chétifs 39, 42
Chevalier au Cygne 37, 39, 42, 45, 47,
 49, 178 n.27
Chevalier de la charette 163
Chose Tassin 80
 Chrétien de Troyes 43, 46, 163
 Christine de Pizan 42
Chronica de origine ducum Brabantiae
 103-104, 106, 112, 118
Chronicon 150
Chronicon Affligemense 18
Chronographia 103
 Cicero 18
Cleomadès 64, 78-79, 163
 Codex Reina 194 n.44
 Confrérie des jongleurs et bourgeois 61
Conquête de Jérusalem 39, 42
Conte du Graal 43, 46, 178 n.27
 Cornelis van Haverbeke 154
Cornicke van Brabant 145-148, 161, 163,
 168-169
 Cornumaran 37
 Cornwall 131
Corpus iuris civilis 151
 Cortbeke 121
 Coudenberg 126
 Cour Amoureuse 142, 149, 155
 Crécy 120, 123
 Cuijk 100
 Cyprus 73
- Dachsburg-Moha 32
Dat rijke der ghelieven 121
 David, auteur 16
 David, bijbelse koning 29

REGISTER

- De amore et dilectione Dei* 116
 De Fontaine 149
De frenesie 99, 113
De gratia Dei 18
De musica 173 n.35
De natura rerum 68
De regimine judaeorum 67
Deen gheselle calengiert den anderen die wandelinghe 137, 192 n.11
 Den Boeck 145, 148-150, 152, 155
 Dender 35
 Denemarken 174-175 n.54
Der naturen bloeme 113
 Der wilde Alexander 174 n.49
Die claghe vanden grave van Vlaendren 194 n.53
Die claghe vanden hertoghe Wenselijn van Brabant 136-137, 158
Die geestelike brulocht 121
Die Rose 113, 192 n.100
 zie ook *Roman de la Rose*
Dietsche doctrinale 116, 140, 191 n. 77 en 91
Digestum vetus 198 n.59
 Dirk IV van Kleef 32
Dit dou florin, zie *Le dit dou florin*
 dominicanen 67-68, 159
 Dortmund 176 n.78
 Douai 138
 Drienborren 154
 Duitse Rijk 10, 23, 25, 28, 36, 45-48, 55, 76, 105, 110, 123, 125, 141, 148, 201-202 n.29
 Duitsland, zie Duitse Rijk
 Edward I van Engeland 87-88, 102-104, 108
 Eerste Wapenboekcontinuator 198 n.51
 Elias 39, 72-73
 Elisabeth van Görlitz 143
 Elisabeth van Spalbeek 76-77, 101
 Elzas 31
Eins meien morgens fru 84
 Emond de Dynter 150, 202 n.31
 Eneas en Dido 128, 169
Eneasroman 30-32, 163
Enfances Godefroi 37-42, 45, 50, 100
Enfances Ogier 77-78, 158
 Engeland 10, 15-18, 23, 32, 88, 92-93, 102-103, 106, 132, 146, 166, 199-200 n.1
 Engelbrecht de Roosere 154
 Engelbrecht van der Marck 144
 Engelse hof 15-16, 24, 32-33, 41, 102-103, 105, 126, 137
Epistola ad ducissam Brabantiae, zie *De regimine judaeorum*
 épopées intermédiaires 176 n.3
 ererede op hertog Jan I 104-105
 Ermengarde 173 n.26
Escanor 102, 130
 Estinnes-au-Mont 126, 130, 161
 Estnol 80
 Eustache Deschamps 142
 Eustachius, zie Justaas
 Everard van de Houtkinne 142
 Everberg 111
 Evreux 113
Exemplaer 120
 Fatras 143
 faux carolingiens 173 n.29
Ferguut 55
 Filippa van Henegouwen 126, 132
 Filips II Augustus van Frankrijk 48
 Filips III van Frankrijk 76, 78
 Filips IV van Frankrijk 100, 103-104
 Filips de Goede 11, 151, 153-156, 198 n.56
 Filips de Stoute 139, 141-142
 Filips van de Elzas 39, 43
 Filips van Saint-Pol 11, 150, 155-156, 168, 196 n.18, 197 n.42, 199 n.65
 Filips van Zwaben 47-48
Fin d'Elías 39, 42, 45
Floire et Blanchefleur 31
 Floris V van Holland 9, 159
 Floris Berthout 108, 113, 121
Floyris 31
 franciscanen 111, 120, 140, 186 n.51, 186 n.68
 Franco 17-18, 23
 Frankrijk 10, 20, 45, 75-76, 78, 103-104, 106, 146-147, 166
 Franse hof 76, 78, 100, 103, 142
 Frederik I Barbarossa 24-25, 28, 173 n.22, 175 n.61, 176 n.78
 Frederik II van Sicilië 48-49
 Froissart, zie Jean Froissart
Fuiés de moi 134-135

REGISTER

- Galahad 131
Garin le Loherain 55, 102
 Gawein, zie Walewein
Gebet, 't 139
 Geffrei Gaimar 201 n.26
 Gelre 31, 86-87, 90, 93, 97, 186 n.68
 Gelre, heraut 115, 149-150
Genealogia ducum Brabantiae metrica, zie
Genealogia principum Brabantie
Genealogia illustrissimorum ducum
Lotharingie et Brabantie 19, 75, 103
Genealogia principum Brabantie 19-23,
 36, 183 n.46
 genealogie van Godfried van Bouillon
 19-20, 173 n.26
 Gent 105, 149
 Genua 110
 Gerard v van Gulik 108, 113
 Gerberga 19-20, 22, 173 n.25
Gerbert de Metz 55, 102
 Gerrit Potter 192 n.7
 Gertrudis van Nijvel 21, 183 n.46
 Gervasius van Tilbury 183 n.52
Gesta regum Anglorum 172 n.16
 Geste des Lorrains 102
 Gielise van Trecht 192 n.11
 Gilbert de Berneville 61-63, 164
 Giovanni Pisano 110
 Girard d'Amiens 102, 131
 Glastonbury 103
 Godekijn van Tricht 126
 Godevaert Bloc 131, 138
Godevaert metten baerde 109-115, 119,
 145-146, 148, 158, 166, 169, 197 n.40
 Godfried, monnik van Affligem 17
 Godfried I van Brabant 10, 15-23, 77,
 108-109, 112, 158, 173 n.25
 Godfried II van Brabant 22-23, 112,
 173 n.22
 Godfried III van Brabant 23-25, 28, 30,
 32, 36, 39, 43-45, 50, 65, 159
 Godfried met de Baard, zie Godfried I
 Godfried met de Baard, uit het huis van
 Ardennen 178 n.27
 Godfried met de Bult, uit het huis van
 Ardennen 178 n.27
 Godfried van Aarschot 65, 69, 78-80,
 103, 107
 Godfried van Bouillon 10, 19-20, 36-
 46, 49, 55, 173 n.25
 Godfried van Gaasbeek 48, 180 n.69
 Goedelekerk, zie Sint-Goedele
 Gottfried von Strassburg 31
 Griet Wittekens 148
 Grimbergen 22, 112-113
Grimbergse oorlog 112-113, 169
 Groendaal 121, 140, 144, 151, 159,
 161
 Guillaume de Machaut 123
 Guines, zie Wijnen
 Guinevere 103
Guiron le courtois 102, 193 n.30
 Gulden Perdeken, 't 132
 Gulik 90, 108, 113, 127, 129
 Gwijde van Dampierre 61, 63, 65, 77-
 80, 100, 104, 184 n.14
 Hadamar 186 n.68
 Hadewijch 121, 175 n.61
 Halleux 91
 handschrift
 Antwerpen, SB, B 15828: 108-109,
 146-148
 Atrecht, BM, 163: 177 n.8
 Atrecht, BM, 266: 124
 Brussel, ARAB, rekenkamer 12: 198
 n.52
 Brussel, KB, 5670: 151
 Brussel, KB, 5671: 151
 Brussel, KB, 5672: 151
 Brussel, KB, 5753-5759: 198 n.52
 Brussel, KB, 8037-8050: 188 n.22
 Brussel, KB, 9241: 151
 Brussel, KB, 14569: 21
 Brussel, KB, 15652-653: 114-115,
 149-150
 Brussel, KB, IV 10: 183 n.51
 Brussel, KB, IV 684: 66
 Den Haag, KB, 76 E 5: 140
 Den Haag, KB, 76 E 23: 95
 Den Haag, KB, KA XXXVI: 139-140
 Leiden, UB, Ltk. 1019: 197 n.40
 Madrid, BN, 134: 151
 Parijs, BN, fr. 844: 58
 Parijs, BN, fr. 1621: 177 n.9 en n.15
 Parijs, BN, fr. 12558: 38, 177 n.9
 Parijs, BN, fr. 12577: 135
 Parijs, Arsenal, 3142: 78-79
 Wenen, ÖNB 2621: 12, 184 n.21
 zie ook handschrift-Van Hulthem,

REGISTER

- Manesse-codex en Codex Reina
handschrift-Van Hulthem 126, 140,
143-144
Haspengouw 178 n.27
Hasselt 30
Hector de Vitry 195 n.5
Hector van Troje 51-54, 94, 103, 146
Heelu, zie Jan van Heelu
Heilige Land 42
Heilwĳch Blommaert 121
Heimelijkheid der heimelĳheden 140
Hein van Aken 122
Hein van Tricht 145, 152, 155
Heinric van Brussel 99, 121, 192 n.100
Helen 87
Hellu 87
Hemiksem 113
Hendrik, meester-verluchter 138
Hendrik, vader van Godfried I 20
Hendrik, zoon van Godfried I 173 n.37
Hendrik I van Brabant 25, 27, 36, 39,
43-50, 55-56, 67-68, 166, 168
Hendrik I van Brussel, zoon Gerberga
20, 173 n.25
Hendrik I van Engeland 15-17, 39
Hendrik II van Brabant 48, 50, 52, 55-
56, 168
Hendrik III van Brabant 10, 52, 56-70,
72-73, 78-81, 84, 89, 159, 164, 167-
168, 182-183 n.44
Hendrik III van Limburg 27, 175 n.62
Hendrik IV van Brabant 65, 69-70, 72-
75, 182-183 n.44
Hendrik VI, keizer 25, 27, 45, 47, 175
n.61
Hendrik VII van Luxemburg 110-112,
123, 166
Hendrik uten Bogaert 144
Hendrik van den Damme 109-110
Hendrik van Veldeke 30-34, 163, 174
n.49
Hendrik van Wilsele 24-25, 36
Henegouwen 43, 126, 149, 199-200 n.1
Hennen van Mechelen 139
Hennen van Merchtenen 109, 145-148,
161, 163, 168, 197 n.40
Henry of Huntingdon 172 n.2
Heraut Gelre, zie Gelre, heraut
Herbort von Fritzlar 179 n.55
Hercules 179 n.55
Herentals 145-146
Herman van Hadamar 186 n.68
Herman van Thuringen 31, 163
Herne 144, 167
Hertog van Brunswĳk 189 n.54, 192 n.9
Hertogeneiland, 's- 68
Hildebert van Lavardin 16
Historia, zie *Brabantiae historia*
diplomatica
Historia Anglorum 172 n.2
Historie van den grale 159
Historie van Troyen 52-54, 187 n.88
Hoemen enen stat regeren sal 191 n.91
Holland 48, 61, 137, 149, 166, 179
n.54, 189 n.54, 201 n.17
Hollands-Henegouwse hof 149
Hollands-Zeeuwse hof 9
Hollandse hof 9, 125-126, 150, 159, 176
n.75
Hollantsche cronike 150
Horatius 18
Hugo Capet 104, 106-107
Ida, moeder van Godfried van Bouillon
37
Ida van Boulogne 39-42, 44
Imaine van Loon 32
Infortiatum 198 n.59
Irmgard van Limburg 86
Isalde van Limburg 175 n.62
Italië 67, 70, 126, 151
Ivoix 138
Iwein 103
Jacob van Maerlant 9, 14, 46, 49, 52-
54, 99, 106, 113, 118, 159, 162, 176
n.75, 179 n.54, 187 n.88, 201 n.21
Jacoba van Beieren 149-150
Jacobus van Vitry 171 n.8
Jacques de Longuyon 110-111
Jan, bastaard van Wenceslas 136-137,
158
Jan I van Brabant 10, 18-19, 65, 69-97,
100-105, 107, 110-111, 118, 125,
158-159, 165, 168, 179 n.42, 188
n.31
Jan II van Brabant 87-88, 92-93, 100-
108, 113, 184 n.14, 188 n.31, 192
n.100
Jan III van Brabant 100, 108-123, 125,

REGISTER

- 147, 154, 158, 161, 166, 188 n.31,
195 n.70
Jan IV van Brabant 147-155, 164, 168
Jan Caligator 120-121, 161
Jan de Blinde 123, 127, 130, 194 n.58
Jan de Oude 144-145, 149, 155
Jan de Walsche 131
Jan Dille 137
Jan Knibbe 136-137
Jan met de kleine hoed, zie Jan van
Ivoix
Jan Taye 144, 167
Jan van Avesnes 61
Jan van Beieren 149-150
Jan van Berchem 102
Jan van Berlaar 115
Jan van Blois 126
Jan van Boendale 9, 49, 99-100, 108-
110, 115-121, 148, 150, 161-163, 167-
168, 189 n.57, 192 n.100
Jan van Cuijk 100
Jan van Heelu 65, 87-97, 100, 103, 105,
158, 164-165, 168, 184 n.14, 188 n.20
Jan van Ivoix 137-138
Jan van Leeuwe, zie Jan van Heelu
Jan van Leeuwen 144
Jan van Mandeville, zie *Voyages de Jean
de Mandeville*
Jan van Mechelen, sprookspreker 195
n.66
Jan van Mechelen, vedelaar 102
Jan van Merchtenen, zie Hennen van
Merchtenen
Jan van Ruusbroec 121, 140, 144, 159-
160
Jan van Woluwe 139
Jan zonder Vrees 141
Jans teesteye 116, 119-120
Jean Erart 64
Jean Froissart 126-138, 155, 158, 160-
162, 164, 169, 192 n.7
Jeruzalem 41-42
joden 67
Joeris van Arscot 199 n.65
Joeze, meester-chirurgijn 151
Johan Onkele 138
Johanna van Brabant 13, 122-126, 131,
134, 136-142, 144, 152-153, 158-159,
162
Johanna van Saint-Pol 143
Johannes Afflighemensis 173 n.35
Johannes Beke 150
Johannes Valensis 120
John of Howden 103
Jolanda van Sicilië 156
Jozef van Arimathea 131
Julius Caesar 40
Justaas III van Boulogne 37, 39
Justinianus 151
Juvenalis 18
Kamerijk 68
Kapelle-op-den-Bos 145
Karel IV 123, 125, 129
Karel V 21
Karel de Grote 19-22, 24, 31, 33-34,
36, 40-41, 75, 77-78, 94, 101, 145
Karel Martel 22
Karel van Anjou 63
Karel van Neder-Lotharingen 19-20,
22, 104, 106
Karl und Galie 31
Karloman 20-21, 108
karmelieten 140
Karolingers 18, 20, 22, 75, 101, 179-
180 n.57
kartuizers 144, 167
Keizersberg 64, 68
Keulen 86-87, 90-91, 93
Kleef 31-32, 166
Koekelberg 143
Koenraad III 23-24
König Rother 35
Korbeek, zie Cortbeke
Korte kroniek van Brabant 120
Kortenberg, zie Charter van Kortenbergh
Kortrijk 62
Kraainem 149
Lambrecht I, echtgenoot Gerberga 173
n.25
Lambrecht II, grootvader Godfried I
20, 173 n.25
Lambrecht van Ardres 162
Lancelot 97, 103, 131
Lancelot en prose 187 n.87
Laon 76
Lateranen 67
Le dit dou florin 132, 136
Le Mans 17

REGISTER

- Leefdaal, zie Rogier van Leefdaal
 Leeuw, zie Zoutleeuw
Lekenspiegel 9, 115-120, 191 n.77, 192
 n.100
L'espinette amoureuse 192 n.14
 Leuven 10-11, 24, 44, 63-64, 67-68,
 111, 120-121, 139, 144, 161, 167, 178
 n.27
Leven van Lutgart 100
Liber consolationis et consilii 116
Liber de mirabilibus mundi 183 n.52
Libri IX codicis 198 n.59
Liet von Troye 179 n.55
 lignage del chisne 39-41, 44, 46, 49
 Limborch, zie *Roman van Limborch*
 Limburg 10, 55, 86-87, 89, 92, 96-97,
 103-104, 111-112, 136, 149, 175 n.62
 Limburgse *Aiol* 31
Livre de la cité des dames 142
Livre des trois vertus 142
Lob der ritterlichen Minne 105
 Locus Imperatricis 183 n.52
 Lodewijk, Franse kroonprins 76
 Lodewijk I van Loon 31
 Lodewijk III van Thüringen 31
 Lodewijk IX van Frankrijk 63, 75-76
 Lodewijk de Vrome 22
 Lodewijk Thonijs 144, 167
 Lodewijk van Beieren 180 n.63
 Lodewijk van Evreux 113
 Lodewijk van Male 125, 137
 Lodewijk van Velthem 99-101, 111,
 113-115, 160, 163, 167, 190 n.61
Lohengrin 190 n.64
 Loherangrin 47
 Loon 30-32, 76, 90
L'orloge amoureuse 192 n.14
Lorreinen, zie *Roman der Lorreinen*
 Lotharingen 19, 75, 101, 184 n.8
 zie ook Neder- en Opper-
 Lotharingen
 Lotharius van Hochstaden 25-26
 Lotharius van Supplinburg 22
 Lucanus 18
Luctus ibi nullus resonat 33
 Luik 25, 27, 29, 111
 Lüneburg 126
 Lutgard van Sulzbach 23-24, 32, 36,
 65, 112
 Lutgard van Tongeren 68
 Luxemburg 86-87, 90-91, 94-97, 110,
 112, 122-123, 125, 136, 138, 141, 143
 Maas 10, 28, 30-33, 43, 85-87, 89-90
 Maasland 175 n.60
 Maastricht 30, 126
 Machaut, zie Guillaume de Machaut
 Machteld, koningin van Engeland 172
 n.16
 Machteld van Boulogne 39-40, 43-45,
 47, 50
 Machteld van Brabant, zus Hendrik III
 62-63
 Maerlant, zie Jacob van Maerlant
 Mainz 24, 175 n.61
 Malmesbury 172 n.16
 Mandeville 126
 Manesse-codex 84
 Margareta van Brabant, dochter Jan I
 110-112
 Margareta van Constantinopel 181
 n.10
 Margareta van Dampierre, zie
 Margareta van Vlaanderen
 Margareta van Engeland 87-88, 92-94,
 103-104, 108
 Margareta van Frankrijk 75, 80, 185
 n.25
 Margareta van Ieper 68
 Margareta van Limburg 24-25
 Margareta van Male 137, 141
 Margareta van Vlaanderen 80-81, 102,
 104, 165
 Maria, abdis van Romsey 39-41
 Maria van Berlaar 115, 121, 160, 163,
 167
 Maria van Brabant, dochter Hendrik I
 47-49, 183 n.52
 Maria van Brabant, zus Hendrik III
 180 n.63
 Maria van Brabant, zus hertog Jan I
 65, 69, 75-79, 100, 163
 Maria van Champagne 163
 Maria van Evreux 119, 121
 Maria van Frankrijk 50
 Maria van Oudenaarde 180 n.69
 Maria van Zwaben 50
 Matabrune 71
 Mathilde, zie Machteld
 Matthias van de Elzas 39

REGISTER

- Mechelen 108, 113, 125, 167
 Meerte 145
Meliador 130-136, 158, 162, 169
 Meliadus 131
Melibeus 116, 191 n.76
Menig creatiure ist plide 85
 Merchtem 145
 Merovingers 18
 Middach 158
 minderbroeders, zie franciscanen
 Moezel 10, 86
 Molanus 182 n.37
 Molenbeek, zie Sint-Jans-Molenbeek
 Montfaucon 77-78
Morant und Galie 31

Naissance du Chevalier au Cygne 37-39,
 42, 178 n.38
 Namen 173 n.23
 Napels 63
Narratio de morte Ottonis IV 183 n.52
Navigatio Sancti Brendani Abbatis 16, 32
 Neder-Lotharingen 10, 22, 44-45, 47,
 75, 77, 86, 101, 103, 178 n.27
 Nederrijn 28, 30-32, 43
 Neurenberg 143
Nevelingen 55, 166
Nibelungen 35, 55, 166
 Nicolaas IV, paus 186 n.51
 Nicolaas Mis 23
 Nicolaas van Picquigny 134
 Nideggen 129
 Nieuw Regiment 151
 Nijmegen 178 n.27
 Nijvel 10, 21, 183 n.46
 Noach 108-109
 Noorwegen 70
 Normandië 16

 Ommegang 145
 Oostenrijk 125, 128, 174-175 n.54
 Opper-Lotharingen 101
 Oriant 72
 Orpheus 29
 Otto IV van Brunswijk 47-49, 183 n.52
 Oudenaarde 180 n.69
 Ovidius 18, 128

 Parijs 68, 76-77, 80, 100, 142, 149, 155
 Park 176 n.78

Parthoapeus van Bloys 54-55, 166
Parzival 46-49
 Pepijn I 21-22, 183 n.46
 Pepijn III de Korte 22, 78, 101
 Perceval 47-48, 95, 97, 103, 131
Perchevael 187 n.88
 Perrin d'Angicourt 63
 Peter, kopiist 138
 Peter Braeu 138-140
 Peter Suchenwirt 125
 Petrus Braeu, zie Peter Braeu
 Petrus de Thimo 109-110, 148, 167
 Phelis 179 n.46
 Philippe de Thaon 16, 32
Physiologus 16
 Pierre de la Broce 76-78, 184 n.13
 Pieter van Breda 138
Plaisanche or tost 134
Poissance d'amours 185 n.33
 Pomerius 144
 Prediker 30
 predikheren, zie dominicanen
 Priamus, Frankische koning 103
 Priamus van Troje 51-52
Prieel van Troyen 51
Prison amoureuse 127-132, 136, 158,
 161, 164, 166, 168-169
 Pseudo-Richard de Fournival 185 n.33
 Pseudo-Turpin 40, 42
Puissance d'amour 12-13, 80-84, 159,
 163-165, 168-169
 Puy 61
 Pykini 134
 Pyramus en Thisbe 128, 169

 Raoul de Soissons 62-63, 181 n.9
 Reichsromania 45
 Reims 25-28
 Reinier 178 n.27
 Reinier, kapelaan 110, 158
 Reinoud I van Gelre 86-87, 90, 93, 97
 Reinoud van Dammartin 40-42, 44, 166
Reis van Sint-Brandaan 143, 175 n.63,
 176 n.73
 Renaud 37, 41-42, 177 n.9
Renout van Montelbaen 178 n.27, 187
 n.88
 Restulmostier 192 n.13
 Retour de Cornumaran 37, 39, 42, 177
 n.9

REGISTER

- Reynaert, zie *Van den vos Reynaerde*
Ridderboec 144, 161
Rijmbijbel 113
Rijmkroniek van Woeringen, zie *Slag bij Woeringen*
 Rijn 10, 32-33, 85-87, 89-90, 178 n.27
 Robrecht I van Artesië 62-63
 Roeland 40, 95, 103
Roelantslied 187 n.88
 Rogier van Leefdaal 115-116, 119, 161
Roman d'Eneas 30, 32
Roman de la Rose 99, 121
Roman de Troie 50-53
Roman der Lorreinen 55, 101-102, 111, 161, 166
 Roman pays du Brabant 24, 45
Roman van Caesar 111, 166, 179 n.42
Roman van Cassamus 99, 111, 113, 166
Roman van Florimont 99
Roman van Limborch 99, 101, 111-112, 166, 189 n.55
 Rome 25, 28, 110
 Romsey 39
 Rooklooster 154
Rossignol 103
 Rudolf von Ems 31
 Rustichello van Pisa 102
 Ruusbroec, zie Jan van Ruusbroec
- Saint-Denis 40
 Saint-Pol 143, 177 n.23
 Sainte-Chapelle 76
 Schelde 10, 86, 178 n.27
 Schotland 131
 Schwäbisch Hall 45
 Scuelken 135
 Segher Diengotgaf 50-54, 159, 166
 Servaaskapittel 30
Servaaslegende 30-31
 Sevilla 79
 Sidon 45
Sidrac 120
 Sigebert van Gemblours 18, 103
 Silvestre 40
 Simon de Marville 111
 Sint-Andreas 172 n.11
 Sint-Bernardsabdij 113
 Sint-Goedele 92, 121, 140, 160
 Sint-Jacob op de Coudenberg 154
 Sint-Jans-Molenbeek 143
- Sint-Truiden 45
 Sint-Vincentius 154
Slag bij Woeringen 87-97, 100, 102-103, 105, 111, 158, 164, 166, 168-169, 188 n.20
 Sofia van Thuringen 50, 179 n.55
 Soignies, zie Zinnik
 Soissons 63
     zie ook Raoul de Soissons
Sone de Nansay 69-73, 84, 159, 168-169
 Sorbonne 120
 sotternieën 143
 Spanje 40
Speculum historiale 115, 163, 167
     zie ook *Spiegel historiael*
Speculum morale missum duci Brabantiae 120, 161
Spiegel historiael 9, 42, 99-100, 111, 113, 118, 158, 160, 162-163, 176 n.75, 190 n.61
     zie ook *Speculum historiale*
 Spielmannsepen 34
 Staten van Brabant 147, 151
 Statius 18
 Staufen 47-48
 Steven, heraut 190 n.63
 Steven van Blois 39
Strofische gedichten 121
 Suchenwirt, zie Peter Suchenwirt
 Sulzbach, zie Aleide en Lutgard van Sulzach
- Tannhäuser 49
 Tassin 80
 Terentius 18
 Tervuren 117, 119
tgebet 139
 Thibaut II van Bar 61
 Thibaut IV van Champagne 63, 181 n.9
Thidreks saga 35
 Thierry d'Ardenne 77-78, 158
 Thomas van Aquino 67, 75
 Thomas van Cantimpré 68-69, 73-75, 159
 Thuringen 31, 50, 100, 179 n.55
Tournoisement aus dames 182 n.33
 Trefte 197 n.42
 Tristan en Isolde 128, 169, 175 n.62
Tristan 31
 Trojanen 103, 179 n.57

REGISTER

- Troje 50-51, 145
Trojeroman 50-55, 159, 166, 180 n.66
 Turnhout 149
- Valkenburg 90, 96-97, 100
Van den bere Wisselau 33-36, 159
Van den coninc Saladijn 122
Van den derden Eduwaert 120, 150
Van den ever 114-115, 158, 168
Van den vos Reynaerde 96-97
Vanden VII ghetiden 139
Vanden blinkenden steen 121
 Veldeke, zie Hendrik van Veldeke
 Veltem 99-100, 160, 162, 167
 Velthem, zie Lodewijk van Velthem
Venus' boem met VII coninghinnen 137
 Vesder 10, 86, 175 n.62
Vierde Martijn 106-107, 161, 192 n.100
 Vilvoorde 144
 Vincentius van Beauvais 115
Visioenen van Hadewijch 121
Vita Alberti episcopi Leodiensis 27-30, 36
Vita sanctae Gertrudis tripartita 21
 Vlaamse Aiol 55
 Vlaamse hof 43, 63, 77, 80
 Vlaanderen 10, 17-18, 35-36, 43, 45, 50, 55, 60-63, 80, 97, 100, 125, 137, 141, 166, 177 n.16, 199-200 n.1
Voeux de l'épervier 111
Voeux du Paon 99, 111
Volumen parvum 198 n.59
 Voorne 159, 162
Voyages de Jean de Mandeville 126
- Walewein 95, 103, 131
 Walram de la Roche 91
 Walram van Valkenburg 100
 Wapenboek Gelre, zie handschrift
 Brussel, KB 15652-653
Wapene Martijn 106
- Wapenlied van Jan III, zie *Van den ever*
 Wein van Cotthem 153-155, 164, 167
 Welfen 47-48
 Wenceslas van Brabant 10, 122-138, 141, 143, 152, 155, 158-160, 162, 164, 168-169, 195 n.70
 Westkapelle 61, 63
 Westminster 16, 88
 Wezemaal 186 n.56
 Wijnen 40, 162
 Willem, bastaard van Wenceslas 136-137, 158
 Willem, zoon van Anton 195 n.4
 Willem II van Holland 63
 Willem IV van Holland 123, 138
 Willem VI van Holland 149
 Willem Blommaert 121
 Willem Bornecolve 118-121, 158, 163
 Willem de Veroveraar 15
 Willem van Affligem 100
 Willem van Dampierre 61-62
 Willem van den Heetvelde 143-144
 Willem van Zeyn 139
 Wilsele 25
 Windsor Castle 15
 Woeringen 11, 86-97, 104, 110-111
 Wolfram von Eschenbach 31, 46-49
 Wouter Dodden 91
Wrake van Ragisel 55, 187 n.88
- Zavel 145
 Zeeland 149, 179 n.54
 Zenne 35
 Zinnik 154
 Zoniënwood 120-121, 140, 144, 153-154
 Zoutleeuw 87-145
 zwaanridder 36-50, 71-73, 108, 112, 119, 145, 166
 Zwaben 47-48, 50, 180 n.63